

**Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя**

***Видатний ніжинець
Петро
Християнович
Вітгенштейн
(1769-1843)***

Ніжин
2019

УДК94(092)(477.51) “1769/1843”]08

Упорядник Є.М. Луняк

Видання здійснено за фінансової підтримки Анатолія Павловича Ворони

Відповідальність за вміщені матеріали несуть автори публікацій

Видатний ніжинець Петро Християнович Вітгенштейн (1769-1843)

В 42

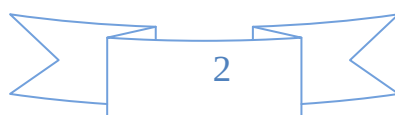
ISBN

У ювілейному збірнику, випущеному до 250-річчя з дня народження відомого полководця Петра Християновича Вітгенштейна, зібрано матеріали круглого столу в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя (14 травня 2019), що розповідають про життя та діяльність цього знаменитого воєначальника. Збірник розраховано на науковців, що вивчають історію України, а також на всіх тих, хто цікавиться минулим нашої країни.

УДК94(477) УДК94(092)(477.51) “1769/1843”]08

ISBN

© Автори статей, 2019

Зміст

<i>Самойленко Олександр (Ніжин)</i> Вступне слово	4
<i>Луняк Євген (Ніжин)</i> «Переможець Наполеона» народився в Ніжині: до 250-річчя з дня народження Петра Вітгенштейна	7
<i>Kowalczyk Rafał Wiktor (Łódź, Polska)</i> Rola generała Piotra Chrystianowicza Wittgensteina w wojnie roku 1812	21
<i>Ковальчик Рафал-Віктор (Лодзь, Польща)</i> Роль генерала Петра Християновича Вітгенштейна у війні 1812-го року	59
<i>Моціяка Петро (Ніжин)</i> Корпус генерала П.Х. Вітгенштейна у битвах 1812 р.	98
<i>Моціяка Петро (Ніжин)</i> Генерал П.Х. Вітгенштейн у закордонному поході російської армії 1813-1814 рр.	115
<i>Лейберов Олексій (Ніжин)</i> Як у Ніжині в 1812 р. наполеонівських шпигунів шукали	138
<i>Лейберов Олексій (Ніжин)</i> Федір Іванович Корбелецький: чиновник, літератор, авантюрист з Ніжинщини-наполеонівський провідник у Москві	148
<i>Гордієнко Дмитро (Київ)</i> Війна 1812 року в світлі творчості Тараса Шевченка	165
<i>Руденко Лілія (Ніжин)</i> Вітгенштейни: родинні історії	192
Відомості про авторів	208

Вступне слово

Петро Християнович Вітгенштейн (1769-1843) належить до плеяди найбільш відомих полководців періоду наполеонівських війн. Хоча він і є представником старовинного німецького роду, його життя дуже тісно пов'язане з історією нашої країни, нашого краю. Він народився і помер в Україні, значну частину своєї військової служби провів саме тут.

Його життю та діяльності присвячені десятки наукових і науково-популярних публікацій. Для нашого рідного Ніжина найбільш важливим аспектом є те, що маємо об'єктивні підстави вважати саме це місто, місцем народження Петра Християновича. Тут, на території нинішнього Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, в другій половині XVIII ст. був розташований родинний маєток графів Вітгенштейнів. Є припущення, що основу нинішнього Графського парку поряд із університетом було закладено ще батьком майбутнього фельдмаршала й сама назва цього парку свідчить про ті часи.

Свого часу нами, спільно з Григорієм Васильовичем Самойленком, були опубліковані спогади професора Ніжинської гімназії вищих наук імені князя Безбородька Кирила Абрамовича Моїсеєва від 1849 р. про відвідування Петром Християновичем Вітгенштейном території своїх колишніх маєтностей в 1830-х роках. Моїсеєв, який був безпосередньо знайомий із фельдмаршалом, зазначав наступне: «...Граф Вітгенштейн, проїжджаючи Ніжин, навмисно зупинився в ньому. Пам'ятаючи про свій батьківський дім, у якому народився й отримав початкову освіту, забажав ще раз у житті подивитися на нього. Сповнений спогаду юнацьких вражень, він забажав повторити їх на тому самому місці, яким був натхнений ними, але знайшов тут уже все інше: інший вигляд

колишнього свого місця родового, інші будівлі... В саду ліцейському він багато знайшов німих свідків своєї юності, особливо дві верби неймовірної товщини, що стояли одна поряд з одною. Він з особливою увагою підійшов до них, як до добрих старих своїх знайомих. Під тінню їх він часто грав, розважався, а після, можливо, не раз сиджував під ними з книжкою в руках. Він заплатив їм навіть вдячністю, ледве не обійняв їх, і, простоявши перед ними кілька хвилин мовчки, йшов далі, але ще озирався на них з теплою душею, яка відбивалася в його поглядах»¹.

Наведене нами свідчення Моїсеєва, який сам був свідком візиту Петра Християновича Вітгенштейна до Ніжина, є важливим аргументом на користь того, що саме в цьому місті майбутній воєначальник народився на світ.

На відзначення 250-річчя відомого полководця Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя 14 травня 2019 р. провів Всеукраїнський науковий круглий стіл «Петро Вітгенштейн і його доба в Україні», участь у якому, крім ніжинців, взяли науковці з Києва, Одеси, Дніпра, Івано-Франківська, Луцька, Умані. Почесним гостем на цьому заході став професор Рафал-Віктор Ковальчик з польського Лодзя, автор монографії про генералів війни 1812-го року, де один із розділів був присвячений саме Вітгенштейну.

Власне кажучи, саме матеріали згаданого круглого столу й лягли в основу пропонованого нині збірника.

Оскільки жодного пам'ятного знаку, присвяченого Петру Християновичу Вітгенштейну на території Ніжинського університету зараз немає, група викладачів висунула ініціативу встановити меморіальну табличку поряд із старовинним дубом, що росте на території агробіостанції

¹Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. / уклад. : Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Т. 1: 1820-1919. – 507 с. – С. 26-27.

Гоголівського вишу. За припущеннями біологів, вік цього дерева понад двісті років і сягає часів життя та діяльності Вітгенштейна. Згадуючи особливий сентимент полководця до старовинних дерев свого дитинства, ця ініціатива видається доволі слушною.

Запропоновані нижче матеріали присвячені різним аспектам життя та діяльності Петра Християновича Вітгенштейна й розраховані як на фахівців-істориків, так і на широкий загаль люде́й, яким цікаве минуле своєї країни та відомих постатей, які народилися тут.

*ректор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
Олександр Григорович Самойленко*

**«Переможець Наполеона» народився в Ніжині:
до 250-річчя з дня народження Петра Вітгенштейна
(1769-1843)**

5 січня 2019 р. виповнилося 250 років від дня народження відомого воєначальника, якого називали «переможцем Наполеона» і «рятівником Петербурга» та зараховували до числа найвідоміших полководців світу, Петра Християновича Вітгенштейна. Звичайно, «переможцем Наполеона» ми називаємо тут його з певною долею умовності, але з тим правом, за яким кожен учасник антинаполеонівських війн міг претендувати на таке найменування.

Згідно біографічних відомостей про нього, він народився в Ніжині, хоча інколи, як місце його народження позначають Переяслав, або й зовсім неоковирне Переславль-Залеський у Ярославській області Росії. Останнє, як і розбіжності щодо дати його народження, здебільшого, зустрічається в сучасній російській довідковій літературі. Наприклад, цю інформацію можна побачити на сайті міністерства оборони Росії [7; 9; 10; 11; 12].

Помилки у даті народження Вітгенштейна виникають, як правило, через те, що дату за новим стилем трактують, як за старим, і додають відповідну (не завжди правильну) кількість днів. Ми сприймаємо за правдиве свідчення сучасника Вітгенштейна Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського, що той народився 25 грудня 1768 р. за старим стилем, тобто 5 січня 1769 р. – за новим.

На питанні про місце народження легендарного воєначальника ми зупинимося трохи нижче, а зараз зауважимо, що свій земний шлях він також завершив в Україні, на цей раз у Західній – у Львові. І хоча майже весь час він

присвятив військовій службі російському царю, його життя було тісно пов'язане з нашою країною.

До речі, Вітгенштейн і Наполеон були ровесниками, оскільки обидва народилися в 1769 р.

Петро Християнович Вітгенштейн походив зі старовинного німецького графського роду. Його батьки проживали в Ніжині й мали маєток на території сучасного Графського парку та університету. Є свідчення, що початок цьому парку поклав саме батько майбутнього полководця граф Християн-Людвіг-Казимир фон Зайн-Вітгенштейн-Берлебург-Людвігсбург (1725–1797), звідки й назва цієї місцевості у Ніжині, а також за Вітгенштейнів були утворені великі оранжереї, на яких нині розташовані дослідні ділянки агробіостанції Ніжинського університету [4, с. 25-26].

Ця територія, на якій нині розташовано Графський парк і університет, вже тоді мала назву Обідовщина, на честь племінника Івана Мазепи ніжинського полковника Івана Обідовського. Згодом від Вітгенштейнів цей земельний масив перейшов у власність до Безбородьків.

Яким же чином німецькі Вітгенштейни опинилися в Ніжині?

За сімейною традицією, Християн-Людвіг-Казимир фон Зайн-Вітгенштейн-Берлебург-Людвігсбург обрав для себе військову кар'єру. Він вступив на службу до Вальденського піхотного полку. Згодом служив в Нідерландах і Німеччині. Брав участь у війні за австрійську спадщину (1740-1748), під час якої дослужився до чина підполковника. В 1752 р. поступив на російську службу з пониженням звання у чині капітана. З 1755 р. отримав чин майора. Це були часи правління в Російській імперії цариці Єлизавети Петрівни. Подальшому просуванню графа у військовій кар'єрі посприяла його участь у Семирічній війні (1756-1763), в ході якої він брав безпосередню участь у багатьох битвах, отримавши в 1760 р. чин полковника [8].

В 1761 р. граф Вітгенштейн під началом відомого російського полководця Петра Олександровича Румянцева (до прізвища якого згодом через перемоги над турками було додано Задунайський) брав участь в облозі потужної прусської фортеці Кольберг (нині Колобжег у Польщі). Це вже була третя спроба російської армії оволодіти цим укріпленим містом. Облога тривала з серпня по грудень і супроводжувалася запеклими боями. Під час одного з таких боїв граф Вітгенштейн отримав серйозне поранення й був взятий у полон пруссаками [8].

16 грудня [тут і далі всі дати дано за новим стилем – Є. Л.] 1761 р. гарнізон Кольберга капітулював.

Перемога під Кольбергом відкривала перед російською армією гарні перспективи для продовження успішної кампанії проти Пруссії навесні 1762 р. Однак 5 січня 1762 р., на Різдво, померла імператриця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов її племінник Петро III, великий прихильник прусських порядків і короля Пруссії Фрідріха II. Він негайно уклав з майже переможеною державою мир, що вберегло Пруське королівство від політичної катастрофи. Між колишніми ворогами відбувся обмін військовополоненими. Таким чином, граф Вітгенштейн після прусського полону зміг повернутися на військову службу й отримав чин генерал-майора [8].

Недовге царствування Петра III внаслідок палацового перевороту 9 липня 1762 р. змінилося правлінням імператриці Катерини II, яка з перших днів свого володарювання намагалася посилити та зміцнити Російську імперію. Однією з перепон на цьому шляху була автономія України, однак у листопаді 1764 р. цариця відправила у відставку останнього гетьмана України Кирила Григоровича Розумовського й скасувала гетьманство. Була утворена Друга Малоросійська колегія на чолі з вже згадуваним Румянцевим, якого указом імператриці Катерини II було призначено президентом цієї колегії та генерал-губернатором Малоросії.

В цей період граф Вітгенштейн одружується з представницею іншого німецького графського роду Амалією-Людовикою Фінк фон Фінкенштейн (1740–1771). Від цього шлюбу в родині незабаром народилися сини Пауль (Павло) та Петер (Петро) – майбутній генерал-фельдмаршал, а також донька Амалія-Луїза. За віросповіданням Вітгенштейни були лютеранами, тому всі діти були охрещені в лютеранській кірсі.

Поза всяким сумнівом, саме на цей період і припадає створення родинного осередку Вітгенштейнів у Ніжині. Обставини, що визначали поселення родини графа в цьому місті Лівобережної України, можна лише припускати. Втім, логічним видається, що устаткуванню Вітгенштейнів тут посприяв генерал-губернатор Малоросії Румянцев, під командуванням якого німецький граф служив уже кілька років.

Поселившись у Ніжині, граф Вітгенштейн побудував великий будинок і розпочав створення парку за кращими європейськими зразками. Наявність цього парку можна побачити на старовинних планах міста кінця XVIII ст.

Ймовірно, будинок Вітгенштейнів розташовувався приблизно там, де нині височіє Гоголівський корпус Ніжинського університету. Вочевидь, саме тут 5 січня 1769 р. і народився майбутній рятівник російської імперської столиці Петро Християнович Вітгенштейн, який при народженні отримав ім'я Людвіг-Адольф-Петер фон Зайн-Вітгенштейн-Берлебург і був охрещений у Києві в німецькій кірсі святої Катерини, що належала місцевій лютеранській общині.

Однак чому ж тоді виникла теза про народження майбутнього російського фельдмаршала у Переяславі?

Безперечно, це пов'язано з обставинами народження Петра Християновича Вітгенштейна. Як відомо, в 1768 р. розпочалася російсько-турецька війна, що тривала до 1774 р. Це збройне протистояння між Османською та Російською імперіями стало останнім яскравим спалахом полководницького таланту Румянцева та сприяло набуттю ним

військової слави. Звичайно, генерал-майор граф Вітгенштейн, який продовжував військову службу, з початком бойових дій негайно відбув у діючу армію. Одним з головних місць збору для російських військ було визначено Переяслав, де певний час і перебувала штаб-квартира Румянцева [3; 5].

Впродовж деякого часу тут у справах служби мав перебувати Вітгенштейн-батько. Чисто гіпотетично можна собі уявити, що, вирушаючи до Переяслава, він міг взяти свою вагітну дружину з собою, і таким чином їх син Петро міг народитися саме в Переяславі.

Однак таке припущення виглядає досить непереконливим. Як знаємо, Петро Християнович Вітгенштейн народився 5 січня 1769 р. Уявити собі, що його батько змушує свою дружину, що перебуває на останніх місяцях вагітності, збиратися із затишної ніжинської оселі та їхати в зимову стужу в далеку путь до квартири в Переяславі, складнувати. Врахуймо також, що в січні 1769 р. бойові дії в Україні розпочалися з набігу кримських татар під проводом хана Кири-Мирзе-Гірея. Це був останній великий набіг кримців на терени України, коли, роблячи миттєві рейди в глиб країни, татари захопили значний ясир, розорили та пограбували значну територію. Звичайно, такий наступ російським командуванням очікувався й були підготовані заходи для протидії йому.

Ніжин в цей момент був глибоким тиловим, але добре укріпленим містом. Граф Вітгенштейн, як військовий, мав би розуміти, що його родині безпечніше перебувати саме там, ніж переміщатися просторами України в умовах раптової війни, коли єдина лінія фронту ще не була утворена. Це ще одне міркування на користь того, що майбутній генерал-фельдмаршал народився саме в Ніжині.

Можна припускати, що Амація-Людовика з Петром-немовлям могла певний час проживати у Переяславі, але трохи пізніше, коли лінія фронту стабілізувалися, погодні умови були сприятливі для довгого переїзду з маленькою дитиною на

руках, а місцевості, через яку пролягав шлях до Переяслава, не загрожував напад татар.

В 1769 р. армійський корпус генерал-майора Вітгенштейна брав участь в бойових діях на півдні України та в районі молдавських Бендер. Отримавши завдання взяти це укріплене й стратегічно важливе місто, Вітгенштейн-батько у вересні намагався виконати це завдання, вдавшись до активних наступальних дій. Однак захопити Бендери він так і не зміг через брак облогової артилерії. Восени, з настанням холодів, 2-га російська армія, в складі якої перебував корпус Вітгенштейна, розпочала відхід на зимові квартири, розташувавшись по лінії Умань — Полтава — Бахмут [8; 13].

Під час штурму Бендер Вітгенштейн-батько особисто показував приклади героїзму та хоробрості своїм солдатам, беручи особисту участь у боях під цією турецькою фортецею. Під час одного з запеклих зіткнень турки, побачивши генерала, відкрили шквальний вогонь у його напрямку. На щастя, той не постраждав. Хоча пострілами турецьких воїнів було вбито коня його ординарця поруч [2, с. 277, 312-320].

В кампанії 1770-го року генерал-майор Вітгенштейн вже участі не брав. А наступного року вийшов у відставку в чині генерал-поручика. Відставка Вітгенштейна-батька співпала зі смертю його дружини Амалії-Людовики. Згодом він одружився вдруге із удовою графа Андрія Олексійовича Бестужева-Рюміна Анною Петрівною, уродженою Долгоруковою (1742-1789) [1, с. 1-2].

Якщо і був переяславський період в житті маленького Петра Вітгенштейна, то він міг припасти на період з 1769 по 1771 р., тобто між його народженням і смертю матері.

Згодом Вітгенштейн-батько продав свій ніжинський маєток Безбородькам, які володіли значною ділянкою землі поряд і були сусідами Вітгенштейнів [4, с. 24-25.]. Коли саме це відбулося складно сказати, але точно напередодні відомого вояжу Катерини II в 1787 р.

Маленький Петро, втративши рідну матір, був відданий на виховання до родини родича своєї мачухи генерал-фельдмаршала графа Миколи Івановича Салтикова [1, с. 1-2]. 12-річний майбутній полководець, за дворянськими звичаями того часу, був записаний до Семенівського гвардійського полку. Втім, реальну військову службу він розпочав лише за вісім років потому, спочатку вахмістром, потім корнетом. В 24-річному віці Вітгенштейн уже майор Українського легкокінного полку. Через рік він у чині підполковника бере участь у боях з польськими повстанцями Тадеуша Костюшка. Згодом Вітгенштейн командував дислокованими в Україні Охтирським, Маріупольським і Єлисаветградським гусарськими полками. Відзначився у походах проти персів, турків, французів і шведів, отримавши генеральський чин.

Граф, згодом князь Петро Вітгенштейн дуже відзначився в роки наполеонівських війн. В 1812 р. саме армія під його командуванням, здобувши кілька перемог над французами, перегородила шлях на Петербург, який був тоді столицею Російської імперії. За це його називали «рятівником Петербурга». В 1813 р. після смерті Михайла Іларіоновича Кутузова Вітгенштейн був призначеним головнокомандувачем російської та пруської армій. Його війська брали участь у «битві народів» під Лейпцигом (1813) і окупації Парижа (1814), за що його прозвали «переможцем Наполеона». В 1826 р. Вітгенштейн отримав чин генерал-фельдмаршала. За свої заслуги він був удостоєний найвищих військових нагород від російського, австрійського та пруського урядів. Втім, незабаром старий фельдмаршал відійшов від військових справ, страждаючи від хвороб. Майже весь час він проводив у своїх українських маєтках на Поділлі.

В 1843 р. «переможець Наполеона» вирушив на лікування до Німеччини, однак дорогою стан його здоров'я ще більше погіршився. 23 червня він помер у Львові на руках своєї дружини у віці 74 років.

Чи є інші докази того, що Петро Християнович Вітгенштейн народився саме в Ніжині?

В 1840-1841 рр. відомий історик Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський за кошти імператора Миколи I видав 4-томну працю «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов». Звичайно, на її сторінках було вміщено і біографію Петра Християновича Вітгенштейна. Ось щі ми читаємо в цій книзі: «Граф, потом князь, Петр Христианович Сайн-Витгенштейн-Берлебург, сын генерал-лейтенанта нашей службы, родившийся 25 декабря 1768 года [дату подано за старим стилем – Є. Л.] в городе Нежине, произошёл от знатной немецкой фамилии...» [1, с. 1].

Чи можемо ми довіряти цьому свідченню Бантиша-Каменського?

Безумовно, це свідчення є серйозним аргументом на користь того, що генерал-фельдмаршал Вітгенштейн народився саме в Ніжині. Стосовно цього можна висловити кілька міркувань. По-перше, як авторитетний і сумлінний історик Бантиш-Каменський дуже відповідально підходив до збору та вивчення джерельних свідчень і точності їх наведення. По-друге, батько історика, Микола Миколайович Бантиш-Каменський, народився і виріс саме в Ніжині, де довгий час проживала його рідня. Сам дослідник теж бував у цьому місті, на батьківщині свого батька. Тому добре знав історію Ніжина та видатних людей, пов'язаних з ним. Портрети, «Биографии» Бантиша-Каменського вийшли ще за життя самого Вітгенштейна та людей, які його добре знали. Жодних спростувань факту, що майбутній полководець народився саме в Ніжині, не пролунало.

Однак найголовнішим аргументом на користь того, що Петро Християнович Вітгенштейн народився саме в Ніжині, мають бути свідчення самого полководця, наведені його сучасником і знайомим, професором Ніжинської гімназії вищих наук імені князя Безбородька, а згодом Ніжинського

фізико-математичного ліцею в 1820-1837 рр., Кирилом Абрамовичем Моїсеєвим. Той у своїх спогадах згадував, що на початку 1830-х рр. [те, що події мали місце саме на початку 1830-х рр., випливає з тексту, де Петро Християнович Вітгенштейн постійно іменується графом, адже після 1834 р. він отримув титул найсвітлішого князя – Є. Л.] генерал-фельдмаршал зупинявся в Ніжині й сентиментально оглядав територію, де тоді вже було зведено цей вищий навчальний заклад. Уславлений воєначальник зазначав, що це місце є йому рідним, адже тут він народився і виріс. Щоправда, зауважував він, тепер тут все було інакше [4, с. 24-27; Додаток].

На жаль, нині складно сказати, де саме на території Ніжинського університету був розташований будинок Вітгенштейнів. Немає жодного знаку, який би нагадував про зв'язок цього полководця з нашим містом. Однак ім'я цього земляка ніжинцям варто знати і пам'ятати. Важко знайти людину, яка б не мала уявлення про Наполеона, проте мало хто з ніжинців знає, що полководець, який зіграв важливу роль у перемозі над французами в 1812 р., народився саме у нас.

І наостанок. Нещодавно отримав подарунок від свого польського колеги історика Рафала Ковальчика його книгу, присвячену героям війни 1812-го року, з таким дарчим написом: «Шановному Пану Професорові з побажанням приємного читання книги, в якій згадав героя Ніжина – генерала Віттгенштейна» [6].

Приємно, що поляки пам'ятають про видатного ніжинця. А ми?

Джерела та література

1. Бантыш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. В 4-х частях. Репринтное воспроизведение издания 1840 года. Часть 3-4. – Москва: Культура, 1990 с. – Ч. 4. – 622 с.

2. Война России с Турцией и польскими конфедератами. – Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Веймара, 1866. – Т. I. Год 1769. – 340 с.

3. Глибченко В.Г. Военні дії 1768 р. періоду російсько-турецької війни 1768–1774 рр. // Історичні науки: Збірник наукових праць. – Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2009. – С. 4 – 12.

4. Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. / уклад. : Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Т. 1: 1820-1919. – 507 с.

5. Шпитальов Г. Лівобережне козацтво в російсько-турецькій війні 1768 – 1774 рр. // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – Вип. 17. – Одеса, 2006. – С. 133 – 139.

6. Kowalczyk Rafał. Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji. – Toruń: Adam Marszałek, 2013. – 328 s.

7.

<http://encyclopedia.mil.ru/encyclopedia/heroes/USSR/more.htm?id=11803048@morfHeroes>

8. <https://history.wikireading.ru/130005>

9.

<https://dic.academic.ru/dic.nsf/es/12515/%D0%92%D0%B8%D1%82%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D1%88%D1%82%D0%B5%D0%B9%D0%BD>

10. http://hrono.ru/biograf/bio_we/vitgensh_ph.php

11. <http://bse.sci-lib.com/article005389.html>

12. <http://mediaknowledge.ru/fa84f0cc367133b6.html>

13.

[https://www.wikiwand.com/ru/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE-](https://www.wikiwand.com/ru/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(1768%E2%80%941774))

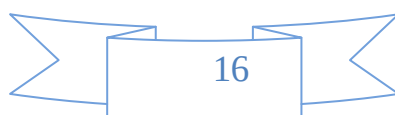
[%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_\(1768%E2%80%941774\)](https://www.wikiwand.com/ru/%D0%A0%D1%83%D1%81%D1%81%D0%BA%D0%BE-%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B0_(1768%E2%80%941774))

Додаток

Зі спогадів професора Ніжинської гімназії вищих наук імені князя Безбородька Кирила Абрамовича Моїсєєва про відвідування Петром Християновичем Вітгенштейном території своїх колишніх маєтностей на початку 1830-х років (1849).

Друкується за виданням: Ніжинська вища школа у спогадах студентів і викладачів: мемуари: у 2 т. / уклад. : Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. – Т. 1: 1820-1919. – 507 с.

С. 24 –

«Впрочем, огромное место в г. Нежине, почти в середине его на правой стороне р. Остра находящееся, на котором граф Илья Андреевич Безбородко решился основать высшее училище, не есть родовое имение Безбородко: оно задолго до сего приобретено покупкою из двух рук. Одна часть его и до сего времени именуется Полковничьим потому, что некогда принадлежала одному из малороссийских полковников и, как кажется, Золотаренко, ибо и то место на другой стороне р. Остра, на котором теперь находятся присутственные места, тоже принадлежало ему, Золотаренку.

С. 25 –

Другая часть, больше первой, куплена у графа Витгенштейна. Обе эти части, имевшие особах владетелей, имели естественную между собою границу. Они были разделены речкою со стороны черниговской дороги, в Нежин входившею по направлению к этому месту. В давние времена сия речка была значительнее и имела свое имя; теперь она ручей без значения и без имени, который образует одно болото и уже, как бы ползком и украдкою, местами прикрытый тростником и лозами, пробирается и достигает того места, которое некогда было его устьем при впадении в р. Остер, который протекла тога под самую оградою обеих этих мест [річечка без назви, яку згадує Моїсеєв – це річка Вир, притока Остра, нині про її існування нагадує хіба що маленький ставочок на території Графського парку в Ніжині – Є. Л.]. На одном и на другом месте, даже до начатия постройки училищного здания, находились особые дворы и на них жилые деревянные дома, но на месте, именуемым Полковничьим, все строения, даже главный корпус не был уже в это время жилым, ибо сам давно стоял отжившим век свой, только небольшая на этом дворе постройка, если можно было назвать ее флигелем, к реке стоявшая, была временным приютом приезжавшим людям из села Веркиевки в Нежин по делам экономии.

Впрочем, на эту часть и владелец ее, и экономия его очень мало обращали внимания. Все попечение их было обращено на дом, от графа Витгенштейна приобретенный, на сад с оранжереями [Оранжереи находились в той стороне, где построена Лицейская баня, и занимали большое пространство земли вдоль к черному Лицейскому двору. Они пред начатием постройки училищного здания были привезены в Киев, в дом, бывший там, Безбородко, который по разделу имения достался кн. Лобанову-Ростовскому – прим. авт.] и прудами и вообще на все место, как на место – лучшее и устроенное. Здесь было соединено и богатство построек, которые в то время могли быть украшением самого красивого города, и постройки с видами, свойственными деревенской жизни. Кроме других сельских видов и построек, пред домом находившихся, еще не в дальнем расстоянии от двора была устроена по правую сторону большая красивая с мельницами плотина чрез р. Остер. Она служила и проездом в город и была

С. 26 –

удобною для приятной прогулки, будучи обсажена ветвистыми деревьями, в Малороссии называемыми вербами. Граф Витгенштейн в свое время, оставляя домашние свои дела и заботы, нередко приходил сюда провести несколько минут в отдыхе и удовольствии, ведя за руку и юного своего сына – будущего фельдмаршала. Отсюда был лучший вид на лучшую часть города с его древним высоким земляным замком, с каменною церковью в нем, разного рода зданиями и комендантским домом. Отсюда и вид на реку был обширнее и живописнее во все стороны. Но граф Витгенштейн, любуясь здесь картинными видами реки и города, имел повод предаваться и размышлениям. Вода, в огромной массе у плотины теснившаяся и пущенная по устроенному для нее пути, как бы пути чести и славы, с порывистым шумом одна другую тесня и опереживая, мчалась на мельничные колеса,

как на главное место своей деятельности, и, выполнивши на них своё назначение, показывала свою силу, свою славу, падала, низвергалась в пучину, кипевшую под теми колесами, которыми незадолго до сего она двигала, вертела своею силою, где, сама перекипевши, потерявши в ней свою силу, свою пылкость, уже смиренно, тихо выходила из пучины, как утопленная, как бы с грустью, с поникшею главою шла малою струей, изредка уже показываясь, а затем и вовсе из вида скрываясь. Такова картина не могла не наводить на размышления каждого, особенно наблюдателя-вельможу, который более других имел причину призадуматься, глядя на это. Может быть, он имел причину и к самому себе приноравливать это; может быть, при этом подумывал и о будущем еще неизвестной судьбы своего сына. В самом деле, сын его, впоследствии знаменитый воин, вождь и фельдмаршал, едва ли не вполне осуществил на себе вот эту картину природы: и он был в разлив силе и мощности, и он с пылкостью, с порывом мчался и двигал колесо счастья; и он был в пучине почестей и славы; и он кипел в ней, сопротивлялся и боролся с подобными себе, и он же наконец представляет собою конец своей жизни, едва ли не совершенно подобный: тихо, без шума, в неизвестности скрывшийся.

О водопад! В твоём жерле
Всё утопает в бездне – в мгле...

Державин

В 183... году граф Витгенштейн, проезжая Нежин, нарочно остановился в нём. Помня о своём родительском доме, в котором родился и получил первоначальное воспитание, пожелал ещё раз в жизни глянуть на него. Полный воспоминанием юношеских впечатлений, он пожелал повторить их на самом том месте, которому был одолжен ими,

но нашел тут уже все другое: другой вид прежнего своего места родового; другие здания;

С. 27 –

других людей – словом другой мир. В таком разе он не мог не задуматься; тем более, что в это время и душе его была к этому настроена. Забыв всю свою знаменитость, свои звезды, свой фельдмаршальский жезл, предался вполне воспоминанию об удовольствиях своей юности, о которых напомнило ему его доброе старческое сердце, на сей раз юношески у него забившееся. К сожалению, ему случилось встретить здесь чиновника [Петр Ковалев – прим. авт.] – невежу, хвастуна и лгуна, который или не знал с кем говорит, ибо фельдмаршал был просто одет в сюртук, как частный человек; или уже в этих свойствах своих до того закоренел, что и на подобные случаи не мог быть лучшим; только он наговорил фельдмаршалу, Бог знает чего, даже уверил, будто флигель в саду, сзади черного Лицейского двора стоящий, есть дом Витгенштейна, сюда перенесенный; тогда как сей флигель построен в 1826 году из остатков корпуса, на Полковничьем дворе находившегося, с прибавкою новых материалов; а что самый дом Витгенштейна при начале постройки училищного здания разобран, перевезен в Веркиевку и там утонул в разных экономических постройках. Граф Витгенштейн терпеливо слушал, что чиновник этот говорил, и, не сказавши ему ни слова, сам обратился посмотреть на место, может быть, еще в свежей памяти у него бывшее. В саду лицейском он много нашел немых свидетелей своей юности, особенно две вербы необыкновенной толщины, одна подле другой стоящие. Он с особенным вниманием подошел к ним, как к добрым старым своим знакомым. Под тенью их он часто играл, резвился, а после, может быть, не раз сиживал под ними с книжкою в руках. Он заплатил им даже признательностью, едва не обнял

их, и, простоявши пред ними несколько минут молча, шел далее, но еще оглядывался на них с теплою душою, отражавшеюся в его взглядах. Да! Кому не мила своя молодость в старости, а ее имели и фельдмаршалы.

До 1849 года, в который пишу об этом, протекло около пятидесяти лет, как училищное здание завладело местом, на котором стоял дом, построенный Витгенштейном, но жители города Нежина и до сего времени имеют его в свежей памяти. Кроме того, что он принадлежал этому знаменитому владельцу и потом перешел во владение князя Безбородко, что он по устройству своему был украшением г. Нежина, бывал нередко местом городского гулянья и чрез то служил поводом к приятным в семействах рассказам об оном...».

Rafał Wiktor Kowalczyk
Uniwersytet Łódzki (Polska)

Rola generała Piotra Chrystianowicza Wittgensteina w wojnie roku 1812

Piotr Chrystianowicz Peter Ludwig Adolf Wittgenstein–Zein–Berlenburg urodził się na ziemi ukraińskiej w Nieżynie 5 stycznia 1769 r. Była to rodzina niemiecka, wywodząca się z Prus. Od wielu lat związana z armią rosyjską. Piotr Wittgenstein był synem generała lejtnanta Chrystiana Ludwika Kazimira Wittgensteina–Zein–Berlenburga, służącego w wojsku rosyjskim za czasów carycy Katarzyny II. W roku 1812 był doświadczonym dowódcą na szczeblu dowodzenia dużym zgrupowaniem armijnym. Służbę rozpoczął wcześnie typowo dla rodzin wyższych oficerów, w wieku 12 lat, od 1 kwietnia 1781 r.

w siemionowskim regimencie lejbgwardii w stopniu sierżanta. Jego kariera rozwijała się bardzo szybko. 1 kwietnia 1789 r. przeniesiony do konnego regimentu lejbgwardii, gdzie został wachmistrzem. 12 stycznia 1791 r. został podporucznikiem. 2 maja 1793 r. został przeniesiony do ukraińskiego regimentu lekkokonnego w stopniu majora. W 1794 r. brał udział w tłumieniu Insurekcji Kościuszkowskiej w korpusie generała lejtnanta Otto Wilhelma Kristoforowicza Derfeldena. W trakcie bitwy pod Ostrołęką zaatakował i zniszczył polską baterię artylerii, odznaczony za to został Orderem Świętego Jerzego (4. klasy). Brał udział w rzezi Pragi mordując niewinną ludność cywilną, za co został nagrodzony złotym krzyżem. W 1796 r. wziął udział w kampanii przeciw Persji nad Morzem Kaspijskim. Uczestniczył w zajęciu Derbenta. Po zdobyciu twierdzy został uhonorowany, gdyż wysłano go do Petersburga z wieścią o jej zdobyciu. W 1797 r. został przeniesiony do jelizawieckiego regimentu huzarów, a 2 maja 1797 r. znalazł się w rostowskim regimencie huzarów, a 21 sierpnia w regimencie huzarów generała Lindenera. 9 lutego 1798 r. mianowany pułkownikiem, a 5 maja 1799 r. dowódcą achtyrskiego regimentu huzarów. 1 lipca 1799 r. nominowany do rangi generała majora i szefa mariupolskiego regimentu huzarów. W roku 1801 r. Wittgenstein miał epizod związany z wystąpieniem ze służby. 13 stycznia 1801 r. wystąpił ze służby, jednak po pół roku 1 maja 1801 r. ponownie znalazł się w szeregach carskiej armii. 14 października został dowódcą jelizawieckiego regimentu huzarów. Od 13 stycznia 1802 r. był szefem mariupolskiego regimentu huzarów. W kampanii 1805 r. służył w armii generała Michała Iłłarionowicza księcia Goleniszczewa–Kutuzowa, gdzie dowodził brygadą piechoty w 9. dywizji piechoty. Za odznaczenie się w czasie walk z francuską konnicą marszałka Joachima Murata pod Amstetten odznaczony Orderem Świętego Jerzego (3. klasy). Pod Wischau na czele trzech pułków lekkiej kawalerii rozbił francuski oddział konnicy. Brał udział również w

bitwach pod Sztrembergiem, Krems i Austerlitz. Za postawę w bitwie pod Austerlitz otrzymał Order Świętej Anny (1. klasy). W 1806 roku włączony do mołdawskiej armii generała lejtnanta Iwana Iwanowicza Michelsona (wojskowego gubernatora Besarabii). Wziął udział w pierwszej fazie wojny z Turcją 1806–1807. Uczestnik walk o Chocim, walczył pod Bendery i Akermanem. W 1807 r. przeszedł do armii generała kawalerii Leoncjusza Leontiejewicza Bennigsen, w której został dowódcą awangardy w korpusie generała Iwana Nikołajewicza Essena, maszerującego znad Bugu na Grodno. W kampanii 1807 r. walczył pod Ostrołęką, gdzie rozbił francuską kawalerię, za co odznaczony został Orderem Świętego Włodzimierza (3. klasy) i otrzymał złotą szablą z gratulacjami. Od 10 listopada 1807 r. szef huzarskiego regimentu lejbgwardii, 24 grudnia 1807 r. nominowany do rangi generała lejtnanta. W latach 1808–1811 służył w południowej Finlandii. Brał udział w wojnie ze Szwecją 1808–1809. W drugiej połowie 1811 roku dowodził oddzielnym korpusem w rejonie Inflant i Estonii [1].

Wojna roku 1812 była inicjatywą strony rosyjskiej. Konflikt interesów pomiędzy Francją Napoleona, a – Rosją Aleksandra I, narastał od momentu Tylży. Kongres w Erfurcie, który w założeniach miał być demonstracją siły Napoleona, ukazał trwałą podział pomiędzy obydwojma monarchami i wzajemnie wykluczające się racje stanu Francji i Rosji. Aleksander I parł do wojny, ale działał ostrożnie. Wiedział, że musi wzmocnić państwo, że armia rosyjska musi przejść gruntowną reformę, by sprostać w walkach Wielkiej Armii. W rezultacie w wojnie roku 1809, Rosja i jej car – Aleksander I wystąpili jeszcze jako sojusznik Francji i Napoleona [2].

Napoleona i Aleksandra dzieliło niemal wszystko. Kwestia turecka – armie rosyjskie i osmańska toczące krwawe boje nad Morzem Czarnym i w Księstwach Naddunajskich, kwestie gospodarcze i nierozłącznie związana z tym blokada kontynentalna zmuszająca Rosję do wstrzymania normalnych

regularnych kontaktów handlowych z Wielką Brytanią, czego wyrazem było przerzucenie punkt ciężkości handlu zbożem z portów bałtyckich nad Morze Czarne, do nowego ośrodka portowego – Odessy, która w krótkim czasie przekształciła się w główny port obsługujący eksport rosyjskiego zboża, jak i kwestie dynastyczne. Rosja nie mogła i nie chciała zahamować kontrabandy. Po wojnie z Austrią w roku 1809, Napoleon doskonale zdawał sobie sprawę z postawy Aleksandra. Jednak jego wizja zniszczenia Wielkiej Brytanii w oparciu o sojusz kontynentalnych mocarstw Francji i Rosji, pchała go w objęcia Aleksandra I, którego nie podejrzewał o chęć ostatecznego zerwania sojuszu i wywołania wojny. Odmowa ręki siostry cara Anny, zdecydowała o mariażu Francji z Habsburgami. Pociągnęło to za sobą nieformalne rozerwanie sojuszu i skomplikowało sytuację Rosji. Wojna wisiała na włosku. Zdecydował o niej jednak sam Aleksander, a nie Napoleon. Pretekstem dla Aleksandra była aneksja Oldenburga, który był posiadłością teścia księżniczki Katarzyny – jego siostry. Napoleon uprzedził o tym fakcie swojego rosyjskiego sojusznika, proponując w zamian inne terytorium. Uczynił to w jego imieniu minister spraw zagranicznych Francji Jean Baptiste Nompère de Champagny w dniu 14 listopada roku 1810 [3].

Dla Napoleona aneksja Oldenburga wydawała się koniecznością, dążył bowiem do uporządkowania podległego mu kontynentu – do stworzenia Europy napoleońskiej i wyeliminowania kontrabandy, która uniemożliwiała mu ściśle egzekwowanie blokady kontynentalnej. Kontrabanda przybrała bowiem takie rozmiary, że zagrażała podstawowym celom blokady ekonomicznemu osaczeniu Wielkiej Brytanii. By ją wyeliminować Napoleon nie mógł utrzymać dotychczasowego statusu państw, w tym i Holandii oraz miast zależnych, które handlowały z Wielką Brytanią. Napoleon musiał je bezpośrednio podporządkować Cesarstwu. Chodziło bowiem o interesy Cesarstwa. W rezultacie 9 lipca roku 1810 włączył do Cesarstwa

– Królestwo Holandii, gdzie królem był jego brat Ludwik Bonaparte, akceptujący kontrabandę i handel z Anglią. Ludwik nie wykonywał w tym zakresie poleceń Napoleona, czuł się odpowiedzialnym za powierzone mu państwo, a kontakty handlowe z Anglią były podstawą dochodów Holandii. Napoleon musiał być więc bezwzględny. Następnie włączył w skład Cesarstwa szereg wolnych miast portowych w północnych Niemczech: Bremę, Hamburg i Lubekę oraz księstwa: Arenberg, Lauenburg, Oldenburg i Salm [4].

Od traktatu w Tylży (1807) kontrabanda w Rosji to była oczywistość. Rosja nie mogła być wiernym sojusznikiem Francji, gdyż założenia blokady kontynentalnej uderzały w podstawy bytu Rosji. W rezultacie do portów rosyjskich zawijały zarówno bezpośrednio statki angielskie, jak też szwedzkie z towarami brytyjskimi na pokładach. Następnie drogą lądową towary te reeksportowano do Austrii [5]. Aneksję Oldenburga Aleksander wykorzystał jako pretekst do zerwania z Francją Napoleona. Strona rosyjska odrzuciła Erfurt jako odszkodowanie i podważono zasady funkcjonowania blokady kontynentalnej. Formalnie jednak sojusz cały czas trwał [6].

Problemem dla Rosji byli jednak Polacy i Księstwo Warszawskie. Aleksander wykorzystał Adama księcia Czartoryskiego, by przeciągnąć na stronę rosyjską ministra wojny Księstwa – Józefa księcia Poniatowskiego. Czartoryski w imieniu cara przedstawił propozycje Poniatowskiemu, którego mamił odbudową Polski w granicach opartych o Dźwinę i Dniepr z liberalną konstytucją i unią personalną z Rosją. Warunkiem było porzucenie Napoleona i przejście na stronę Rosji. Aleksander nie zapomniał jednak o innym argumencie – siłowym – ile i jakie dywizje stały już u granic Księstwa [7].

Szansa na pozyskanie Polaków do współdziałania z Rosjanami była niemożliwa. Plan pozyskania Polaków i dołączenia wojska polskiego do antynapoleońskiej ofensywy był mrzonką. Jediną szansą dla Rosji było pokonanie wojsk polskich

i marsz na Europę by tam przenieść pożądaną wojnę. Rosyjskie plany wiązały się ze słabością militarną Francji w rejonie przyszłych działań zbrojnych. Orientowano się doskonale w dyslokacji wojsk Wielkiej Armii, wywiad rosyjski informował centralę, że jedyną realną siłą oprócz armii Księstwa Warszawskiego dysponował marszałek Davout. Jego armia rozlokowana w Niemczech (60 tys.), gdyż siła ciężkości sił napoleońskich została przesunięta na południe Europy na Półwysep Iberyjski. Plan zakładał uderzenie na siły Davout'a armią rosyjską w liczbie 200 tys. w dwóch rzutach i pozyskanie wsparcia ze strony Prus, Austrii i Związku Reńskiego [8].

Przygotowania do wojny weszły w decydującą fazę. Armia rosyjska została poddana reorganizacji, zwiększono jej liczbę, uzupełniono już istniejące jednostki i stworzono nowe, a w ciągu trzech lat Aleksander zarządził trzy pobory do wojska, w 1810 r., we wrześniu 1811 i ostatni tuż przed wybuchem wojny – 25 kwietnia 1812 roku [9]. Popularność wojny z Napoleonem wśród szlachty rosyjskiej spowodowała, że pobory zakończyły się sukcesem. Unowocześniono umocnienia Rygi i Kijowa, rozpoczęto również budowę systemu twierdz na granicy Cesarstwa Rosyjskiego w Bobrujsku, Brześciu oraz w Dynenburgu, obozu warownego pod Dryssą, magazynów zaopatrzeniowych. Ówczesny minister wojny generał Michał Bogdanowicz Barclay de Tolly wyeliminował z armii Polaków, jako potencjalnych sojuszników Napoleona. Rosjanie rozpoczęli prace nad umocnieniem Dźwiny i Dniepru. Przygotowania szły jednak bardzo wolno, aby spełnić oczekiwania cara i zrealizować nawet plan minimum, czyli przeprowadzić atak na Księstwo, zniszczyć je i przenieść wojnę dalej do Niemiec. Barclay de Tolly nie wierzył, że uda się przygotować na tyle siły carskie na zachodzie, by były gotowe do wojny inwazyjnej przeciw Napoleonowi. Dlatego też, Rosjanie rozpoczęli prace nad umocnieniem Dźwiny i Dniepru [10].

Napoleon i jego sojusznicy również rozpoczęli przygotowania do wojny. Początkowo Napoleon był zaszokowany rozpoczęciem przez niedawnego sojusznika tak szeroko zakrojonych działań zbrojnych. Jednak raporty polskiego wywiadu były jednoznaczne [11].

Napoleon przystępując do wojny roku 1812 z Aleksandrem I był pewnym, że wojska rosyjskie będą bronić terytorium Cesarstwa Rosyjskiego. Utwierdzało go w tym przekonaniu fakt, że zachodnia część Cesarstwa, gubernie zachodnie i południowo – zachodnie to tereny dawnej Rzeczypospolitej, zamieszkiwane przez znaczny odsetek ludności polskiej – polska szlachta, którą Aleksander mógł traktować, jako potencjalnych sojuszników Napoleona. W rezultacie był niemal pewnym, że car Rosji – Aleksander I nie porzuci tych ziem, które mogłyby stać się zapleczem materiałowym dla Wielkiej Armii. Wszak na tych ziemiach żywa była pamięć o Rzeczypospolitej szlacheckiej – państwie, które zaledwie 17 lat temu – w roku 1795 przestało istnieć. Tym samym był pewnym, że Rosjanie nie pozostawią mu doskonale zaopatrzonej stolicy Litwy – Wilna, i wojska carskie będą go bronić. Przeprowadzony przez część Wielkiej Armii tzw. manewr wileński zakończył się jednak niepowodzeniem z tegoż względu, że Aleksander I – Wilno – stolicę Litwy i całą prowincję pozostawił bez walki Napoleonowi. Car Rosji Aleksander I chciał bitwy z Napoleonem, ale w przekonaniu że armia rosyjska nie była na to jeszcze gotowa do walki z Wielką Armią Napoleona, utwierdził go minister wojny i głównodowodzący wojskami carskimi generał lejtnant Michał Bogdanowicz Barclay de Tolly [12].

Napoleon będąc pewnym, że car Rosji skoncentruje się na obronie Litwy opracował tzw. manewr wileński, który bazował właśnie na tym, że Rosjanie będą bronić stolicę Litwy – Wilno. W rezultacie trafił on w próżnię, gdyż Rosjanie – całą Litwę poświęcili – opuszczając ją bez walk. Jednak fakt, że z Litwy Rosjanie ewakuowali się nie przekonał Napoleona, że będą go

próbować wciągnąć w głąb rozległego państwa. Postanowił zmusić Rosjan do bitwy – bitwy, która miała zdecydować o jego zwycięstwie. Właśnie w tej początkowej fazie wojny roku 1812 Napoleon popełnił szereg błędów, które rzutowały na całą kampanię. W rezultacie nie udało mu się wykorzystać tak charakterystycznego dla innych kampanii napoleońskich „harmonijnego zespolenia sił” [13].

W trakcie manewru przeciw rozdzielonym armiom rosyjskim: 2. Zachodniej generała piechoty Piotra Iwanowicza Bagrationa i 1. Zachodniej generała Barclay'a de Tolly, w zupełności nie wykorzystał potencjału sił Wielkiej Armii, którymi dysponował [14].

Korpus generała Wittgenstena został w 1812 r. włączony do 1. Zachodniej generała Barclay'a de Tolly, jako I. korpus. W skład korpusu Wittgenstena, wchodziły dwie dywizje piechoty: 5. generała majora Grzegorza Berga i 14. generała majora Iwana Sazanowa oraz jedna kawalerii – 1. dowodzona przez generała majora Kachowskiego. Korpus był wyposażony w następujące jednostki pomocnicze: trzy rotty artylerii pozycyjnej, cztery rotty artylerii lekkiej i jedna rota artylerii konnej. Nadto jedna rota pontonierska i jedna pionierów. Wsparciem były trzy pułki kozackie. Sztab korpusu składał się z cudzoziemców. Wittgenstein porozumiewał się z nimi po francusku, bądź niemiecku. Szefem sztabu I. korpusu był d'Auvray pół Francuz, pół Polak, kwatermistrzem pułkownik Rönne, a sztab–oficerem pułkownik Jan Karol Diebitsch [15].

Generał Barclay'a de Tolly przywiązywał dużą wagę do fortyfikacji Dryssy. Dlatego właśnie Dryssa miała stanowić linię obrony, północnych rubieży Cesarstwa Rosyjskiego. Miała chronić od północy Inflanty, Rygę, opierając się o Dyneburg, w drugiej linii stolicę – Petersburg i być zapleczem do obrony tzw. Bramy Moskwy – Smoleńska, od strony północno – wschodniej, czyli osłaniać miasta znajdujące się nad Dźwiną – Połock i Witebsk Napoleon jednak w zupełności nie wykorzystał atutów

Wielkiej Armii. Rozdzielona armia rosyjska była szansą na zwycięstwo już na początku kampanii. Jednak dowodzenie nad prawoskrzydłową grupą wojsk Wielkiej Armii powierzył swojemu nieudolnemu bratu – królowi Westfalii Hieronimowi, który doprowadził do tego, iż 2. Zachodnia armia rosyjska generała Bagrationa zdołała się wymknąć i połączyć z 1. Zachodnią armią rosyjską generała Barclay’a de Tolly. Napoleon wiedział, jak ważne było to zadanie i odcinek frontu powierzył je swojemu bratu – Hieronimowi, który był całkowitym ignorantem w sprawach wojskowych. Nie zdecydował się na bezpośrednie dowodzenie tą operacją i pozostał z dala od linii frontu w stolicy Litwy – Wilnie i z stamtąd wydawał rozkazy dwóm armiom – króla Westfalii i marszałka Ludwika Davout, zamiast przybliżyć się do Mińska. W rezultacie jego rozkazy docierały zbyt późno, trafiały w próżnię, było niedostosowane do dynamicznie zmieniających się okoliczności. Nadto przedwcześnie uznał, że generał Bagration wyrwał się jego armiom i wstrzymał pościg, co spowodowało, że 2. Zachodnia armia połączyła się bez przeszkód z głównymi siłami generała Barclay’a de Tolly. Z drugiej strony manewr przeciw armii głównodowodzącego – generała Barclay’a de Tolly na ufortyfikowany wielkim wysiłkiem obóz nad Dryssą rozpoczął zbyt późno, a połowa sił Wielkiej Armii pozostawała przez część lipca bezczynną. Wszystko w tym czasie zostało podporządkowane działaniom na prawym skrzydle przeciw armii generała Bagrationa. W rezultacie stając u granicy dawnej Rzeczypospolitej Napoleon nie osiągnął nic, oprócz rozległego terytorium – rosyjskie armie, niezniszczone – gotowe do walki – stanęły u wrót “Bramy Moskwy” – u “Bramy Smoleńskiej” [16].

Wittgenstein od momentu przekroczenia Wielkiej Armii rzeki Niemen wykazywał się dużą samodzielnością w podejmowaniu decyzji, zależnie od zmieniającej się sytuacji i ruchów wojsk wroga – Wielkiej Armii Napoleona. Wittgenstein stojąc w Kiejdanach wiedząc o ruchach sił wroga, nie czekając na rozkaz generała Barclay’a de Tolly, odwołał swoje

prawoskrzydłowe ubezpieczenie z Rosieni i awangardę dowodzoną przez generała majora Jakuba Kulniewa, która rozlokowana była w okolicach Jurborga nad Niemnem. Po pośpiesznym zgrupowaniu całego korpusu nową awangardę skierował na Żejmy, prawoskrzydłowy odwód na Szatny. W wyniku takich ruchów Wittgensteinowi udało się zabezpieczyć odwrót całego korpusu na Wiłkomierz. Jednocześnie słał jednego za drugim gońca do Wiłkomierza, gdzie stacjonował I. korpus konny generała lejtnanta Teodora Pietrowicza hrabiego Uwarowa, by ten utrzymał miasteczko do jego nadejścia. Dzięki temu mógł swobodnie kierować się na północ na linię odwrotu Kołtyniany–Święciany–Łyntupy [17].

W rezultacie Wittgenstein z korpusem pośpiesznie wycofywał się z Kiejdan na Szaty, a następnie z Szat na wspomniany Wiłkomierz. Korpus Wittgensteina wycofywał się w towarzystwie VI. generała piechoty Dymitra Siergiejewicza Dochturowa, który z Holszan kierował się na Michalszki, by tam przekroczyć rzekę Wilię, II. generała lejtnanta Karola Fiodorowicza Baggehuffwuda który szedł na Szyrwint, II. konny generała majora Teodora Karłowicza barona Korfa, pośpiesznie przedzierający ze Smorgoń do Michaliszek. Koncentracja carskiej armii generała Barclay’a de Tolly miała nastąpić w Święcianach. Wittgenstein, który podczas marszu widział maszerujące siły Wielkiej Armii od strony Jurborga, słał do Barclay’a de Tolly gońców, by ten nie dał się odciąć wojskom Napoleona pod Wilnem. Wittgenstein, po połączeniu z Uwarowem miał w Wiłkomierzu osłaniać odwrót trzech kolumn wojsk carskich z Wilna, co zarządził Barclay de Tolly, uważając błędnie, że ma do czynienia z głównymi siłami Wielkiej Armii. Uważał też mylnie, że przy I. korpusie Davout’a znajduje się sam Napoleon. Ariergarda Barclay’a de Tolly starła się z nacierającymi wojskami Wielkiej Armii pod Rykontami i na Anatokolu u wyjścia z Wilna. Natomiast Wittgenstein chcąc wypełnić rozkaz Barclay’a de Tolly starł się z awangardą II.

korpusu dowodzonego przez marszałka Mikołaja Oudinot'a. Zgodnie z rozkazem utrzymał się w Wiłkomierzu przez cały dzień i 28 czerwca pośpiesznie wymaszerował z miasteczka. Po oderwaniu się od sił napoleońskich i pojedynku artyleryjskim pomiędzy artylerią Oudinot'a, Wittgenstein zatrzymał się pod wsią Perkale około 35 km. od Wiłkomierza, na lewobrzeżnym trakcie do Dyneburga. 28 czerwca Barclay de Tolly otrzymał rozkaz od cara Aleksandra I o dalszym odwrocie. 1. Zachodnia armia rosyjska miała kierować się na północ na linię odwrotu Kołtyniany– Świąciany–Łyntupy. Car zdecydował, że starcia z Napoleonem na pozycji Świąciany nie będzie. Wraz z odwrotem całej rosyjskiej armii, Wittgenstein zgodnie z rozkazem Barclay'a de Tolly kierował się na północ na Dyneburg. Oudinot, który tylko jeden dzień dał wytchnienie swoim żołnierzom w Wiłkomierzu, miał ścigać Wittgenstein. Wsparciem dla Oudinot'a miał być X. korpus marszałka Stefana Macdonalda. Jednak Francuzi nie byli w stanie dogonić i zniszczyć korpusu Wittgensteina. Dystans do nadrobienia był zbyt duży [18].

Wittgenstein sprawił się znakomicie, ale pomogli mu w tym i Francuzi, a zwłaszcza korpus Macdonalda. Barclay de Tolly powoli kierował całą armię ku Dźwinie. Litwę zostawił Napoleonowi. Korpus Wittgenstein kierował się na Sołoki. Maszerował w zgrupowaniu trzech korpusów. II. korpus Baggehuffwuda, jako prawoskrzydłowe ubezpieczenie na Kołtyniany, a I. konny Uwarowa na Połusze. 4 lipca, główne siły rosyjskiej armii znalazły się nad Disną. Pozostawiły w tyle magazyny w Świącianach. Poruszały się na trasie Widza – Koczergiszki – Twerecz – Koziany. Wittgenstein przybliżył się do Barclay'a de Tolly, przesuwając swój korpus z Sołok na Rymszany. Następnego dnia rosyjska armia ruszyła na Opse. Wittgenstein nie atakowany kierował się na ariergardę dowodził osobiście szef artylerii 1. Zachodniej armii wyznaczony do tego zadania przez Barclay'a de Tolly – generał major Aleksander Iwanowicz Kutaisow. Zaatakowała idące w

awangardzie siły Wielkiej Armii, jazdę marszałka Joachima Murat'a, ponosząc przy tym nad Dżysną znaczące straty. Cel Rosjan został osiągnięty. Kutaisow pozwolił oderwać się wojskom carskim. Jednak pasywność Napoleona skończyła się. Wydał zdecydowany rozkaz, by dogonić siły carskie. Murat przyspieszył pogoń. Jego oddziały pośpiesznie dotarły do Daugieliszek, a awangarda przeszły Wigę i zajęły wczorajszą kwaterę cara Zamosz. Zaskoczyło to Rosjan. Puściły im nerwy i w pośpiechu umykając przed czołowymi oddziałami Wielkiej Armii topili działa z przedmościa dyneburskiego. Tylko Wittgensteinowi nie puściły nerwy i ocalił znaczną część dział, które później były przydatne do rozbudowy jego korpusu w grupę armijną. Wittgenstein miał rację, gdyż opieszałość Francuzów nie pozwoliła zagrozić lewej południowej flance, a tym samym stworzyć zagrożenia by odciąć Rosjan od umocnień nad Dryssą, gdzie ciągnęli. Wittgenstein miał rację i jako jedyny uratował większość dział, jakie dowódcy pozostałych korpusów nie potopili. Francuzi, a dokładnie I. korpus kawalerii generała dywizji zdołał sforsować przeprawy i pojawić się na Szarkowszczyźnie. Były to zbyt słabe siły by zagrozić wycofującym się Rosjanom.

Rosjanie byli zmęczeni forsownym marszem, ale cel obóz nad Dryssą osiągnęli. Napoleon nie był w stanie dogonić umykających. 10 lipca cała rosyjska armia obozowała na przedpolu obozu warownego nad Dryssą. Wittgenstein miał stanowić odwód, więc stanął pod Drują po przeprawie przed Dźwinę. Następnego dnia Wittgensteina przesunięto bliżej obozu naprzeciw Leonpola, natomiast VI. korpus piechoty generała piechoty Dymitra Siergiejewicza Dochturowa przesunięto pod miasto Drysę, za Dźwinę. Obóz warowny nad Dryssą położony był na lewym brzegu Dźwiny w zagięciu linii rzeki, o którą opierały się obydwie flanki. Lewa znajdowała się naprzeciw prawobrzeżnego miasteczka Dryssa, prawa pod wsią Szatrowo. Długość frontu liczyła 4 km., a głębokość obozu 3 km.

Fortyfikacje składały się z trzech linii lunet i zamkniętych redut. Pierwsza chroniona była przeszkodami z palisad i zasieków. Linia druga miała rząd palisad. Dodatkowo niektóre z pozycji artyleryjskich były palisadowane. Zbudowano cztery mosty, które łączyły obóz z prawym nieoszańcowanym brzegiem Dźwiny [19].

Manewr oderwania się od sił Wielkiej Armii opracowany sztabowców niemieckich w służbie carskiej generała lejtnanta Karola Ludwika Augusta Phull'a i podpułkownika Ludwika Wolgozena i zamknięcia armii rosyjskiej nad Dźwiną w ufortyfikowanych pozycjach Dryssy został z sukcesem zrealizowany. Wittgenstein miał w sukcesie tego manewru duży udział. Oślaniał umykającą armię carską, a na przedmościu dyneburskim nie uległ panice, jak pozostali dowódcy rosyjskich korpusów i ocalił znaczną część dział, które stały się podstawą rozbudowy jego artylerii korpusnej, w momencie kiedy został na odcinku naddźwińskim, gdzie jego zadaniem było prowadzenie operacji przeciw korpusom napoleońskim po obu brzegach Dźwiny i osłanianie Petersburga oraz Nowogrodu.

Napoleon kontynuował kierunek marszu. Spowodowało to, że pozycje nad Dryssą car Aleksander uznał za niemożliwe do utrzymania. Wiedział, że siły Wielkiej Armii kontynuują marsz na Połock. Jednocześnie zbliżały się do obozu na Dryssą. W czole Wielkiej Armii szła kawaleria Murat'a, który na Dryssę szedł przez Dżisnę. Część jego sił znajdowała się pod Pohostem, Zamoszem, Brasławiem. Sam Murat kwaterą stanął w Brelmoncie koło Brasławia. Pod Dryświatami znajdowały się siły III. korpusu Michała Ney'a, a na Sołok maszerował II. korpus Oudinot'a. Siły napoleońskie zbliżające się do Dźwiny przekraczały 80 tys. żołnierzy. Wielka Armia nie miała wystarczających sił, by zaatakować warowny obóz nad Dryssą, ale wystarczająco by zaszachować Rosjan i uniemożliwić ich manewr zaczepny. Aleksander I nie wiedział, co czynić dalej. Przemyśliwał, nawet o dywersji rosyjskiej w Dalmacji, co było

możliwe po podpisaniu korzystnego dla Rosji pokoju, kończącego wojnę z Turcją 28 maja 1812 r. w Bukareszcie. (katastrofa). Jednak Barclay de Tolly przekonał Aleksandra I, że najlepszym sposobem na Napoleona jest dokonanie dywersji na Księstwo Warszawskie. Był również przekonany, że nad Dryssą zostanie odcięty, gdyż Wielka Armia uderza w dwóch kierunkach, na Połock, odcinając go od centrum państwa, od Smoleńska i dalej od Moskwy i na północ przez Dyneburg maszeruje na administracyjną stolicę Rosji na Petersburg. W rezultacie car pod wpływem sugestii Barclay'a de Tolly podjął 13 lipca decyzję. Cała armia wycofała się za Dźwinę. Nad Dryssą pozostał Wittgenstein. Jego siły uzupełniły baony i szwadrony zapasowe z Dyneburga pułkownika Repnina i generała majora von Hamena. Wittgenstein chcąc osłonić odwrót całej armii rosyjskiej wysłać dowódcę swojej awangardy na śmiałą akcję. Generał Kulniew, w nocy z 15 lipca przekroczył Dźwinę pod Drują i pod dowództwem pułkownika Friedricha Aleksandra von Rüdiger'a sformował kolumnę uderzeniową jazdy złożoną z Kozaków i huzarów grodzieńskich, która zaskoczyła czaty II. korpusu kawalerii – generała Ludwika Piotra hrabiego Montbrun z awangardy dowodzonej przez generała Horacego hrabiego Sébastianiego. Następnie Rosjanie korzystając z zaskoczenia uderzyli na wieś Onikszty, gdzie stacjonowały dwa pułki jazdy Sébastianiego. Kulniewowi udało się uwikłać w bój napoleońską kawalerię, a następnie uderzyć z flanki. Zaskoczenie było całkowite, więc Rosjanom udało wziąć się do niewoli 144 żołnierzy z generałem brygady Janem Saint – Génies'em. Spowodowało to odwrót całej awangardy Sébastianiego na Słobótki, a generał Montbrun wycofał całą jazdę korpusu pod Ikażnię, by mieć wsparcie piechoty napoleońskiej. Kulniew nie ścigany z jeńcami wrócił na drugą stronę Dźwiny [20].

W tym czasie car Aleksander I wykorzystał pomysł Barclay'a de Tolly, by dokonać dywersji na Księstwo Warszawskie. Napoleon sam do sukcesu tej dywersji doprowadził. Mianowicie

skoncentrował głównych sił idąc na Rosjan, gdyż pragnął szybkiego rozstrzygnięcia. Spowodowało to, że Księstwo Warszawskie pozostało bez osłony. Aleksander I chcąc osłonić odwrót swoich głównych sił rozkazał by dowódca 3. Zachodniej armii rosyjskiej tzw. „wołyńskiej” generał kawalerii Aleksander Pietrowicz Tormasow, skierował znaczne partie jazdy uderzając na Pińsk i Brześć. Jego działania zostały połączone z próbą „wyrwania” się generała Bagrationa z napoleońskiego okrążenia. Generał Bagration poprosił w tym czasie generała Tormasowa o dywersję w kierunku na Pińsk, aby mógł łatwiej wycofać się na Bobrujsk. Jednocześnie Aleksander I rozkazał generałowi Tormasowowi, by na obszarze guberni podolskiej i wołyńskiej wydzielił ze swojej armii skromne siły policyjne i łącznikowe (w celu utrzymania kontaktów z armią „mołdawska admirała Pawła Wasilewicza Cziczagowa), a sam przeszedł do kontrofensywy, uderzając na flankę i tyły prawoskrzydłowego ugrupowania Wielkiej Armii. Generał Tormasow jednak nie zrobił tego, a skierował kawalerię pod dowództwem generała majora Karola Osipowicza Lamberta, z zadaniem dywersji na Księstwo. Rosjanie wkroczyli do Księstwa 15 lipca. Choć dywersja Rosjan trwała tylko kilka dni (zakończyła się już 17 lipca, kiedy to pochód Kozaków wstrzymał rozkaz Aleksandra I, aby generał Tormasow, jako dowódca 3. Armii Zachodniej udzielił flankowego wsparcia dla generała Bagrationa), doprowadziła ona jednak do znaczących przesunięć na flance południowej.

Panika w Księstwie, pozostawienie przez Rosjan do osłony Wołynia III. (IX. w skali całej armii rosyjskiej) korpusu piechoty generała lejtnanta Fabiana Wilgelmowicza Osten– Sackena oraz udana ofensywa generała Tormasowa na osłaniający Księstwo VII korpus generała Jana Ludwika hrabiego Reyniera i zwycięstwo nad Sasami pod Kobryniem wymusiło rekcję Napoleona. Obawiano się, iż generał Tormasow skieruje ofensywę na Litwę, likwidując po drodze wszelkie, nieliczne,

wysunięte placówki etapowe na tyłach Wielkiej Armii, ale przede wszystkim etapową drogę do Smoleńska i dalej na Moskwę [21].

Obawa przed ofensywą generała Tormasowa w Księstwie, na Litwie i w Prusach Wschodnich, spowodowała, że nawet z Prus Wschodnich na Grodno skierowano wsparcie w postaci około 10 tys. żołnierzy, a z obozu pod Torgau przyspieszono wymarsz rekrutów saskich [22].

Napoleon monitowany z Księstwa przez zastępcę ministra wojny generała Józefa Wielhorskiego, gubernatora Warszawy – generała dywizji Adriana Dutaillesa, a z Litwy przez generalnego gubernatora generała Dirka van Hogendorp i ministra spraw zagranicznych Cesarstwa – Hugo Marea księżę Bassano, któremu powierzono nadzór nad władzami litewskimi oraz z Prus Wschodnich przez gubernatora Królewca – generała dywizji Ludwika Loison, podjął brzemienne w skutkach decyzję.

Zdecydował, że korpus austriacki, który zgodnie z jego założeniami miał blokować działanie Rosjan na trakcie idącym z Kijowa przez Mozyrz, a następnie kontynuować marsz za Wielką Armią, zostanie połączony z Sasami, a ich dowódcą miał zostać właśnie austriacki dowódca – generał lejtnant Karol von Schwarzenberg. Kierując Schwarzenberga na południe Napoleon pozbawił się kontroli nad nader niepewnym sojusznikiem, którego początkowo planował trzymać w pobliżu głównych sił.

Decyzja Napoleona o pozostawieniu na południowej flance po bitwie pod Kobryniem korpusów: austriackiego oraz saskiego generała dywizji Reyniera i powierzenie nad tymi siłami ogólnego dowództwa księciu Schwarzenbergowi spowodowało, że 3. Zachodnia Armia generała Tormasowa mogła bez przeszkód połączyć się z wojskami admirała Cziczagowa. Nastąpiło to po unormowaniu stosunków z Turcją, po podpisaniu pokoju w Bukareszcie. Był to wielki sukces dyplomacji rosyjskiej i porażka napoleońskiej, a pozwoliło to Rosjanom zwolnić siły z Mołdawii i przystąpić do kontrofensywy na flance południowej na Białorusi. Dodatkowo Schwarzenberg był zdrajcą, który

nawiązywał kontakty z Rosjanami i doprowadził do tego, że nie tylko nie udało się doprowadzić do wybuchu powstania na Ukrainie, co planował polski wywiad od wielu lat, ale też Cziczagow zajął Ukrainę i Białoruś przejmując całe południowe zaplecze Wielkiej Armii [23].

Sukces na południowej flance i sukces Kulniewa zbiegły się. W połowie lipca sytuacja armii rosyjskiej był więc lepsza, niż jeszcze kilka dni temu. Barclay de Tolly po zajęciu magazynów w Borysowie przez wojska napoleońskie wycofywał się na Połock przez Głębokie. Wittgenstein wzmocniony siłami pułkownika Repnina i generała von Hamena pozostał nad Dźwiną. Jego linia komunikacyjna rozciągała się od Dryssy przez Siebież, Psków i Nowogród. W tych ośrodkach znajdowały się magazyny I. korpusu. Wittgenstein ciężkie tabory ulokował w Starej Rusie.

Napoleon kierował główne siły za Barclay'em de Tolly, za główną carską armią. Przeciw Wittgensteinowi do momentu przybycia nad Dźwinę korpusu Oudinota, operowała tylko jazda Sébastianiego, która miała osłaniać Połock. Jednak Wittgenstein nie myślał przekraczać rzeki i atakować pozycji napoleońskich na prawym brzegu rzeki. Był zbyt roztropny. Zamierzał wzmocnić swoje siły by sprostać oczekiwanemu uderzeniu korpusów Wielkiej Armii. Oudinot nie poszedł z główną armią na Połock, tylko po skończeniu, przeprowił się przez Dźwinę. Jednak korpus Oudinot'a wskutek fatalnych decyzji samego marszałka był bardzo rozciągnięty. W rezultacie Napoleon z Bieszeńkowicz, przed wymarszem na Smoleńsk wydał dyspozycje marszałkowi Oudinotu, by ten miał manewrować przeciw Wittgensteinowi na prawym brzegu Dźwiny, od Połocka. Zalecono mu ruch od Połocka na Siebież. Uważano, że Wittgenstein celem osłony Petersburga musiałby oddalić się od Dźwiny. Napoleon nie znał stanu armii Wittgensteina. Uważał, że Wittgenstein ma około 10.000 żołnierzy dlatego rozkazał bez przemyślenia sytuacji i wsparcia korpusu Oudinot'a uderzać na Rosjan. Tymczasem

korpus Oudinot'a był rozczłonkowany. Jedna dywizja piechoty i dywizja kirasjerów, czyli główna siła uderzeniowa korpusu znajdowała się pod Połockiem, druga dywizja piechoty wraz z lekką jazdą nad Dżisną, a trzecia dywizja znajdowała się na lewym brzegu Dźwiny między Dżisną, a Połockiem [24].

Wittgenstein w tym czasie wykorzystywał czas. Zwiększał stan armii. Ściągał rekrutów siłą wciągając ich do szeregów. Dowódca kawalerii rezerwowej generał adiutant Mikołaj Grigoriewicz książę Repnin – Wołkoński zgrupował jazdę w dwóch punktach nad Dźwiną i Dżisną. Miało to ułatwić przegrupowanie sił w przypadku natarcia Oudinot'a. Ważne dla Wittgensteina było traktat z Anglią podpisany w Örebro, który gwarantował Rosji subsydia brytyjskie na wojnę, a szczególnie dowóz broni. Oprócz tego Rosja otrzymała zgodę na zwrot internowanych statków rosyjskich. Dlaczego ten traktat, był tak ważny właśnie dla korpusu Wittgensteina. Otóż broń i mundury, jak również sprzęt wojskowy popłynęły z Anglii do Rosji. Z tym, że największym beneficjentem tego traktatu w 1812 r. był Wittgenstein. Broń z Anglii, mundury, ale też artyleria zasilila właśnie ten korpus i na jesieni 1812 r. był najlepiej wyposażonym korpusem w całej armii carskiej. Broń rosyjska, z manufaktur w Tule i Kałudze nie równała się do brytyjskiej i pod względem strzelności i pod względem jakości wykonania, co rzutowało na skuteczność żołnierzy. Dodatkowo car wydał nowe rozporządzenie o dodatkowym powołaniu rekruta. Pobór dotyczył tych grup ludności chłopskiej, które nie były objęte ukazem o opołczeniu. Opołczenie stanowiło podstawę wzrost regularnych rosyjskich dywizji. Ukaz o dodatkowym poborze z lipca 1812 r. i ukaz o opołczeniu wyraźnie zwiększyły liczebność rosyjskiej armii. Dotyczyło to także armii Wittgensteina. Car Aleksander I chcąc zwiększyć liczebność żołnierzy wydał w 1812 r. jeszcze jeden dodatkowy ukaz o poborze. Został on przeprowadzony w całym Cesarstwie Rosyjskim 18 września 1812 r. Zwolnione zostały z niego tylko dwie kategorie

poddanych cara. Niezdolni do odbycia służby wojskowej z powodów zdrowotnych oraz ci, którzy zapłacili dodatkowy podatek. Powołano wówczas 181.585 rekrutów, nie miało to jednak znaczenia dla wojny w roku 1812, gdyż zostali oni włączeni do działań bojowych dopiero w toku kampanii 1813 r. [25].

Dla Rosjan połowa lipca była przełomowa. Dywersja Tormasowa, sukces Kulniewa oraz carskie rozkazy o połączeniu armii rosyjskich: Cziczagowa i Tormasowa otwierały nowe fronty na obydwóch flankach Wielkiej Armii. Południowy front zagroził tyłom i zapleczu Wielkiej Armii, a nad Dźwiną pomiędzy detaszowanymi korpusami Oudinot'a i Wittgensteina zawiązała się walki. Wittgenstein włącznie z załogą Dyneburga dysponował siłą 27.981 podkomendnych. Była to trzykrotnie więcej, niż zakładał Napoleon. Przednia straż Kulniewa stacjonowała pod Balinem nieopodal Leonpola, główna siła Wittgensteina w Pokajowcach nad zakolem Dźwiny o około 7,5 km. od Dryssy, oddział von Hamena w Dyneburgu, detaszowy oddział generała majora Michała Dimitriewicza Balcka, który obserwował ruchy wojsk napoleońskich. Wittgenstein był doskonale zorientowany w działaniach Wielkiej Armii. Wiedział już 23 lipca, że Wielka Armia poszła na Połock i dalej w perspektywie na "Bramę Moskwy" na Smoleńsk, a nad Dźwiną pozostał tylko korpus Oudinot'a i że nad dolną Dźwiną, od Dyneburga, aż po Rygę na froncie długości 200 km. operuje tylko jeden napoleoński korpus – X. marszałka Macdonalda. Wittgenstein zdecydował o śmiałym ruchu na osłonięte tyły Wielkiej Armii. W tym celu miał sforsować Dźwinę pod Drują i uderzyć na II. korpus Wielkiej Armii. Jednak na wieść o tym, iż znajdują się tam również korpusy: III marszałka Ney'a i I. marszałka Davouta, a zarazem X. marszałka Macdonalda maszeruje w kierunku Rieżycy i Lucyna i przerzucił już przez Dźwinę silny oddział wojska pod Jakobszatem, Wittgenstein wówczas zrezygnował z przeprawy przez Dźwinę. Przez rzekę

przeprowadziła się tylko awangarda Kulniewa, która zaskoczyła wojska napoleońskie. W wyniku starcia Kulniew mógł się poszczycić kilkuset jeńcami i łupami sprzętu wojskowego oraz żywności. Po powrocie na przeciwległy brzeg Dźwiny Kulniew dołączył do głównych sił korpusu Wittgenstein. Wittgenstein koncentrował swoje siły 26 lipca pod Rosicą – 6,5 kilometra od Drui i 3 kilometry od Dryssy. Wysunięte były oddziały generała majora Bogdana Borisowicza Helfreicha, 3. brygada kawalerii generała Belcka i awangarda korpusu po dowództwem Kulniewa w osłonę nad rzekę Swolną i dalej ku górnej Dryssie. 27 lipca von Hamen ewakuował Dyneburg, kiedy pod jego murami pojawiły się oddziały polskie z X. korpusu marszałka Macdonalda, wycofując się na Rzeżycę. Wittgenstein dowiedział się, że dotychczasowe rozpoznanie było błędne i pod Połockiem i Dżisną znajdowały się tylko siły Oudinot'a. Oudinot podejmował wówczas ruch na Siebież. Wittgenstein postanowił wówczas zaatakować II korpus marszałka Oudinota. 29 lipca Wittgenstein zwrócił się przeciw Oudinot'owi i maszerując na Kochanowicze i Klasice, zastąpił drogę wojskom napoleońskim kierującym się w stronę Siebieża. Oudinot miał wówczas ponad 30.000 żołnierzy i 114 dział, a więc siły przewyższające liczebność korpusu Wittgensteina. Jednak to Wittgenstein odniósł zwycięstwo nad korpusem Oudinota pod Klasicami [26].

Oudinot otrzymał rozkaz od Napoleona, by ten utrzymał mosty i przedmościa Dźwiny, odrzucić Rosjan i wspólnie z Macdonaldem szachować przeciwnika, a most przerzucić pod Jakobszatem. Proponował marszałkowi Oudinot, by ten rozpoczął manewr na Siebież, co zmusi Wittgensteina do oddalenia się od Dźwiny, bo ten będzie musiał bronić Petersburga. Wówczas przeprawa przez Dźwinę i zwycięstwo nad Wittgensteinem byłoby niemal pewne. Oudinot 28 lipca ruszył traktem petersburskim spod Połocka w kierunku Siebieża. Awangarda dotarła do brodu pod Siwosziną nad rzeką Dryssą. Dwie dywizje piechoty: 6. generała dywizji Klaudiusza hrabiego

Legrand'a i 8. generała dywizji Jana hrabiego Verdier'a znajdowały się w tyle pod Bojarszczyzną i Biełoje. Trzecia grupa korpusu 9. dywizja piechoty – generała dywizji Piotr hrabiego Merle wraz 6. brygadą kawalerii generała brygady Jana barona Corbineau przesuwiała się z Dżisny na Łozówkę 10 km. na lewo od brodu pod Siwosziną. Lekka jazda napoleońska mimo przewagi liczebnej poniosła znaczne straty z kawalerią Kulniewa i 3. brygadą Belcka, pod Filipowem, pomiędzy Wołyńcami a Łoznowką. Zaniepokojony Oudinot zatrzymał ruch korpusu. Nie wiedział, jakie siły były naprzeciw niemu, czy wydzielona część korpusu Wittgensteina, czy siła całego I. – ego rosyjskiego korpusu. Nazajutrz zorientował się, że pod Wołyńcami nad Dryssą znajduje się Kulniew z 4000 żołnierzami, a pozostałe siły korpusu Wittgensteina rozlokowane są pomiędzy Kochanowiczami, a Oświeją. Wówczas podciągnął parki artylerii i dywizję kirasjerów i 30 lipca zdecydował się pomaszerować traktem petersburskim na Klasice. Oudinot nie wykazywał żadnej inicjatywy był bardzo pasywny oczekiwał na rozkazy Napoleona podporządkowując się nim w zupełności, pomimo, że Napoleon był daleko od frontu działań naddźwińskich. W odróżnieniu od Oudinot'a, Wittgenstein wykazał się inicjatywą strategiczną i aktywnym działaniem. Wyruszył z Rosicy 29 lipca koło południa. Pod Kochanowiczami dowiedział się, że Oudinot maszerował na Klasice i że nie można go było uprzedzić pod Siebieżem. Wówczas Wittgenstein zwołał radę wojenną, ale dowództwo korpusu poparło jego ideę wydania bitwy marszałkowi Oudinot. Przegrupował on w nocy swoje siły. Żołnierze Wittgensteina wypoczywali w nocy, przed bitwą w Katarzynowie nad Swolną niedaleko Jakubowa. Odpoczynek dany żołnierzom był dobrą decyzją Wittgensteina. Następnego dnia przed południem Oudinot pod Klasicami miał pod bezpośrednimi rozkazami 6. dywizję Legrand'a i 5. brygadę lekkiej kawalerii generała brygady Bertranda Castex'a. W tym czasie do głównych sił Wittgensteina dołączył Kulniew, zajmując

pozycję w awangardzie. Wittgenstein dysponował 23.000 żołnierzy i 108 działami. Huzarzy ze szpicy Kulniewa około godz. 14 stwierdzili obecność wojsk Oudinot'a pod Jakubowem. Wittgenstein nie zastanawiał się, ani chwili wzmocnił Kulniewa czterema baonami piechoty i baterią 12 dział i rozkazał atakować [27].

Oudinot w walkach o Jakubowo wykorzystał tylko część 6. dywizji Legrand'a. Walki trwały do 23 godz. Francuskie ataki załamywały się w ogniu rosyjskiej artylerii. W tym czasie Oudinot podciągnął 8. dywizję Verdiera, 5. brygadę Castex'a i kirasjerów. Natomiast w odwodzie zostawił 9. dywizję Merle i 6. brygadę Corbineau. Oudinot postąpił nieracjonalnie, rezygnując w najważniejszym momencie starcia z Wittgensteinem z przewagi. Następnego dnia 31 lipca Rosjanie rozpoczęli atak na Jakubowo, który Oudinot odparł. Z kolei Oudinot rozpoczął czołowe wyniszczające uderzenia czołowe, które nie przyniosły wyników. Wittgenstein tylko na to czekał. Przeprowadził jednolite koncentryczne natarcie 16 baonów pierwszej linii, jednocześnie rzucając jazdę na tyły Oudinot'a. Zepchnął wojska napoleońskie na Klasice. Oudinot zrezygnował z walki, próbował wywalczyć tylko uporządkowany odwrót za rzekę Niszcze. Kulniew w pogoni za Oudinot'em dotarł w nocy do Dryssy pod Siwosziną. Następnego dnia przekroczył rzekę, brodami nie bronionymi przez Francuzów i zaczął posuwać się ku wsi Bojarszczyźnie. Oudinot postanowił wykorzystać pewność Kulniewa. Cofnął wojska kilka km. od przeprawy do wylotu drugiej cieśliny – droga prowadziła tam groblą wśród błot – w pobliżu wsi Bojarszczyzna – ustawił obydwie dywizje piechoty 6. Legrand'a i 8. Verdiera oraz obydwie brygady kawalerii 5. Castex'a i 6. Corbineau na przesmykach między obydwiema jeziorami wśród lasów i ustawił baterie dział, które zostały zamaskowane. Przepuścił awangardę Kulniewa, a główną kolumnę dopuścił na najbliższy możliwy dystans. Kulniewa nie miał szans. Rosjanie stracili ponad kilkuset zabitych, 2 tys.

wziętych do niewoli i 14 dział. Sam Kulniew poległ. Pomimo porażki Kulniewa, zwycięzcą był Wittgenstein. Bitwa pod Klasicami była najwspanialszym zwycięstwem Wittgensteina w wojnie 1812 r. Wojska napoleońskie w wyniku takiego dowództwa – marszałka Oudinot'a straciły 10 000 żołnierzy, z czego 2000 dostało się do niewoli. Straty Wittgensteina wyniosły około 4300 ludzi.

Postawa Wittgensteina pod Klasicami i Jakubowem ocaliła Petersburg od grożącego mu oblężenia i zatrzymała natarcie marszałka Macdonalda na Rygę. Marszałek Oudinot zmuszony został do wycofania się do Połocka. Była to klęska strategiczna wojsk napoleońskich. Oudinot postawą pod Klasicami i Jakubowem spowodował, że linia frontu przesunęła się nad Dźwinę w okolice Połocka, a Macdonald utknął pod Rygą. Najważniejsze, co Wittgenstein osiągnęła, to ocalił administracyjną stolicę Rosji – Petersburg. Przed bitwą Aleksander I był już tak przerażony sytuacją, że planował przenieść się do finlandzkiego Abo (Turku). Zadanie to zostało powierzone gen. Armfeld. W Petersburgu wiedzano o ciężkiej sytuacji na froncie północnym i co oznacza klęska Wittgensteina, stąd wśród mieszkańców (Petersburg liczył wówczas 271.237 mieszkańców, dla porównania Smoleńsk 12.000 mieszkańców, a miasta dawnej Rzeczypospolitej szlacheckiej na pograniczu frontu naddźwińskiego, gdzie operował Wittgenstein – Mohylew 12.500 mieszkańców, a Witebsk 11.685 mieszkańców), narastała ogromna niechęć do wszystkich cudzoziemców, utożsamianych z Napoleonem. Kupcy, w tym i brytyjscy w obawie o swoje życie i mienie zawieszali działalność salwując się ucieczką z ksenofobicznego miasta. Interesy zachodnich kupców, którzy pozostali w mieście były w bardzo złym stanie, gdyż zamożni mieszkańcy Petersburga przestali kupować towary „kolonialne”. W rezultacie kupcy zmuszeni byli nawet do wyprzedaży towarów poniżej kosztów. W Petersburgu wówczas pozostali tylko ci

spośród cudzoziemców, którzy z przyczyn politycznych, bądź ekonomicznych musieli tak uczynić [28].

Oudinot cofnął się do Połocka, a Wittgenstein przystąpił do ofensywy. Po zwycięstwach pod Jakubowem i Klasycami ruszył w kierunku Hołowszczyzny, gdzie rozgromił po raz kolejny oddziały Oudinota. Później stanął w Biełoje, bliski opanowania całego brzegu Dźwiny między Połockiem a Dynenburgiem. Na wieść o zjawieniu się korpusu marszałka Macdonalda pod Dynenburgiem i przeprawie pod Kryżborkiem przesunął się w dół Dźwiny, w okolice Rosicy i Zamosza. Pozostawił przy tym kawalerię pod Połockiem, a z resztą sił zajął Dryssę i Druję. Po uzyskaniu informacji o położeniu korpusu marszałka Macdonalda, który częściowo znajdował się w Kalkowniach, a częściowo pod Dynenburgiem, postanowił uderzyć na te siły. Jednak zmuszony był porzucić budowę mostu na Drui, w momencie kiedy okazało się, że korpus marszałka Oudinota otrzymał posiłki i maszeruje w kierunku Dryssy. Okazało się to tym bardziej konieczne, że minister wojny i głównodowodzący sił rosyjskich Barclay de Tolly powiadomił go o podjętej ofensywie połączonych armii rosyjskich i nakazał jej wsparcie na lewej flance. Wittgenstein zostawił jazdę, aby obserwowała ruchy marszałka Macdonalda, a z pozostałą częścią korpusu, zasilonego opołczeniem petersburskim i oddziałami rezerwowymi ruszył w kierunku Połocka. Korpusem dowodził jednak wówczas generał d'Auvray, ze względu na kontuzję Witgensteina. Objął on ponownie dowództwo 14 sierpnia, a następnie rozpoczął I-szą bitwę pod Połockiem, jaka rozegrała się w dniach 17–18 sierpnia.

Wojska rosyjskie musiały zmierzyć się z dwoma korpusami napoleońskimi: II. Oudinota i VI. generała dywizji Wawrzyńca Gouvion Saint – Cyra. Bitwa zakończyła się klęską Rosjan. Zwycięstwo pozostało w ręku połączonych sił korpusów marszałka Oudinota i generała Saint – Cyra. Porażka zmusiła Wittgensteina do wycofania się traktem siebierskim i

dzisiejszym. Mimo strategicznego zwycięstwa Wielkiej Armii, na froncie naddziwińskim nastąpiła stagnacja działań. Bezczytność generała Saint – Cyra pozwoliła jednak Wittgensteinowi uzupełnić siły po przegranej bitwie. Jego obóz znajdował się o jeden dzień marszu od Połocka pod Siwosziną nad Dryssą. Początkowo jego siły były o 50% mniejsze od wojsk napoleońskich (francusko – bawarsko – szwajcarskich). Wraz z napływem opołczenia petersburskiego i nowogrodzkiego, które przyprowadził generał major Aleksander Aleksandrowicz Bibikow, i nowo sformowanych oddziałów wojsk rosyjskich sytuacja zmieniła się na korzyść Wittgensteina. Armia Wittgensteina była świetnie wyposażona w broń brytyjską. Pozwoliło to rosyjskiemu dowódcy odbudować siły swojego korpusu w obozie pod Siwosziną nad Dryssą. Po włączeniu sił korpusu finlandzkiego generała lejtnanta Teodora Fiedorowicza hrabiego Steinheila dysponował około 50 000 ludzi. Wyzyskując przewagę kawalerii przez cały czas prowadził wojnę podjazdową. 21 września jego oddziały rozbiły pod Kozianami 3. pułk lansjerów francuskich. 16 października 1812 r. z jego rozkazu rozpoczęto ofensywę na Połock – trzema kolumnami – przeciwko znajdującemu się tam korpusowi marszałka Saint – Cyra. Została ona jednak powstrzymana. Dopiero drugie natarcie, 20 października, zmusiło wojska napoleońskie do wycofania się za Dźwinę i oddania Połocka. Bitwa była bardzo krwawa. Wittgenstein stracił 8000 żołnierzy. Steinheil 3000 żołnierzy. Wielka Armia poniosła podobne straty. Rosjanie wzięli do niewoli około 2000 jeńców. Jednak zwycięzcą był Wittgenstein, gdyż zmienił on obraz strategiczny frontu północnego, naddziwińskiego, pozbawiając Wielkiej Armii ważnej bazy – Połocka. Marszałek Oudinot był nieobecny podczas ofensywy Wittgenstein’a która zakończyła się utratą Połocka. Siłami obydwu korpusów dowodził Saint – Cyr. Natomiast komendę nad II korpusem sprawował generał Merle, dowódca 9 dywizji piechoty, a nad VI. generał dywizji. Karol Wrede, dowodzący 20.

dywizją piechoty. Natomiast Oudinot znajdował się w Wilnie, gdzie pod opieką lekarską dochodził do zdrowia po ranach otrzymanych w walce z Rosjanami [29].

Połączona ofensywa korpusu Wittgensteina z korpusem finlandzkim generała Steinheila przyczyniła się do rozdarcia lewego skrzydła Wielkiej Armii. Bezpośrednią przyczyną utraty Połocka było to, iż marszałkowie francuscy nie zaatakowali Wittgensteina w ufortyfikowanym obozie pod Siwosziną nad Dryssą, od momentu sierpniowego zwycięstwa. 21 października Wielka Armia zaczęła manewr odwrotowy. II. korpus cofał się na Turowlę i Homel. Rosjanie 21 października sforsowali Dźwinę pod Połockiem. Następstwem sforsowania przez Rosjan Dźwiny był pośpieszny ruch Wredego spod Rudni na Orzechowno. II. korpus cofał się dalej na Uszcz, grupa Wredego zredukowana do oddziałów bawarskich i 6. brygady Corbineau na Babinicze – Sieliszcze. 24 października II. korpus odchodził na Lepel i Czaszniki. Wrede na Kubicze. Nieporozumienia pomiędzy Wrede a innymi dowódcami doprowadziły do ogarnięcia przez Kozaków bagaży oficerskich, chorągwi, kasy i jednej baterii artylerii. Oudinot mimo, że cały czas chory przybył na front. Jednak ratunek mógł dać tylko IX. korpus marszałka Klaudiusza Victor'a operujący między Smoleńskiem, Babinowiczami i Mścisławem. Marszałek Victor dowodził w 1812 r. IX. korpusem Wielkiej Armii, Sprawował komendę nad organizującym się IX korpusem Wielkiej Armii w Berlinie. Napoleon rozkazem z 4 lipca 1812 roku kazał zdać mu ją marszałkowi Karolowi Augereau księciu Castiglione. Victor 25 lipca opuścił Berlin i skierował się na zaplecze Wielkiej Armii, na obszar prowincji smoleńskiej. Natomiast dowódca organizowanego na obszarze Niemiec XI korpusu Wielkiej Armii, marszałek Augereau, miał w Berlinie „czuwać” nad wiernością sojusznika Napoleona – Fryderyka Wilhelma II. Victor przybył do Smoleńska 24 września 1812 roku. Żołnierze jego korpusu dotarli tam w cztery dni później. Victor wzmocnił

garnizon smoleński (m. in. trzecimi baonami tzw. Dywizji Księstwa Warszawskiego [4., 7. i 9. pułki piechoty Księstwa Warszawskiego], maszerującymi z Hiszpanii), 29. dywizję generała Ludwika Baraguey d'Hilliersa, operującą w rejonie smoleńskim oraz zastąpił jednostki VIII. korpusu Wielkiej Armii dotychczas stacjonujące w Wiaźmie, Gżacku i Dorohobużu. Następnie z pozostałymi siłami IX korpusu skierował się na północ. Victor opuścił Smoleńsk 20 października 1812 roku [30].

Ofensywa październikowa rozdarła naddźwińskie skrzydło Wielkiej Armii. Trzy zgrupowania zostały pozbawione łączności operacyjnej. Dawny korpus Oudinot'a pod dowództwem Merle cofał się na Boczejkowo–Czaszniki. Na pomoc nadciągał mu od Smoleńska przez Sienno marszałek Victor. Dawny korpus Saint–Cyra (VI.), dowodzony przez Wredego cofał się na Duniłowicze i został zasilony marszowymi formacjami z Wilna. Natomiast korpus Macdonalda nadal obserwował Rygę i trzymał przejścia na Dźwinie od Jakobsztatu, aż po Dyneburg. Wittgenstein wykorzystywał sytuację i wysyłał przeciw wojskom napoleońskim Kozaków i lotne oddziały kawalerii. Przez pewien czas wojska Victora, Merle'a i Wredego odcięte były nawet od Wilna. Wittgenstein widząc położenie korpusów postanowił przystąpić do ofensywy i zająć północne zaplecze Wielkiej Armii rwąc komunikacje z główną armią Napoleona wycofującą się z Moskwy [31].

Po zwycięskiej bitwie pod Połockiem Wittgenstein zebrał swój korpus 30 października pod Czasnikami nad Ułą i rozpoczął natarcie na znajdujące się tam siły marszałków Saint – Cyra, Oudinota i dowodzącego zgrupowaniem Victora. Wittgenstein przekroczył Dźwinę i zaatakował siły napoleońskie pod Czasnikami. Pomimo przewagi 15 000 ludzi nad armią Wittgensteina marszałek Victor nie zdecydował się na generalną rozprawę. Bitwa nie zakończyła się wyraźnym rozstrzygnięciem, jednak marszałek Victor nie przejął inicjatywy strategicznej. Dużą rolę w bitwie odegrała kawaleria Wittgensteina, którą dowodzili

bezpośrednio książę Repnin – Wołkoński i generał major Aleksander Jewstafiewicz Igelstrom. Rosjanie wykazali się podczas tej potyczki daleko idącą brawurą. Generał Repnin–Wołkoński na czele swoich szwadronów z korpusu kawalerii rezerwowej armii Wittgensteina, którym dowodził generał Igelstrom, szarżował na wycofujące się pułki Victora. Mimo dobrej postawy wojsk z IX korpusu, zwłaszcza polskich pułków (4., 7. i 9. pułków piechoty) z tzw. Dywizji Księstwa Warszawskiego, które wchodziły w skład 28. dywizji piechoty dowodzonej przez generała dywizji Jana Girarda i jazdy hesko–darmsztadzkiej pułkownika Dalwigka, odwrót na Sienno w obliczu niepokonanego i słabszego przeciwnika był porażką wojsk napoleońskich. Odpowiadał za to osobiście marszałek Victor. Miało to w przyszłości bardzo negatywny wpływ na sytuację na flance północnej i zaowocowało inicjatywą Wittgensteina. Francuzi odeszli w stronę Czerej, Wittgenstein zaś, nie mając liczebnej przewagi, pozostał pod Czasnikami. Zgodnie z rozkazem kwatery głównej, obsadził linię Uły, od Lepla do jej ujścia do Dźwiny. Siły Wittgensteina nie były już tak duże, jak na początku ofensywy. Stopniały do około 30 000 żołnierzy. Wynikało to głównie ze strat marszowych, bojowych oraz konieczności obsadzenia garnizonów w Połocku i Witebsku, który 7 listopada zdobył nieliczny korpus generała majora Wasilija Iwanowicza Harpe’a. Działania Wittgensteina od połowy października do 7 listopada, zajęcie Połocka, wyparcie marszałka Victora w bitwie pod Czasnikami nad Ułą za Czereę i zajęcie Witebska pozbawiło Napoleona oparcia na lewej flance i zmusiło go ostatecznie do porzucenia koncepcji rozłożenia Wielkiej Armii na leże zimowe w okolicach Smoleńska. Napoleon, rozważając dalszą koncepcję prowadzenia wojny w Rosji, w trakcie odwrotu pomiędzy Wiaźmą a Dorohobużem bardzo natomiast liczył na utrzymanie wcześniej zajętego Połocka oraz Witebska, jako jednego z głównych punktów oporu dla operującej na leżach zimowych w okolicach Smoleńska Wielkiej Armii. Zajęcie

Połocka, bitwa pod Czasznikami i zajęcie Witebska był to ogromny sukces Rosjan, który zawdzięczali Wittgensteinowi [32].

Wymarsz Napoleona ze Smoleńska spowodował, że Wittgenstein ruszył na zachód. Dotarł nad Berezynę w momencie operacji berezyńskiej. Dowodził w bitwie pod Studzianką, która rozegrała się na lewym brzegu Berezyny, przeciw wojskom napoleńskiem dowodzonym przez marszałka Victora. W tym czasie na prawym brzegu rzeki pod Stachowem Napoleon walczył z armią mołdawską admirała Cziczagowa. Obydwie bitwy stanowiły składową część operacji berezyńskiej.

Napoleon mógł znacznie wcześniej dokonać przeprawy przez Berezynę, ale uważał, że uda mu się zniszczyć armię Cziczagowa. Nie docenił Wittgensteina. Uważał, że Wittgenstein nie zdąży dotrzeć nad Berezynę. Zakładał, że zanim dotrze, sytuacja jego wojsk wzmocnionych przez oddziały stacjonujące nad Berezyną złożone głównie z Polaków będzie dużo lepsza. Było to już po wyborze wariantu przekroczenia Berezyny. Początkowo były brane pod uwagę 3 warianty przeprawy przez Berezynę. Pierwsze zakładało skierowanie Wielkiej Armii na prawo, na Lepel ku górnej Berezynie, połączenie się z korpusami Victor'a (IX) i Oudinot'a (II), rozbicie armii Wittgensteina i przez Głębokie dotarcie do Wilna. Projekt ten popierał generał Wilhelm Dode de la Brunerie, szefa inżynierii z II korpusu Oudinot'a. Przeciwny był mu natomiast nowy gubernator Orszy generał Henryk Jomini, mianowany na to stanowisko dopiero 17 listopada 1812 r. Zwracał on uwagę na brak jakiejkolwiek podstawy materiałowej w tym rejonie, co w rezultacie mogło przyspieszyć i tak już znaczący proces demoralizacji Wielkiej Armii. Gubernator Orszy popierał natomiast realizację drugiego wariantu. Zakładał on sforsowanie Berezyny powyżej Borysowa a następnie marsz na Wilno przez Smorgonie lub na Mińsk. Natomiast trzeci wariant zakładał przeprawę przez Berezynę między Borysowem a Bobrujskiem w Górkach, Juskiewiczach,

Świsłoczy lub Jukszycach. Następnie marsz przez północne Polesie na zachód. Wariant ten został jako pierwszy odrzucony. Głównym powodem było to, iż w przypadku realizacji tego wariantu Litwa zostałaby stracona dla Napoleona, natomiast liczył on na zorganizowanie tam linii obrony. Ponadto istniało niebezpieczeństwo ataku dośrodkowego i zniszczenia Wielkiej Armii przez siły armii Cziczagowa, feldmarszałka Michała Kutuzowa i korpusu generała Teodora Hertla. Dlatego wybrano drugi wariant.

Podczas przeprawy przez Berezynę Napoleon osiągnął niezwykle korzystną sytuację. 26 listopada roku 1812, bez większych strat wprowadzając w błąd admirała Cziczagowa uchwycił przyczółki na prawym brzegu Berezyny i przygotował mosty do przeprawy. W wyniku takiej sytuacji Napoleon zażegnał niebezpieczeństwo zniszczenia Wielkiej Armii w Rosji. Stwarzał również możliwość odwrócenia niekorzystnej dla siebie sytuacji. Zatrzymanie bowiem ofensywy wojsk rosyjskich na Litwie, bądź na linii Niemna i Bugu, pozwoliłoby Napoleonowi wznowić wojnę z Rosją na wiosnę roku 1813 już z „nową” odbudowaną Wielką Armią. Jednak Napoleon uznał, że przeprawa przez Berezynę otworzyła przed nim możliwość rozbicia armii Cziczagowa, której liczebność nie przekraczała wówczas stanu Wielkiej Armii. Napoleon nie zdecydował się więc na natychmiastowy marsz w kierunku Wilna, lecz celowo przedłużył przeprawę przez Berezynę. Gdyby natychmiast przeprawił się przez Berezynę to operacja zakończyłaby się przed przybyciem w rejon Studzianki rosyjskiej armii generała Wittgensteina. W założeniach Napoleona zwycięstwo w bitwie z armią Cziczagowa miało odwrócić niekorzystny przebieg odwrotu z Rosji i posłużyć głównie celom propagandowym, czyli odbudowaniu nadszarpniętej – jego Napoleona – pozycji w Europie. Choć bitwa pod Stachowem była błędem, gdyż Napoleon z Wielką Armią mógł bez walki kontynuować marsz na zachód i tam przygotować linię obrony, to jednak tzw. „manewr z

położenia środkowego”, walka po obydwu brzegach rzeki pod Stachowem i Studzianką z liczniejszymi armiami Cziczagowa i Wittgensteina (90 tys. Rosjan przeciw 40 tys. żołnierzom napoleońskim), okazała się wielkim sukcesem Napoleon, któremu udało się wyprowadzić wojska z tego arcytrudnego położenia. Napoleonowi w realizacji celu zniszczenia armii Cziczagowa na prawym brzegu Berezyny przeszkodził Wittgenstein. Dotarł nad Berezynę wcześniej, niż zakładał Napoleon. Bitwa pod Studzianką, w której Wittgenstein walczył z oddziałami Victora osłaniającymi do końca mosty i umożliwiającymi przejście na prawy brzeg rzeki rzeszom maruderów, które w myśl idei Napoleona mogły stać się podstawą – kadram do odbudowy Wielkiej Armii w 1813 r., zaprzepaściła tę możliwość [33].

Rola Wittgensteina w wojnie roku 1812 była ogromna. Rosyjski generał, urodzony na ziemi ukraińskiej doprowadził do tego, że Napoleonowi nie udało pokonać się Rosji i zmusić Aleksandra I do podpisania traktatu pokojowego z Francją, na warunkach Napoleona. W początkowej fazie wojny aktywnie walczył ramieniem w ramieniu z główną armią Barclay'a de Tolly, ustępując z Litwy. Wielokrotnie stanowił siły ariergardy i bronił ustępujących oddziałów armii carskiej przed czołowymi siłami Wielkiej Armii. Miał wpływ na to, że manewr wileński Napoleona zakończył się porażką. W momencie połączenia działań na północnej i południowej flance i dywersji oddziałów z armii Tormasowa na Księstwo Warszawskie osłaniał ustępujące wojska Barclay'a de Tolly na Połock i dalej na Smoleńsk. Następnie powstrzymał w bitwach pod Klasycami i Jakubowem korpusy Wielkiej Armii II. Oudinot'a i X. Macdonalda w manewrze na Petersburg. Ocalił dla Rosji Petersburg. Przystąpił do ofensywy przenosząc front naddźwiński w okolice Połocka. Po pierwszej bitwie pod Połockiem przystąpił do reorganizacji armii włączając rekrutów i opłoczenie, wykorzystując przy tym dostawy świetnej brytyjskiej broni, przewyższającej wielokrotnie

jakość rosyjskich karabinów z Tuły i Kaługi. Dzięki wykorzystaniu czasu pomiędzy sierpniem i wrześniem miał najlepiej wyposażony korpus w armii carskiej. W październiku przystąpił do ofensywy odrzucając wojska napoleońskie (druga bitwa pod Połockiem) od Dźwiny. Rozdzielił korpusy napoleońskie, które musiały się wycofać. Zajęcie Połocka, bitwa pod Czasznikami i zdobycie Witebska były jego ogromnym sukcesem. Podczas operacji berezyńskiej nie pozwolił Napoleonowi na zniszczenie armii Cziczagowa na prawym brzegu Berezyny pod Stachowem. Jego przedwczesne przybycie nad Berezynę zmusiło Napoleona do prowadzenia bitwy z położenia środkowego. Przeciw Cziczagowowi na prawym brzegu Berezyny pod Stachowem i na lewym brzegu pod Studzianką przeciw Wittgensteinowi. Wittgenstein, jak żaden inny rosyjski dowódca przyczynił się do klęski Napoleona w roku 1812 w Rosji.

Źródła i literatura

1. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 185; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 230–232.

2. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 18 – 20; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 219 – 221; R. Kowalczyk, *УКРАИНА В ПРОТИВОСТОЯНИИ ФРАНЦИИ И РОССИИ ЗА ОБЛИК ЕВРОПЫ – КОНФРОНТАЦИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА В ВОЙНЕ 1812 ГОДА*, [в:] *ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ IV-ї МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА Г. Л. БОНДАРЕВСЬКОГО (1920—2003 РР.)*, Луганськ 2013, s. 238; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, *Епоха 1812 года w Subdach Rosiji i Ewropy*, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 44–45.

3. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 11, 18; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, *Епоха 1812 года w Subdach Rosiji i Ewropy*, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 44.

4. *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris 1815, s. 24–25, 27; E. Tarle, *Napoleon*, Kraków 1991, s. 262, 279; J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, Warszawa 2003, s. 419–420.

5. M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t.1, s. 392–393.

6. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 25–26.

7. S. Askenazy, *Księżę Józef Poniatowski 1763–1813*, wyd. II, Warszawa–Kraków 1910, s. 241–243; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t.1, Warszawa 1948, s. 74–75; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 21–22.

8. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 19; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 223–224.

9. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 248–251; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 25–27.

10. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 246–247, 253–254; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 96; R. Kowalczyk, *Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I?* Чорноморський літопис, Науковий вісник, Випуск 16, Миколаїв 2016, s. 106–108; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 45–46; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 68–74.

11. B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampania 1812 roku*, [w:] *Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości*, Warszawa 1962, s. 227.

12. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 85–87.

13. K. Clausewitz, *O wojnie*, Warszawa 1928, s. 36.

14. M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 409, 434–435.

15. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 246–248; *Correspondance Inédite de Napoléon I Conservée aux Archives de Guerre*, t. 5, Paris 1911–1914, nr 7537, s. 542; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 430, 477–479; L. F. Lejeune, *Mémoires du général Lejeune*, t. 2, Paris 1895, s. 185–188; R. E. P. Fezensac, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1850, s. 224–225; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 45–46; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 34–37.

16. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Chłopskiego, sygn. 9, k. nlb.; APK, Zespół Zygmunta Gloggera, sygn. 809, k. 26–27; „Gazeta Warszawska” (1812), nr 97, s. 1819–1821; „Gazeta Korespondent Warszawski i Zagraniczny” (1812), nr 92, s. 1475; *Correspondance Inédite de Napoléon I Conservée aux Archives de Guerre*, t. 5, Paris 1911–1914, nr 7537, s. 542; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 430, 477–479; L. F. Lejeune, *Mémoires du général Lejeune*, t. 2, Paris 1895, s. 185–188; R. E. P. Fezensac, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1850, s. 224–225; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 218–219; M. Kukiel, *Manewr smoleński, Ze studjów nad strategicznym manewrem zaczepnym*, Warszawa 1927, s. 96–97; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 365, t. 2, s. 129; S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981, s. 195; G. C. Dempsey, *U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799–1814*, Warszawa 2005, s. 307; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 307, 313; C. Oman, *Napoleon’s viceroy – Eugène de Beauharnais*, London 1966, s. 350; H. Lachouque, *The Anatomy of glory. Napoleon and his guard*, London 1861, s. 265 – 266; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007, s. 93; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 88–93.

17. E. Sanguszko, *Pamiętniki księcia Eustachego Sanguszki 1786–1815*, Kraków 1876, s. 79; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, jenerała wojsk polskich*, Poznań 1860, s. 124; H. Brandt, *Pamiętnik oficera polskiego (1808–1812)*, t. 2, Warszawa 1904, s. 47; F. Gajewski, *Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. 1, Poznań 1913, s. 229; J. Załuski, *Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I*, Kraków 1862, s. 256; J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 1, Poznań 1874, s. 364–365; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa 1921, s. 76; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 131–132, 303–305; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211–212, 217; S. Askenazy, *Księżę Józef Poniatowski 1763–1813*, Warszawa 1974, s. 235; J. Skowronek, *Księżę Józef Poniatowski*, Wrocław i in. 1986, s. 221; J. Pachonński, *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981, s. 423; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007, s. 30, 49.

18. *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l’Institut, Paris 1912, s. 68–74; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211–212, 217; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 307–310.

19. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 398–400; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l’anglais par Claude Yelnik et Jean d’Hendecourt, Paris 1987, s. 372–373; O. Sokolov, *L’armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; D. Smith, *Napoleon against Russia*, Barnsley 2004, s. 176;

R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

20. A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 611–618; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 405–407; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 239–241.

21. J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno–Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. s. 148, 151, 154; 1812. *Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987 s. 385; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 239; „Dziennik Departamentowy Łomżyński” (1812), nr 27, nr 43; GW, 1812, nr 88, s. 1675; GKWiZ, 1812, nr 96, s. 1539–1542; A. A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, 629; *Raporty z 1812 r.*, rkps. 1033, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, k. 77; J. H. Dąbrowski *Memoire concernant les opérations de la 17. division sous les ordres du gén. J. H. Dąbrowski, 23 VIII – 28 XI 1812*, rkps. 335, Biblioteka Polska w Paryżu, k. 399; *Papiery emigrantów Litera K: Karol Otto Kniaziewicz gen.*, BP Paryż, rkps. 481–1, k. 222; M. Bogdanowicz, *Istoriija otieczestwiennoj wojny*, Petersburg 1852–1860, s. 315–316; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 35–36; R. Kowaczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 87–93.

22. J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno–Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. 153, M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 39; R. Kowaczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 96–98.

23. „Journal de l'Empire” mercredi 12 août 1812, s. 1; „Gazette de France” no 226, mercredi 12 août 1812, s. 895; „Gazette de France” no 252, merdi 8 september 1812, s. 1006; M. Kukiel, *Wojna 1812...*, t. 2, s. 36, 40; tenże, *Wojny...*, s. 213; A. Thiers, *Historia Konsulatu...*, s. 477–479; J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno–Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. s. 153; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 97; A. A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Présentation de Thierry Lentz, Paris 2008; s. 128–134 R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 97–103.

24. *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 201–206; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 421–431; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 301–318; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint–German–En–Laye 2003, s. 387–399; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 108–111; Kowalczyk R., *POGRANICZE W OGNIU. UKRAINA, BIAŁORUŚ, LITWA W 1812 R.*, INTERMARUM:історія, політика, культура, Випуск 2, Житомир 2015, s. 87–91.

25. R. Wilson, *Private Diary of the travels, personal services and public events in the campaigns of 1812, 1813 and 1814*, Vol. I, London 1861, s. 189–192; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 28–29; A. Brett – James, 1812 *Eyewitness accounts of Napoleon's defeat in Russia*, London 1966, s. 207–211; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 111–114.

26. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 28–29; A. Brett – James, 1812 *Eyewitness accounts of Napoleon's defeat in Russia*, London 1966, s. 209–213; R. Riehn, *1812. Napoleon's Russian Campaign*, New York 1990, s. 97–105; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 115–119; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 112–114.

27. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 41–43; A. Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 118–134; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 176–184; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 215–223; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 329–337; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 299–313; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 92–97; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

28. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 41–43; A. Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 118–134; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 176–184; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 215–223; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 329–337; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 299–313; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 92–97; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 121–123; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

29. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 141–149; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 360–363; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 231; R. Riehn, 1812. *Napoleon's Russian Campaign*, New York 1990, s. 117–118; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 124–126; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, 234–235.

30. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 250–263, 293–295; S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981, s. 212–215; G. F. Nafziger, *Napoleon's invasion of Russia*, Novato 1988, s. 304; D. de Villepin, *La chute ou l'Empire de la solitude 1807–1814*, Librairie Académique Perrin 2008, s. 87–93; A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213–220; Le Coustumier, *Le maréchal Victor*, Claude Victor Perrin (1764–1841), Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 129–133; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 186–189; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 234–238; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 321–325.

31. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 375; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 157–163; G.F. Nafziger, *Napoleon's invasion of Russia*, Novato 1988, s. 304; D. de Villepin, *La chute ou l'Empire de la solitude 1807–1814*, Librairie Académique Perrin 2008, s. 87–93; A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213–220; Le Coustumier, *Le maréchal Victor*, Claude Victor Perrin (1764–1841), Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 129–133; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 186–189; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 234–238; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 321–325.

32. R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris 2006, s. 278–279; *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 209; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 193 ; *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris 1912, s. 86–88, 91–92; F. Delaître, Baron Charles Delaître *général d'Empire. Cavalier de la Garde des Mameloucks aux Lanciers de Berg*, Préface d'Alain

Pigeard, Sceaux 2008, s. 234–235 M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 349, 378; F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 3, Warszawa 1898, s. 108; A. M. Skalkowski, *Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny*, Lwów 1912, s. 127, 143; K. Niedzielski, *Wojna w roku 1812*, Warszawa 1913, s. 187; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 326–328; D. Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, London 1979, s. 462; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987, s. 378–379; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; L. Ivitchenko, *Qui a laissé Napoléon s'échapper de Russie? [w:] Napoléon à Bérézina 26–29 novembre 1812. La bataille. Les ponts. La traversée. Le monument du Centre d'Études Napoléoniennes*. Sous la direction de Fernand Émile Beaucour, docteur en Histoire, docteur en Droit, Membre de la Commission Française d'Histoire Militaire, Professeur à l'Université d'État de Biélorussie, à Minsk, Centre d'Études Napoléoniennes – Minsk 2004, s. 61; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 100–101; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213, 229, 234; Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 138, 140–141; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 194; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 253; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la République*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 334–335.

33. R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris 2006, s. 278–279; *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 209; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 193; *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris 1912, s. 86–88, 91–92; F. Delaître, *Baron Charles Delaître général d'Empire. Cavalier de la Garde des Mameloucks aux Lanciers de Berg*, Préface d'Alain Pigeard, Sceaux 2008, s. 234–235; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 349, 378; F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 3, Warszawa 1898, s. 108; A. M. Skalkowski, *Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny*, Lwów 1912, s. 127, 143; K. Niedzielski, *Wojna w roku 1812*, Warszawa 1913, s. 187; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 326–328; D. Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, London 1979, s. 462; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987, s. 378–379; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 282; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; L. Ivitchenko,

Qui a laissé *Napoléon s' échapper de Russie?* [w:] *Napoléon à Bérézina 26–29 novembre 1812. La bataille. Les ponts. La traversée. Le monument du Centre d'Études Napoléoniennes*. Sous la direction de Fernand Émile Beaucour, docteur en Histoire, docteur en Droit, Membre de la Commission Française d'Histoire Militaire, Professeur à l'Université d'État de Biélorussie, à Minsk, Centre d'Études Napoléoniennes – Minsk 2004, s. 61; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 100–101; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213, 229, 234; Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 138, 140–141; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 194; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 253; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la République*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 334–335; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. s. 251–252; R. Morawski, A. Nieuważny, *Wojsko polskie w służbie Napoleona. Gwardia: Szwoleżerowie, Tatarzy, Eklererzy, Grenadierzy*, Warszawa 2008, s. 49– 52.

Рафал-Віктор Ковальчик (Лодзь, Польща)¹

Роль генерала Петра Християновича Вітгенштейна у війні 1812-го року

Петро Християнович (або правильніше Петер-Людвіг-Адольф) Вітгенштейн-Зайн-Берленбург народився на українській землі в Ніжині 5 січня 1769 року. Це була німецька родина, яка походила з Пруссії. Багато років пов'язаний з російською армією, Петро Вітгенштейн був сином генерал-лейтенанта Християна-Людвіка-Казимира Вітгенштейна-Зайн-Берленбурга, проходив службу в російській армії за правління

¹ Переклад з польської Євгена Луняка

цариці Катерини II. У 1812 році він вже був досвідченим воєначальником на командному рівні великої армійської групи.

Служба для нього розпочалася рано, як це було прийнято у сім'ях старших офіцерів, у віці 12 років, 1 квітня 1781 р., коли його у званні сержанта було зараховано до лейб-гвардії Семенівського полку. Кар'єра Вітгенштейна розвивалася дуже швидко. 1 квітня 1789 року його перевели до кінного полку лейб-гвардії, де він став вахмістром. 12 січня 1791 року він отримав чин підпоручика. 2 травня 1793 року його перевели до Українського легкого полку в званні майора. У 1794 році брав участь у придушенні повстання Костюшка в корпусі генерал-лейтенанта Отто-Вільгельма Христофоровича Дерфельдена. Під час битви під Остроленкою він напав і знищив польську артилерійську батарею, за що його нагородили орденом Святого Георгія (4-го ступеня). Він відзначився також у різанині в Празі, передмісті Варшави, вбиваючи невинних мирних жителів, за що був нагороджений золотим хрестом. У 1796 р. брав участь у поході проти Персії на Каспійське море, а годом в захопленні Дербента. Після завоювання цієї фортеці його відзначили, відправивши до Петербурга з новиною про її завоювання. У 1797 році Вітгенштейна перевели до полку гусарів у Єлисаветграді, але вже 2 травня 1797 року він був у Ростовському полку гусарів, а 21 серпня - у гусарському полку генерала Лінденера.

9 лютого 1798 р. Вітгенштейн отримав звання полковника, а 5 травня 1799 р. – став командувачем Охтирського гусарського полку. 1 липня 1799 р. йому було надане звання генерал-майора та посада командира Маріупольського гусарського полку. У 1801 році у Вітгенштейна відбувся епізод, пов'язаний із залишенням служби. 13 січня 1801 року він залишив службу, але через півроку 1 травня 1801 р. знову опинився в лавах царської армії. 14 жовтня він став командиром Єлисаветградського полку гусарів. З 13 січня 1802 р. - командир Маріупольського гусарського полку. У поході

1805 року він служив в армії генерала князя Михайла Іларіоновича Голенишева-Кутузова, де командував піхотною бригадою у 9-й піхотній дивізії. Відзначився під час боїв із французьким кавалерійським маршалом Йоахімом Мюратом в Амштеттені, за що був нагородженому орденом Святого Георгія (3-го ступеня). Під Вішау, на чолі трьох полків легкої кавалерії, розбив французьке відділення кінноти. Він також брав участь у битвах при Штремберзі, Кремсі та Астерліці. За свої звитяги при битві під Аустерліцем отримав орден святої Анни (1-го ступеня).

У 1806 році Вітгенштейн приєднався до молдавської армії генерал-лейтенанта Івана Івановича Міхельсона (військового губернатора Бессарабії). Брав участь у першій фазі війни з Туреччиною (1806-1807). Учасник боїв поблизу Хотина, Бендер та Акермана. У 1807 р. вступив до армії кавалерійського генерала Леонтія Леонтійовича Беннігсена, в якій став командиром авангарду в корпусі генерала Івана Миколайовича Ессена, маршируючи з Бугу до Гродно. У поході 1807 р. воював під Остроленкою, де розбив французьку кінноту, за що був відзначений орденом Святого Володимира (3-го ступеня) й отримав золоту шаблю. З 10 листопада 1807 р. був призначений командиром гусарського полку лейбгвардії, 24 грудня 1807 р. отримав чин генерал-лейтенанта. У 1808-1811 роках служив на півдні Фінляндії, брав участь у війні зі Швецією (1808-1809). У другій половині 1811 р. командував окремим корпусом в районі Лівонії та Естонії [1].

Війна 1812 р. стала ініціативою російської сторони. Конфлікт інтересів між Францією-Наполеоном та Росією-Олександром I посилювався з часів Тільзитського миру. Ерфуртський конгрес, який мав бути демонстрацією сили Наполеона у переговорах, показав постійний поділ між двома монархами та взаємовиключні позиції Франції та Росії. Олександр I свідомо йшов на війну, але він діяв обережно. Він знав, що повинен зміцнити державу, що російська армія

повинна пройти ретельну реформу, щоб зустріти бойові дії Великої армії. Як результат, у війні 1809 р. Росія та її цар Олександр I виявилися союзниками Франції та Наполеона [2].

Наполеона та Олександра віддаляло майже все. Це й турецьке питання, коли російські та османські армії зазнали кривавих битв за Чорне море і за Дунайські князівства. Це й господарське питання та нероздільно пов'язана з ним континентальна блокада, яка змусила Росію припинити нормальні регулярні торгові відносини з Великобританією, що відбилося на зміні торгівлі зерном з прибалтійських портів на чорноморські, до нового портового центру – Одеси, який за короткий час перетворився на головний порт, що обслуговував експорт російського зерна. Це й династичні питання.

Росія не могла і не хотіла гальмувати контрабанду. Після війни з Австрією 1809 р. Наполеон добре знав ставлення Олександра. Однак його бачення знищення Великобританії, засноване на союзі континентальних держав Франції та Росії, підштовхнуло його до обіймів Олександра I, якого він не підозрював у бажанні остаточно розірвати союз і спровокувати війну. Відмова руки сестри царя Анни, змусила Наполеона укласти альянс з Габсбургами. Це призвело до неофіційного розриву франко-російського союзу і ускладнило ситуацію з Росією. Війна висіла на нитці. Однак її перервав сам Олександр, а не Наполеон. Приводом для Олександра була анексія Ольденбурга, що був власністю тестя принцеси Катерини – його сестри. Наполеон попередив свого російського союзника про цей факт, запропонувавши натомість іншу територію. Це зробив від свого імені міністр закордонних справ Франції Жан Батист Номпер де Шампаньї 14 листопада 1810 року [3].

Для Наполеона анексія Ольденбурга здавалася необхідністю, оскільки він прагнув привести до ладу підпорядкований йому континент – створити наполеонівську Європу та ліквідувати контрабанду, що заважало йому суворо

виконувати континентальну блокаду. Контрабанда набула такого розміру, що загрожувала основним цілям блокади, тобто економічного задущення Великої Британії. Щоб усунути це, Наполеон не міг зберегти тодішній статус держав, включаючи Голандію та залежні міста, які торгували з Великобританією. Наполеону довелося підпорядкувати їх безпосередньо імперії. Йшлося про інтереси його держави. В результаті 9 липня 1810 р. він приєднав до своєї імперії королівство Голандію, де королем став його брат Людовик Бонапарт, наказавши припинити контрабанду та торгівлю з Англією. Людовик не виконував наказ Наполеона в цьому плані, він почував відповідальність за довірену йому державу, а торгіві відносини з Англією були основою доходів Нідерландів. Але Наполеон у цьому питанні мусив бути нещадним. Згодом французький імператор включив до складу своєї імперії низку вільних портових міст Північної Німеччини: Бремен, Гамбург та Любек, а також князівства Аренберг, Лауенбург, Ольденбург та Сальм.

Виходячи з трактату в Тільзиті (1807), контрабанда в Росії була очевидною. Росія не могла бути вірним союзником Франції, оскільки основи континентальної блокади заважали існуванню Росії. Як результат, російські порти прямували безпосередньо до англійських і шведських суден з британськими товарами на борту. Потім сухопутними шляхами ці товари були реекспортовані до Австрії [5]. Олександр використав анексію Ольденбурга як привід для розриву з Наполеоном і Францією. Російська сторона відхилила Ерфурт як компенсацію, а принципи континентальної блокади загалом були підірвані. Хоча формально франко-російський альянс ще тривав [6].

Проблемою однак для Росії були поляки та Варшавське герцогство. Олександр використовував князя Адама Чарторийського, щоб перетягнути військового міністра цього герцогства князя Юзефа Понятовського на російську сторону.

Чарторийський від імені царя зробив пропозиції Понятовському, якого намагався привабити відбудовою Польщі в кордонах, спертих на Західну Двіну та Дніпро, з ліберальною конституцією та особистою унією з Росією. Умовою було зречення від Наполеона та перехід на сторону Росії. Олександр, однак, не забув до того ж про ще один аргумент – силу, оскільки його дивізії вже були на кордонах герцогства [7].

Але неможливо було змусити поляків співпрацювати з росіянами. План залучення на свій бік поляків та приєднання польської армії до наступу проти Наполеона був маренням. Єдиним шансом для Росії було перемогти польські війська та піти до Європи для перенесення війни туди. Російські плани були пов'язані з військовою слабкістю Франції у зоні майбутніх військових операцій. Добре орієнтуючись у дислокації військ Великої Армії, російська розвідка інформувала центр, що єдиною реальною силою, крім армії герцогства Варшавського, є корпус маршала Даву. Його армія була розміщена в Німеччині (60 000), а основна сила тяжіння наполеонівських сил була зміщена на південний захід Європи, на Піренейський півострів. Плани передбачали удар по силах Даву російської армії в 200 000 чол. на двох напрямках й отримання підтримки Пруссії, Австрії та Рейнського союзу [8].

Підготовка до війни вступила у вирішальну фазу. Російська армія була реорганізована, її чисельність зросла, існуючі підрозділи були доповнені й створені нові, і за три роки Олександр здійснив три набори до армії у 1810, у вересні 1811 і останній безпосередньо перед початком війни – 25 квітня 1812 року [9].

Популярність війни з Наполеоном серед російської знаті означала, що набір до війська буде успішним. Було оновлено укріплення Риги та Києва, розпочато будівництво системи фортець на кордонах Російської імперії в Бобруйську, Бресті та в Дінабурзі [нині Даугавпілс у Латвії – Є. Л.], укріпленого

табору біля Дрісси та військових складів. Тодішній військовий міністр генерал Михайло Богданович Барклай де Толлі усунув поляків з армії, як потенційних союзників Наполеона. Росіяни розпочали роботу над зміцненням Західної Двіни та Дніпра. Підготовка, проте, йшла дуже повільно, щоб виправдати очікування царя та виконати навіть мінімальний план, тобто напасти на герцогство, знищити його та перенести війну до Німеччини. Барклай де Толлі не вірив, що можна буде підготувати царські сили на заході, щоб вони були готові до війни для виступу проти Наполеона. Тому росіяни розпочали роботу над зміцненням Західної Двіни та Дніпра [10].

Наполеон та його союзники також розпочали підготовку до війни. Спочатку Наполеон був шокований нещодавнім початком союзником таких масштабних військових операцій. Однак звіти польської розвідки були однозначними [11].

Наполеон, починаючи війну 1812 року з Олександром I, був впевнений, що російська армія захищатиме територію Російської імперії. Він був переконаний у тому, що західна частина імперії, тобто західні та південно-західні губернії – це терени колишньої Речі Посполитої, населені значним відсотком польського населення – польською шляхтою, яку Олександр міг розглядати як потенційних союзників Наполеона. В результаті Наполеон був майже впевнений, що цар Росії Олександр I не відмовиться від тих земель, які можуть стати матеріальною базою для Великої Армії. Адже на тих землях жила пам'ять про Річ Посполиту – державу, яка лише 17 років тому – у 1795 р. – припинила своє існування. Таким чином, він був впевнений, що росіяни не залишать йому добре забезпеченої литовської столиці Вільна, й царська армія захищатиме його. Однак віленський маневр Наполеона закінчився невдачею через те, що Олександр I залишив Вільно, здавши столицю Литви та цілі провінції французам без бою. Цар Олександр I хотів битви з Наполеоном, але вважав, що російська армія ще не готова до протистояння з Великою

Армією Наполеона. Його занепокоєння підтверджував і військовий міністр генерал-лейтенант Михайло Богданович Барклай де Толлі [12].

Наполеон, будучи впевненим, що російський цар зосередиться на обороні Литви, розробив т. зв віленський маневр, який базувався саме на припущенні, що росіяни будуть захищати столицю Литви. Як результат, французький імператор опинився у вакуумі, оскільки росіяни всю Литву принесли в жертву, здавши її без бою. Однак факт евакуації росіян з Литви не переконав Наполеона, що вони спробують затягнути і його вглиб величезної держави. Він вирішив примусити росіян до бою, тієї битви, яка б мала вирішити його перемогу. Саме в цій початковій фазі війни 1812 р. Наполеон допустив ряд помилок, які звели нанівець всю кампанію. В результаті він не зміг використати «гармонійне поєднання сил», таке характерне для інших наполеонівських походів [13].

Під час маневру проти розділених російських армій: 2-ої Західної піхотного генерала Петра Івановича Багратіона та 1-ої Західної генерала Барклая де Толлі французи не повністю використали потенціал сил Великої Армії, які Наполеон мав у своєму розпорядженні [14].

Корпус генерала Вітгенштейна було включено до 1-ої Західної армії генерала Барклая де Толлі в 1812 році як 1-й корпус. Корпус Вітгенштейна складався з двох піхотних дивізій: 5-ої генерал-майора Григорія Берга та 14-ої генерал-майора Івана Сазонова, та однієї кавалерійської – 1-ої, якою командував генерал-майор Каховський. Корпус доповнювався такими допоміжними підрозділами: трьома ротами позиційної артилерії, чотирма ротами легкої артилерії та однією ротою кінної артилерії. Крім того, була також одна рота понтонерів і одна піонерів. Підтримку цьому з'єднанню надавали три козацькі полки. Штаб корпусу складався з іноземців. Вітгенштейн спілкувався з ними французькою чи німецькою мовами. Начальником штабу 1-го корпусу був д'Овре,

наполовину француз, наполовину поляк, квартирмейстером – полковник Ренн, а штаб-офіцером полковник Йоган Карл Дибиш [15].

Генерал Барклай де Толлі приділяв велику увагу укріплень Дріссського табору. Ось чому Дрісса повинна була скласти оборонну лінію північних кордонів Російської імперії. Вона мала захищати з півночі Ліфляндію, Ригу, спираючись на Дінабург (Даугавпілс), а на другій лінії, столицю – Санкт-Петербург і бути запіллям для оборони т. зв. «Воріт Москви» – Смоленська з північного сходу, тобто обороняти міста, розташовані понад Двіною – Полоцьк і Вітебськ.

Але Наполеон не в повній мірі використовував переваги Великої Армії. Розділена ж армія російська мала шанс на перемогу вже на початку кампанії. До того ж керівництво правим крилом військ Великої Армії французький імператор довірив своєму недоладному брату вестфальському королю Жерому, котрий до керувався до того, що 2-га Західна російська армія генерала Багратіона змогла вислизнути та з'єднатися з 1-ою Західною російською армією генерала Барклая де Толлі. Наполеон розумів, наскільки важливим було це завдання, тому й довірив цей відтинок фронту своєму братові Жерому, котрий виявився цілковитим нездарою у військових питаннях. Наполеон вирішив не керувати цією операцією безпосередньо й залишився подалі від лінії фронту у литовській столиці Вільнюсі, звідки віддавав накази двом арміям – короля Вестфалії та маршала Людовіка Даву, замість того, щоб просуватися до Мінська.

У підсумку, його накази надійшли занадто пізно, були спрямовані у порожнечу й були непридатними до динамічних змін навколишньої ситуації. Він також передчасно визнав, що генерал Багратіон вирвався з оточення його армій і припинив переслідування. Це означало, що 2-га Західна армія з'єдналася з основними силами генерала Барклая де Толлі. З іншого боку, маневр проти армії головнокомандувача генерала Барклая де

Толлі розпочався надто пізно на укріплений табір у Дріссі, і половина сил Великої Армії залишилася бездіяльною до кінця липня. Все в той час було підпорядковане діям правого крила проти армії генерала Багратіона. В результаті, стоячи на кордоні колишньої Речі Посполитої, Наполеон не досяг нічого, окрім величезної території, а російські армії, неушкоджені та готові до бою, стали біля «Воріт Москви», тобто біля «брами Смоленської» [16].

Вітгенштейн від моменту переправи Великої Армії через Німан виявив велику незалежність у прийнятті рішень, залежно від мінливої обстановки та рухів військ противника – Великої Армії Наполеона. Вітгенштейн, стоячи в Кейданах і знаючи про пересування сил противника, не чекаючи наказу генерала Барклая де Толлі, відвів своє праве крило від Расейня та авангард під проводом генерал-майора Якова Кульньова, що був розташований в околицях Юрбурга [нині Юрбаркас у Литві – Є. Л.] над Німаном. Після поспішного згрупування всього корпусу він направив новий авангард на Жейми, а праве крило на Шатни. В результаті таких рухів Вітгенштейну вдалося забезпечити відступ усього корпусу до Вількомира. У той же час він слав одного посланця за іншим до Вількомира, де розмістився 1-й кавалерійський корпус генерал-лейтенанта графа Федора Петровича Уварова, щоб він утримував місто до його прибуття. Завдяки цьому він зміг вільно розташуватися на півночі на лінії відступу Колтиняни-Свенцяни-Лінтупи [17].

У результаті Вітгенштейн з корпусом швидко відійшов від Кейдан на Шати, а потім від Шат до згаданого вже Вількомира. Корпус Вітгенштейна відходив разом з 6-им корпусом піхотного генерала Дмитра Сергійовича Дохтурова, який з Ольшан прямував на Михальчики, щоб перетнути там річку Вілію, 2-им корпусом генерал-лейтенанта Карла Федоровича Багговута, який ішов на Ширвінт, 2-им конним корпусом генерал-майора барона Теодора Карловича Корфа, котрий

поспішно пробивався від Сморгоні до Михальчиків. Концентрація царської армії генерала Барклая де Толлі мала відбутися в Свенцянах. Вітгенштейн, який під час переходу побачив маршові сили Великої Армії зі сторони Юрборга, відправив до Барклая де Толлі гінців, щоб не дати можливості армії Наполеона відрізати себе від основних сил під Вільном. Вітгенштейн після з'єднання з Уваровим у Вількомирі повинен був супроводжувати відступ трьох колон царської армії з Вільна, як наказав Барклай де Толлі, помилково вважаючи, що має справу з основними силами Великої Армії. Він також помилково вважав, що в 1-ому корпусі Даву був сам Наполеон. Ар'єргард Барклая де Толлі зіткнувся з наступаючими військами Великої Армії під Риконтами та в Анатоколі при виході з Вільна.

Вітгенштейн, прагнучи виконати наказ Барклая де Толлі, зіткнувся з авангардом 2-ого корпусу, яким командував маршал Ніколя Удіно. Відповідно до розпорядження, він пробув у Вількомирі цілий день, а 28 червня поспіхом вийшов з міста. Відірвавшись від наполеонівських сил і вступивши в артилерійський поєдинок з гарматами Удіно, Вітгенштейн зупинився біля села Перкале приблизно за 35 км від Вількомира, на лівобережному тракті до Дінабурга. 28 червня Барклай де Толлі отримав наказ від царя Олександра I про подальший відступ. 1-ша Західна російська армія повинна була попрямувати на північ на лінію відступу Колтиняни-Свенцяни-Лінтупи. Цар вирішив, що сутички з Наполеоном на позиції Свенцяни не буде. З відступом всієї російської армії Вітгенштейн, за наказом Барклая де Толлі, рушив на північ до Дінабурга. Удіно, який дав лише один день перепочинку своїм солдатам у Вількомирі, мав переслідувати Вітгенштейна. Підтримкою для Удіно мусив бути 10-ий корпус маршала Етьєна Макдональда. Однак французи не змогли наздогнати і знищити корпус Вітгенштейна. Відстань, щоб наздогнати, була занадто великою [18].

Вітгенштейн зробив зробив цю справу чудово, але допомогли йому в тому й французи, особливо корпус Макдональда. Барклай де Толлі повільно вів всю армію до Двіни. Він залишив Литву Наполеону. Корпус Вітгенштейна прямував на Солок. Він просувався у групі з трьох корпусів: 2-го корпусу Багговута, як праве крило прикриття для Колтинян, і 1-го кінного Уварова, як прикриття для Палуше. 4 липня основні сили російської армії опинилися над річкою Дісною. Військові склади у Свенцянах залишилися позаду.

Російські війська рухалися за маршрутом Відза - Кочергішки - Твереч - Козяни. Вітгенштейн наблизився до Барклая де Толлі, перемістивши свій корпус із Солока в Римшани. Наступного дня російська армія рушила до Опси. Вітгенштейн, який не зазнав нападу з боку ворога, прямував до ар'єргарду, яким особисто командував начальник артилерії 1-ої Західної армії, призначений для цього завдання Барклаєм де Толлі, генерал-майор Олександр Іванович Кутайсов. Вона атакувала сили Великої Армії, що йшли в авангарді, на чолі з маршалом Йоахімом Мюратом, при цьому завдаючи значні втрати на Дісні. Мета росіян була досягнута. Кутайсов дозволив відійти царським військам. Однак пасивність Наполеона на цьому закінчилася. Він видав рішучий наказ наздогнати царські сили. Мюрат посилив погоню. Його війська поспішно дісталися до Даугелішека, а авангард пройшов Віге і зайняв вчорашні квартири царських військ у Замоші. Це вразило росіян. В них здали нерви і поспіхом, рятуючись від передових загонів Великої Армії, ті почали топити гармати з Дінабурзького передмістя.

Тільки Вітгенштейн зберігав холонокровність і врятував значну частину гармат, які згодом стали корисні для перетворення його корпусу на армійську групу. Вітгенштейн мав рацію, бо французька поспішність не давала їм можливості загрожувати лівому південному флангу, і таким чином створити небезпеку відрізати росіян від укріплень над

Дріссою, куди вони прямували. Вітгенштейн мав рацію, і він був єдиним, хто врятував більшість гармат, яких командири інших корпусів не встигли потопити. Французи, а точніше 1-ий кавалерійський корпус дивізійного генерала, намагався форсувати переправи й вийти до Шарковщини. Але це були занадто слабкі сили, щоб загрожувати відступаючим росіянам.

Росіяни були змучені форсованим маршем, але вони дійшли до Дріського табору. Наполеон не зміг наздогнати втікачів. 10 липня вся російська армія отаборилася на передньому плані укріпленого табору над Дріссою. Вітгенштейн повинен був стати прикриттям, тому він стояв під Друєю біля переправи через Двіну. Наступного дня Вітгенштейн був переміщений ближче до табору навпроти Леонполя, тоді як 6-ий піхотний корпус генерала Дмитра Сергійовича Дохтурова був переміщений до містечка Дрісса за Двіною. Укріплений табір над Дріссою розташовувався на лівому березі Двіни у вигині річки, на яку опиралися обидва фланги. Лівий розташовувався навпроти правобережного міста Дрісса, правий – під селом Шатрове. Довжина фронту становила 4 км, а глибина табору – 3 км. Укріплення склалися з трьох ліній люнетів і закритих редутів. Перший ряд був захищений перешкодами з частоколів і засік. Другий ряд мав частоколи. Окрім того, тут були обладнані деякі артилерійські позиції. Побудовано чотири мости, які з'єднували табір з правим неукріпленим берегом Двіни [19].

Маневр відриву від військ Великої Армії, розроблений німецькими штабістами на службі у царя генерал-лейтенантом Карлом-Людвігом-Августом Пфулем і підполковником Людвігом Волгозеном, й укриття російської армії над Двіною в укріплених позиціях Дрісси було успішно здійснено. Вітгенштейн мав велику заслугу в успіху цього маневру. Він захистив втікаючу царську армію, а в передмісті Дінабурга не піддався паніці, як інші командири російського корпусу, і врятував значну частину гармат, що заклало основи

розширення його корпусу, коли він опинився на відтинку наддвінському, де його завданням стало провадження операції проти наполеонівського корпусу по обох берегах Двіни та оборона Петербурга й Новгорода.

Наполеон продовжував напрям маршу. Зрозумівши це, цар Олександр визнав, що позиції над Дріссою неможливо втримати. Він знав, що сили Великої Армії продовжують свій похід до Полоцька. Одночасно вони підходили до табору біля Дрісси. На чолі Великої Армії йшла кавалерія Мюрата, і він прямував через Дісну до Дрісси. Частина його сил перебувала під Погостом, Замошем та Браславлем. Сам Мюрат стояв у Брельмонсі поблизу Браславля. Під Дрисвятами з'явилися сили 3-го корпусу Мішеля Нея, а на Солок рухався 2-ий корпус Удіно. Наполеонівські сили, що наближалися до Двіни, перевищували 80 000 солдатів. Велика Армія не мала достатньої сили тоді для нападу на укріплений табір над Дріссою, але достатня для стримування росіян та запобігання їх наступальному маневру. Олександр I не знав, що робити далі. Він подумав про російську диверсію в Далмації, яка була можлива після підписання вигідного для Росії миру, що закінчив війну з Туреччиною 28 травня 1812 року в Бухаресті. Але на цей задум чекала катастрофа. Однак Барклай де Толлі переконав Олександра I, що найкращий спосіб вплинути на Наполеона - це здійснення диверсії на Варшавське герцогство. Він також був переконаний, що над Дріссою його буде відрізано, бо Велика Армія завдала ударів у двох напрямках – по Полоцьку, відрізавши його від центру країни, на Смоленськ і далі на Москву та північ через Дінабург, де шлях прямував до адміністративної столиці Росії Петербурга. В результаті цар під впливом пропозиції Барклая де Толлі прийняв рішення 13 липня. Вся армія відійшла за Двіну. Вітгенштейн залишився на Дріссі. Його сили були доповнені резервними батальйонами та ескадронами полковника Репніна, відправленого з Дінабурга, та генерал-майора фон Гамена. Вітгенштейн, бажаючи

прикрити відступ усієї російської армії, відправив командира свого авангарду у сміливий похід. Генерал Кульнов у ніч на 15 липня переправився через річку Двіна під Друєю і під командуванням полковника Фрідріха Олександра фон Рюдігера сформував рушійну колону у складі козаків та гродненських гусарів, що заскочила зненацька вартових 2-го кавалерійського корпусу генерал Людвіка-Петра графа Монтбрена з авангарду, на чолі якого стояв генерал граф Горацій Себастьяні.

Тоді росіяни, скориставшись з несподіванки нападу, вдерлися до села Онікшти, де дислокувалися два полки Себастьяні. Кульнову вдалося вдарити по наполеонівській кавалерії, а потім завдати удару по флангах. Несподіваний успіх був цілковитим, там росіянам вдалося взяти в полон 144 солдат з бригадним генералом Жаном Сен-Жені. Це призвело до відступу всього авангарду Себастьяні на Слоботку, і генерал Монбрен відкликав увесь загін кавалерії до Іказного, щоб його підтримала наполеонівська піхота. Кульнов, не переслідований ніким, із бранцями повернувся на інший бік Двіни [20].

У той час цар Олександр I використав ідею Баркляя де Толлі, щоб здійснити диверсію на герцогство Варшавське. Наполеон сам призвів до успіху цієї диверсії. Він сконцентрував основні сили, перейшовши до росіян, бо хотів швидшого зіткнення. Це призвело до того, що герцогство Варшавське залишилося без прикриття. Олександр I, бажаючи прикрити відступ своїх основних сил, наказав командувачу 3-ї Західної російської армії, т.зв. «Волинській», генералу кавалерії Олександрову Петровичу Тормасову, щоб той скерував значні сили на північ, атакуючи Пінськ і Брест. Його дії поєднувались із спробою «вирвати» генерала Багратіона з оточення наполеонівськими військами. Тоді генерал Багратіон попросив генерала Тормасова про прорив у напрямку Пінська, щоб він міг легше повернутись до Бобруйська. У той же час Олександр I наказав генералу Тормасову виділити зі своєї армії

скромні поліцейські та зв'язкові сили у Подільській і Волинській губерніях (з метою підтримання контактів з «Молдавською армією» адмірала Павла Васильовича Чичагова), і він перейшов у контрнаступ, вдаривши по флангу і тилівій частині правої групи Великої Армії. Однак генерал Тормасов не зробив цього, а спрямував кавалерію під проводом генерал-майора Карла Осиповича Ламберта із завданням здійснення диверсії на герцогство. Росіяни вдерлися до герцогства 15 липня. Хоча ця диверсія росіян тривала лише кілька днів (вона закінчилася вже 17 липня, коли козацький загін отримав наказ від Олександра І, щоб генерал Тормасов як командувач 3-ої Західної армії надав флангову підтримку генералу Багратіону), однак призвела до значного сум'яття на південному фланзі Великої Армії.

Паніка в герцогстві, залишення росіянами для оборони Волині 3-го (або ж 9-го в загальному переліку армії російської) піхотного корпусу генерал-лейтенанта Фабіана Вільгельмовича Остен-Сакена й успішний наступ генерала Тормасова на 7-ий корпус герцогства під проводом генерала графа Жана-Луї Реньє та перемога над саксонцями під Кобрині змусили Наполеона відступити. Побоювалися, що генерал Тормасов продовжить наступ на Литву, знищивши на шляху всі нечисленні тиліві загони, залишені на етапах руху Великої Армії, але насамперед на шляху до Смоленська і далі до Москви [21].

Побоювання наступу генерала Тормасова в герцогстві, Литві та Східній Пруссії спричинило те, що навіть зі Східної Пруссії до Гродно скеровано підтримку у вигляді близько 10 000. солдатів, а з табору в Торгау було пришвидшено марш саксонських новобранців [22].

Наполеон був повідомлений з герцогства через заступника військового міністра генерала Юзефа Вієльгорського та губернатора Варшави – генерал-майора Адріана Дюталіса, а з Литви – через генерал-губернатора Дірка ван Гогендорпа та

міністр закордонних справ імперії – принця Уго-Марета Бассано, котрому був доручений нагляд за литовськими властями та Східною Пруссією, а також через губернатора Кенігсберга – дивізійного генерала Людвіка Луазона, тому імператор змушений був приймати негайні рішення.

Він вирішив, що австрійський корпус, який, за його намірами, повинен був блокувати дії росіян під час маршу з Києва на Мозир, і потім продовжувати рухатися за Великою Армією, буде злучений із саксонцями, а його командиром буде австрійський командувач – генерал-лейтенант Карл фон Шварценберг. Відправивши Шварценберга на південь, Наполеон позбавив себе контролю над непевним союзником, якого спочатку планував тримати поруч із основними силами.

Рішення Наполеона залишити корпуси австрійців і саксонців генерала Реньє на південному фланзі після битви під Кобрином та довірити князю Шварценбергу керівництва цими силами для загального командування призвело до злиття 3-ої Західної армії Тормасова з військами адмірала Чичагова. Це відбулося після нормалізації стосунків Росії з Туреччиною після підписання миру в Бухаресті, що означало великий успіх російської дипломатії та поразку Наполеона, і це дозволило росіянам звільнити свої сили з Молдавії та почати контрнаступ на південному фланзі в Білорусі. Крім того, Шварценберг виявився зрадником, який налагодив контакти з росіянами і призвів до того, що не тільки не вдалося призвести до повстання в Україні, те, що планувала польська розвідка протягом багатьох років, але і Чичагов зайняв Україну та Білорусь, захопивши все південне запілля Великої Армії [23].

Успіх на південному фланзі та вдалий рейд Кульньова співпали у часі. У середині липня становище російської армії було кращим, ніж кілька днів до того. Барклай де Толлі після зайняття військових магазинів в Борисові наполеонівськими військами рушив до Полоцька через Глибоке. Вітгенштейн, підсилений силами полковника Рєпніна і генерала фон Гамена,

залишився на Двіні. Його лінія зв'язку простягалася від Дрісси через Себіж, Псков і Новгород. У цих осередках були склади 1-го корпусу. Найголовніші важкі склади Вітгенштейн розмістив у Старій Русі.

Наполеон вів основні сили за Барклаєм де Толлі, переслідуючи основну царську армію. Проти Вітгенштейна, аж до приходу корпусу Удіно на Двіну, використовувалися лише загони Себастьяні, які мали прикривати Полоцьк. Однак Вітгенштейн не думав переходити річку і атакувати наполеонівські позиції на правому березі річки. Він був надто розсудливим і мав намір посилити свої сили для задоволення очікуваного удару корпусу Великої Армії. Удіно не пішов з основною армією до Полоцька, лише закінчивши приготування, він переправився через Двіну. Однак корпус Удіно був дуже розтягнутим через жахливі рішення самого маршала. В результаті Наполеон з Бешенкович перед від'їздом до Смоленська дав доручення маршалу Удіно здійснити маневр проти Вітгенштейна на правому березі Двіни від Полоцька. Йому рекомендувалося переїхати з Полоцька до Себежа. Вважалося, що Вітгенштейну доведеться відійти від Двіни, щоб захистити Петербург. Наполеон не знав стану Вітгенштейнової армії. Він вважав, що у Вітгенштейна близько 10 000 солдатів, тому наказав, не замислюючись над ситуацією та без належної підтримки, корпусу Удіно вдарити на росіян. Тим часом корпус Удіно був роздроблений. Одна стрілецька дивізія та дивізіон з кірасир, тобто основна сила корпусу розташовувалася під Полоцьком, друга піхотна дивізія з легкою кіннотою над Дісною, а третя дивізія розташовувалася на лівому березі Двіни між Дісною та Полоцьком [24].

У цей час Вітгенштейн використовував час. Він покращив стан армії. Збирав силою рекрутів, вливаючи їх до лав свого війська. Очільник резервної кавалерії генерал-ад'ютант князь Микола Григорович Рєпнін-Волконський, згрупував свої

підрозділи у два пункти - понад Двіною та Дісною. Це мало сприяти перегрупуванню сил у разі нападу Удіно. Важливим для Вітгенштейна був підписаний в Еребро договір з Англією, який гарантував росіянам британські субсидії на війну, і особливо доставку зброї. Крім того, Росія отримала дозвіл на повернення російських інтернованих кораблів.

Чому цей трактат був таким важливим саме для корпусу Вітгенштейна? Звичайно, зброя та обмундирування, а також військова техніка постачалися з Англії до Росії в цілому. При тому, саме Вітгенштейн був найбільшим бенефіціаром цього договору 1812 року. Зброя з Англії, обмундирування, але й також артилерія надійшли до цього корпусу і восени 1812 року він був найкраще оснащеним корпусом у всій царській армії. Російська зброя, з заводів у Тулі та Калузі, не дорівнювала англійцям ні за дальністю пострілу, ні за якістю виконання, що впливало на ефективність військової служби. Крім того, цар видав новий наказ про додатковий набір рекрутів. Набір стосувався тих груп селянського населення, які не були включені до указу про ополчення. Саме ополчення стало основою для зростання регулярних російських підрозділів. Облік додаткового призову в липні 1812 р. та указ про ополчення суттєво збільшили чисельність російської армії. Це стосувалося і армії Вітгенштейна. Цар Олександр I, бажаючи збільшити кількість солдатів, у 1812 році видав ще один додатковий документ щодо призову на військову службу. Її здійснювали по всій Російській імперії з 18 вересня 1812 р. Від неї були звільнені лише дві категорії підданих царя: військову службу не проходили або за станом здоров'я, або ті, хто сплатив додатковий податок. На той час було призначено 181 585 новобранців, але це не вплинуло на війну 1812 року, оскільки вони були включені до бойових дій лише під час походу 1813 року [25].

Для росіян середина липня була переломом. Диверсія Тормасова, успіх Кульньова та царські накази про з'єднання

російських армій – Чичагова і Тормасова – відкрили нові фронти на обох флангах Великої армії. Південний фронт загрожував тилу та запіллям Великої Армії, а між розташованими один проти одного корпусами Удіно та Вітгенштейна понад Двіною розпочалися бої. Вітгенштейн, включаючи залогу Дінабурга, мав силу в 27 981 багнетів. Це було втричі більше, ніж припускав Наполеон. Передні загони Кульньова були розміщені поблизу Баліна неподалік Леонполя, а головне військо Вітгенштейна перебувало в Покайовцях біля Двіни за 7,5 км від Дрісси, відділення фон Гамена в Дінабурзі, відправлено також загін генерал-майора Михайла Дмитровича Балка, який спостерігав за рухами наполеонівської армії. Вітгенштейн добре знав справи Великої Армії. Він уже 23 липня знав, що Велика Армія вирушила до Полоцька і далі в перспективі до «Московських воріт» у Смоленську, а над Дісною залишився лише корпус Удіно та над Нижньою Даугавою, від Дінабурга до Риги на 200 км фронту, діє 10-ий наполеонівський корпус маршала Макдональда. Вітгенштейн вирішив зробити сміливий наступ на захищений тил Великої Армії. З цією метою він повинен був форсувати Двіну поблизу Друї та вдарити на 2-ий корпус Великої Армії. Однак, при звістці, що там є також корпуси 3-й маршал Нея та 1-ий маршала Даву, а в той же час 10-ий корпус маршала Макдональда рухається в напрямку Річиці та Люцини і він вже пройшов через Двіну сильною армійською частиною поблизу Якобштата, Вітгенштейн негайно відступив від переправи через Двіну. Лише авангард Кульньова перейшов річку, що заскочило зненацька наполеонівську армію.

В результаті сутички Кульньов зміг похвалитися кількома сотнями полонених та здобиччю військових трофеїв і продуктів харчування. Після повернення на протилежний берег Двіни Кульньов приєднався до основних сил Вітгенштейнового корпусу. Вітгенштейн зосередив свої сили 26 липня в Росіці - в 6,5 кілометрах від Друї та в 3 кілометрах

від Дрісси. Висунуті були наперед війська генерал-майора Богдана Борисовича Гельфрейха, 3-тя бригада кавалерії генерала Белка та авангард корпусу під командуванням Кульньова для прикриття річки Свольна та далі до вершини Дрісси. 27 липня фон Гамен евакуював Дінабург, коли польські війська з 10-го корпусу маршала Макдональда опинилися під його стінами, відступивши на Річицю. Вітгенштейн дізнався, що попередня оцінка була неправильною, і під Полоцьком та Дісною були залишені лише сили Удіно. Потім Удіно здійснив перехід до Себежа. Тоді Вітгенштейн вирішив напасти на 2-ий корпус маршала Удіно. 29 липня Вітгенштейн повернувся проти Удіно й рушив на Кохановичі та Клястиці, заступивши шлях наполеонівським військам, що прямували до Себежа. На той час Удіно мав понад 30 000 солдатів і 114 гармат, тобто сили, що перевищували чисельність корпусу Вітгенштейна. Однак саме Вітгенштейн здобув перемогу над корпусом Удіно під Клястицями [26].

Удіно отримав наказ від Наполеона підтримувати мости та простір біля них на Двіні, відкидати росіян і разом з Макдональдом обдурити противника і перенести міст до Якобштата. Він запропонував маршалу Удіно, що той розпочав маневр на Себеж, що змусить Вітгенштейна дистанціюватися від Двіни, бо йому доведеться захищати Петербург. Тоді переправа через Двіну і перемога над Вітгенштейном були б майже впевненими. Удіно 28 липня вирушив пітерським шляхом з Полоцька в бік Себежа. Авангард дістався до броду під Сивошиною на річці Дрісса. Дві піхотні дивізії: 6-та дивізійного генерала графа Клода Леграна і 8-ма дивізійного графа Жана Верд'є були позаду в Боярщині та Білому. Третя група корпусу з 9-ої стрілецької дивізії генерала графа Петра Мерле разом з 6-ою бригадною кавалерії генерала барона Жана Корбіно просунулися від Дісни до Лозовки на 10 км ліворуч від порому під Сивошиною. Легка кіннота Наполеона, незважаючи на чисельну перевагу, зазнала значних втрат у

зіткненні з кавалерією Кульньова та 3-ою бригадою Белка, поблизу Філіпова, між Волинцями та Лозновкою.

Занепокоєний Удіно зупинив рух корпусу. Він не знав, які сили стоять перед ним, чи окрема частина корпусу Вітгенштейна, чи сила всього 1-го російського корпусу. На наступний день він зрозумів, що під Волинцями на Дріссі знаходиться Кульньов із понад 4 000 солдатами, а корпус Вітгенштейна, що залишився, знаходиться між Кохановичами та Освією. Потім він підтягнув артилерійські знаряддя та дивізію кірасирів, і 30 липня вирішив вийти на пітерський тракт під Клястицями. Удіно не виявляв ніякої ініціативи, він був дуже пасивним, чекав наказів Наполеона, повністю підпорядковуючись йому, незважаючи на те, що Наполеон був далеко від фронту справ наддвінських. На відміну від Удіно, Вітгенштейн демонстрував стратегічну ініціативу та активні дії. Він покинув Росицю 29 липня близько полудня. У Кохановичах він дізнався, що Удіно рухається на Клястиці і що його не можна буде випередити під Себежем. Тоді Вітгенштейн скликав військову раду, але командування корпусу підтримало його ідею битви з Удіно. Він перегрупував свої сили вночі. Вітгенштейнівські солдати відпочивали вночі перед битвою в місті Катеринові поблизу Свольни біля Якубова. Відпочинок, наданий солдатам, був гарним рішенням Вітгенштейна. Наступного дня до полудня Удіно в Клястицях мав під прямим командуванням 6-ту дивізію Леграна та 5-ту бригаду легкої кінноти бригадного генерала Бертрана Кастекса. У той час Кульньов приєднався до основних сил Вітгенштейна, зайнявши позицію в авангарді. Вітгенштейн мав 23 000 солдатів і 108 гармат. Гусари з загону Кульньова близько 14 години виявили присутність військ Удіно поблизу Якубова. Вітгенштейн, не вагаючись ані хвилини, підкріпив Кульньова чотирма піхотними батальйонами та батареєю з 12 гармат і наказав атакувати [27].

Удіно використав лише частину 6-ої дивізії Леграна в боях за Якубово. Вони тривали до 23 години. Французькі атаки розбилися вогнем російської артилерії. У той же час Удіно підтягнув 8-му дивізію Верд'є, 5-ту бригаду Кастекса та кірасирів. Однак у резерві він залишив 9-ту дивізію Мерле та 6-ту бригаду Корбіно. Удіно діяв нераціонально, відмовившись від своєї переваги в боротьбі з Вітгенштейном у найважливіший момент. Наступного дня, 31 липня, росіяни почали напад на Якубово, який Удіно відбив. У свою чергу Удіно почав вести виснажливі фронтальні удари, які не дали результату. Вітгенштейн просто чекав цього. Він здійснив рівномірну концентричну атаку 16 батальйонів першої лінії, одночасно кинувши кінноту на тили Удіно. Він відштовхнув наполеонівську армію до Клястиць. Удіно намагався вийти з бою, прагнучи організувати упорядкований відступ за річку Нішу. У гонитві за Удіно Кульньов вночі дістався до Дрісси під Сивошином. Наступного дня він переправився через річку, використовуючи броди, не захищені французами, і почав рухатися до села Боярщина. Удіно вирішив скористатись безпечністю Кульньова. Він відтягнув армію на кілька кілометрів від переходу до другої частини своєї армії – дорога вела туди по дамбі крізь болота – поблизу села Боярщина – де він розмістив обидві піхотні дивізії – 6-ту Леграна і 8-му Верд'є, а також обидві бригади 5-ту кавалерійську Кастекса та 6-ту Корбіно на перешийку між двома озерами серед лісу і встановив батареї гармат, які були замасковані. Він пропустив Кульньова через авангард, а головну колону підпустив на найближчу можливу відстань. У Кульньова тепер не було шансів вирватися. Росіяни втратили понад кілька сотень загиблих, 2 тисячі взято в полон та 14 гармат. Сам Кульньов помер від поранень.

Незважаючи на поразку Кульньова, переможцем став саме Вітгенштейн. Битва під Клястицями стала найбільшою перемогою Вітгенштейна у війні 1812 р. Наполеонівська армія

внаслідок цієї поразки маршала Удіно втратила 10 000 солдатів, з яких 2000 потрапило у полон. Втрати Вітгенштейна склали близько 4300 осіб.

Удача Вітгенштейна під Клястицями та Якубовом врятувала Петербург від загрози облоги і зупинила просування маршала Макдональда до Риги. Маршал Удіно змушений був відступити до Полоцька. Це була стратегічна поразка наполеонівської армії. Поразка Удіно під Клястицями та Якубовом спричинила те, що лінія фронту почала рухатися через Двіну назад до Полоцька, а Макдональд застряг поблизу Риги. Найголовніше, чого досяг Вітгенштейн, це врятував адміністративну столицю Росії – Санкт-Петербург. Перед битвою Олександр I настільки був нажаханий, що планував переїхати до фінського Або (Турку). Завдання це було доручене генералу Армфельду. У Петербурзі було відомо про складну ситуацію на північному фронті і про те, що означає поразка Вітгенштейна, отже, населення (Петербург тоді мав 271 237 жителів; для порівняння, Смоленськ – 12 000 жителів, так як і міста колишньої шляхетної Речі Посполитої на межі фронту наддвінського, де діяв Вітгенштейн – у Могильові мешкало 12 500 жителів, у Вітебську - 11 685 жителів), зростала неприязнь до всіх іноземців, ототожнених з Наполеоном. Купці, включаючи англійців, побоюючись за своє життя та власність, призупинили діяльність, тікаючи з цього столичного міста-ксенофоба. Справи західних купців, які залишилися в цьому місті, були в дуже поганому стані, адже заможні жителі Петербурга перестали купувати «колоніальні» товари. В результаті купці навіть були змушені продавати товари нижче собівартості. Тоді в Петербурзі залишилися лише ті іноземці, які з політичних чи економічних причин мали це зробити [28].

Удіно повернувся до Полоцька, а Вітгенштейн перейшов у наступ. Після перемог поблизу Якубова та Клястицями він рушив у бік Головини, де вкотре переміг підрозділи Удіно.

Пізніше він став у Білому, близький до опанування всього берега річки Двіни між Полоцьком та Дінабургом. При звістці про появу корпусу маршала Макдональда під Дінабургом і переправу під Крижборком він рушив вниз по Двіні, в район Росиці та Замоша. Генерал залишив свою кінноту під Полоцьком, а з рештою своїх сил зайняв Дріссу та Друю. Отримавши інформацію про розташування корпусу маршала Макдональда, який частково знаходився в Кальковнях і частково поблизу Дінабурга, Вітгенштейн вирішив завдати удару по цих військах. Однак він був змушений відмовитися від будівництва мосту в Друї, в той час, коли виявилось, що корпус маршала Удіно отримав підкріплення і рушив у бік Дрісси. Тим більше тоді виявилось необхідним, як вимагав військовий міністр та головнокомандувач російськими військами Барклай де Толлі, щоб, зважаючи на запланований наступ об'єднаних російських армій, він підтримав його на лівому фланзі. Вітгенштейн залишив кінноту, щоб спостерігати за рухом маршала Макдональда, а з рештою частини корпусу, підсиленого петербурзьким ополченням та загонами резервістів, рушив у бік Полоцька. У той час корпусом командував генерал д'Овре через контузію Вітгенштейна, отриману ним напередодні. Той знову прийняв командування лише 14 серпня, а потім розпочав першу битву за Полоцьк, яка відбулася 17-18 серпня.

Російським військам довелося зіткнутися з двома наполеонівськими корпусами: 2-им Удіно і 6-им Вавжинецької дивізії генерала Гувіона Сен-Сіра. Бій закінчився поразкою росіян. Перемога залишилася в руках об'єднаних сил маршала Удіно та генерала Сен-Сіра. Ця поразка змусила Вітгенштейна відмовитися від руху трактами себезьким і дісненським. Незважаючи на стратегічну перемогу Великої Армії, на наддвінському фронті спостерігалось затишшя. Бездіяльність генерала Сен-Сіра дозволила Вітгенштейну відновитися після програної битви. Його табір був розташований приблизно за

добу пішки від Полоцька під Сивошином над Дріссою. Спочатку його сили були на 50 % меншими, ніж наполеонівські сили (французи - баварці - швейцарці). З підходом петербурзького та новгородського ополчення, яке привів генерал-майор Олександр Олександрович Бибіков, та створенням нових загонів у російських військах ситуація змінилася на користь Вітгенштейна. Армія Вітгенштейна була добре оснащена англійською зброєю. Це дозволило російському командувачу відновити силу свого корпусу в таборі під Сивошином над Дріссою. Після включення сил фінляндського корпусу генерал-лейтенанта Теодора Федоровича графа Штейнхеля він мав під рукою близько 50 000 чоловік. Користуючись перевагою кавалерії, російський полководець постійно здійснював кавалерійські наїзди. 21 вересня його війська розбили 3-ій полк французьких ланс'єрів [легких кавалеристів – Є. Л.] під Козянами. 16 жовтня 1812 року за його наказом почався наступ на Полоцьк трьома колонами, де перебував тоді корпус маршала Сен-Сіра. Однак це просування було зупинено. Лише друга атака, 20 жовтня, змусила наполеонівську армію відступити за Дніпро і пожертвувати Полоцьком. Бій був дуже кривавим. Вітгенштейн втратив 8000 солдатів. Штейнхель 3000 солдатів. Велика Армія зазнала подібних втрат. Росіяни взяли близько 2000 військовополонених. Однак переможцем став Вітгенштейн, тому що він змінив стратегічний вигляд північного наддвінського фронту, позбавивши Велику Армію важливої бази – Полоцька. Маршал Удіно був відсутній під час наступу Вітгенштейна, який закінчився втратою Полоцька. Силами обох корпусів командував Сен-Сір. Командування над 2-им корпусом справляв генерал Мерле, командир 9-ої піхотної дивізії, а над 6-им корпусом – дивізійний генерал Карл Фреде, який перед тим командував 20-ою піхотною дивізією. Удіно ж перебував тоді у Вільні, де під опікою медиків лікувався від ран, отриманих у боях з росіянами [29].

Об'єднаний наступ корпусу Вітгенштейна разом з фінським корпусом генерала Штейнхеля сприяв розриву лівого крила Великої Армії. Безпосередньою причиною втрати Полоцька було те, що французькі маршали не нападали на Вітгенштейна в укріпленому таборі під Сивошином над Дріссою від моменту серпневої перемоги. 21 жовтня Велика Армія розпочала відступний маневр. 2-ий корпус відступав до Турова та Гомеля. 21 жовтня росіяни форсували Двіну під Полоцьком. Наслідком того, що росіяни перетнули Двіну, був поспішний рух Фреде з-під Рудні до Ореховно.

2-ий корпус рушив далі на Ушач, група Фреде була приєднана до баварських частин, а 6-та бригада Корбіно марширувала на Бабиниче - Селище. 24 жовтня 2-ий корпус відходив на Лепель і Чашники. Фреде на Кубиче. Непорозуміння між Фреде та іншими командирами призвело до взяття козаками офіцерського багажу, прапорів, скарбниці та однієї артилерійської батареї. Удіно, хоч і весь час хворів, але прибув на фронт.

Однак порятунок міг надати лише 9-ий корпус маршала Клода Віктора, що діяв між Смоленськом, Бабиновичами та Мстиславлем. Маршал Віктор командував у 1812 р. 9-им корпусом Великої Армії, який свого часу саме він створив і очолив у Берліні. Наполеон наказав 4 липня 1812 р. йому передати цей корпус маршалу Шарлю Ожеро принцу Кастільйону. 25 липня Віктор покинув Берлін і відправився в тил Великої Армії, в область Смоленської губернії. З іншого боку, командир 9-го корпусу Великої Армії маршал Ожеро в Берліні повинен був «стежити» за вірністю союзника Наполеона – Фрідріха-Вільгельма II. Віктор прибув до Смоленська 24 вересня 1812 року. Солдати його корпусу прибули туди через чотири дні. Віктор зміцнив Смоленський гарнізон (між іншим, додавши треті батальйони до так званої дивізії герцогства Варшавського [4-ий, 7-ий та 9-ий піхотні батальйони Варшавського герцогства], що прибули з Іспанії)

29-ою дивізією генерала Людвіка Барагея д'Ільє, що діяла в районі Смоленська та замінено підрозділи 8-го Великого армійського корпусу, який раніше розміщувався у Вязьмі, Гжатську та Дорогобужі. Потім із силами 9-го корпусу, він направився на північ. Віктор покинув Смоленськ 20 жовтня 1812 року [30].

Жовтневий наступ розбив наддвінське крило Великої Армії. Три групи були позбавлені оперативного зв'язку. Колишній корпус Удіно на чолі з Мерле відступив до Бочейково-Чашники. На допомогу йому від Смоленська через Сенно підступав маршал Віктор. Колишній корпус Сен-Сіра (6-ий), очолюваний Фреде, відступив на Дуниловичі й був підкріплений маршевими загонами з Вільна. Однак корпус Макдональда продовжував спостерігати за Ригою і зберігав переправи через Двіну від Якобштату і аж до Дінабурга. Вітгенштейн скористався ситуацією і направив козаків та легкі кавалерійські загони проти наполеонівської армії. Якийсь час війська Віктора, Мерле та Фреде були відрізані навіть від Вільна. Вітгенштейн, побачивши розташування цих корпусів, вирішив перейти в наступ і зайняти північну базу Великої Армії, розірвавши зв'язок з головною армією Наполеона, що відступала з Москви [31].

Після переможного бою під Полоцьком Вітгенштейн зібрав свій корпус 30 жовтня під Чашниками на річці Улла і почав атаку на сили Сен-Сіра, Удіно та командувача цим угрупованням Віктора. Вітгенштейн переправився через Двіну і напав на наполеонівські сили під Чашниками. Незважаючи на перевагу в 15 000 людей над армією Вітгенштейна, маршал Віктор не наважився на генеральну битву. Бій не закінчився чітким завершенням, але маршал Віктор втратив стратегічну ініціативу. Велику роль у битві відіграла кавалерія Вітгенштейна, якою безпосередньо командували князь Рєпнін - Волконський та генерал-майор Олександр Євстафійович Ігельстром. Росіяни виявили неймовірну хоробрість під час

того зіткнення. Генерал Микола Григорович Рєпнін-Волконський на чолі своїх ескадронів із корпусу резервної армії Вітгенштейна, яким командував генерал Ігельстром, накинувся на відступаючі полки Віктора. Незважаючи на гарний стан військ 9-го корпусу, особливо польських полків (4-ий, 7-ий та 9-ий піхотні полки) з т.зв. дивізії герцогства Варшавського, що входила до складу 28-ої стрілецької дивізії, якою командував дивізійний генерал Жан-Батіст Жирар, та кінноти гессен-дармштадтського полковника Дальвіга, відступ на Сенно перед лицем непідготовленого та слабшого супротивника був поразкою наполеонівської армії. За неї ніс відповідальність особисто маршал Віктор. Надалі це вкрай негативно вплинуло на ситуацію на північному фланзі і призвело до ініціативи Вітгенштейна. Французи вирушили до Черєї, а Вітгенштейн, який не мав чисельної переваги, залишився під Чашниками. Відповідно до наказу штабу, він зайняв лінію по Уллі, від Лепеля до її впадіння у Двіну. Сили Вітгенштейна були не такі великі, як на початку наступу, й нараховували близько 30 000 солдатів. В основному це було пов'язано з маршовими переходами, бойовими втратами та необхідністю залишення гарнізонів у Полоцьку та Вітебську, який 7 листопада здобув невеликий корпус генерал-майора Василя Івановича Гарпе. Діяльність Вітгенштейна з середини жовтня по 7 листопада, окупація Полоцька, вигнання маршала Віктора в битві під Чашниками над Уллою за Черєю та зайняття Вітебська позбавили Наполеона оперття на лівий фланг і змусили його, зважаючи на остаточне розкладання Великої Армії, відмовитися від ідеї зимових квартир для неї в околицях Смоленська. Наполеон, розглядаючи подальшу концепцію ведення війни в Росії, під час відступу між Вязмою та Дорогобужем розраховував на утримання раніше окупованого Полоцька та Вітебська, як на один із основних пунктів опору для Великої Армії, що діяла б на зимових квартирах поблизу Смоленська. Захоплення Полоцька, битва

під Чашниками та окупація Вітебська були великим успіхом для росіян, яким варто завдячувати Вітгенштейну [32].

Вихід Наполеона зі Смоленська змусив Вітгенштейна рухатися на захід. Він дістався до Березіни під час Березінської операції. Полководець командував у битві за Студьонку, що відбулася на лівому березі Березіни, проти частин наполеонівської армії, якими командував маршал Віктор. У той час Наполеон воював на правому березі річки біля Стахова з «Молдавською армією» адмірала Чичагова. Обидві битви були частиною тієї операції на Березіні.

Наполеон міг здійснити переправу через Березіну трохи раніше, але вважав, що зможе знищити армію Чичагова. Він недооцінював Вітгенштейна, думаючи, що той не дістанеться до Березіни. Імператор припускав, що до того, як він прийде, ситуація його військ, зміцнених військами, розташованими над Березіною, складеними переважно поляками, буде набагато кращою. Це було вже після остаточного вибору варіанту перетину Березіни. Спочатку розглядалися три варіанти переправи через Березіну. Перший полягав у тому, щоб направити Велику Армію праворуч, на Лепель у бік верхньої Березіни, приєднатись до корпусу Віктора (9-го) та Удіно (2-го), розбити армію Вітгенштейна та через Глембоке досягти Вільна. Цей проект підтримав генерал Вільгельм Доде де ля Брюнері, керівник інженерної служби 2-го корпусу Удіно. Навпаки, новий губернатор Орші генерала Генріх Жоміні, призначений на цю посаду лише 17 листопада 1812 р., був проти цього задуму. Він звернув увагу на відсутність у цьому регіоні будь-якої матеріальної бази, що могло б прискорити і без того значний процес деморалізації Великої Армії. Губернатор Орші підтримав реалізацію другого варіанту. Він припускав, що він перетне Березіну вище Борисова, а потім піде до Вільнюса через Сморгонь або на Мінськ. Третій варіант, однак, передбачав переправу через Березіну між Борисовим та Бобруйськом у Горках, Юшкевичах, Свіслочі або

Юкшичах. Потім марш через Північне Полісся на захід. Цей варіант був спочатку відхилений. Основна причина полягала в тому, що якби цей варіант був реалізований, Литва була б втрачена для Наполеона, але він сподівався організувати там лінії оборони. Крім того, існувала небезпека раптового нападу та знищення Великої армії силами армії Чичагова, фельдмаршала Михайла Кутузова та корпусу генерала Теодора Гертля. Тому було обрано другий варіант.

Під час переправи через Березіну Наполеон зміг вдало скористатися ситуацією. 26 листопада 1812 року без великих втрат, увівши в оману адмірала Чичагова, він захопив плацдарми на правому березі Березіни і підготував мости для переправи. Внаслідок таких дій Наполеон усунув небезпеку знищення Великої Армії в Росії. Він також створив можливість виправлення несприятливої для себе ситуації. Зупинення наступу російських військ на Литву або на лінії Німана та Бугу дозволило б Наполеону відновити війну з Росією навесні 1813 року з «ноюю» відновленою Великою Армією. Однак Наполеон вирішив, що переправа через Березіну відкрила перед ним можливість розколоти армію Чичагова, чисельність якої не перевищувала тоді чисельності Великої Армії. Наполеон вирішив не вирушати негайно до Вільна, але навмисно продовжив переправу через Березіну. Якби він негайно перетнув Березіну, операція закінчилася б до приходу російської армії генерала Вітгенштейна в область Студьонки. За припущеннями Наполеона, перемога в битві над армією Чичагова потрібна була б, щоб змінити несприятливий хід відступу з Росії та послужити головним чином пропагандистським цілям, а саме відновлення пошкодженого — його Наполеона — положення в Європі. Хоча битва під Стаховом була помилкою, бо Наполеон з Великою Армією міг продовжувати марш на захід без бою і готувати там лінію оборони, але т.зв. «Маневр із центральної позиції», що ознаменувався битвою на обох берегах річки поблизу Стахова

та Студьонки з численними арміями Чичагова і Вітгенштейна (90 000 росіян проти 40 000 солдатів Наполеона), був великим успіхом Наполеона, який зумів вивести його армію з цього надзвичайно важкого становища. Наполеону в реалізації наміру знищення армії Чичагова на правому березі Березіни завадив Вітгенштейн. Він досяг Березіни раніше, ніж припускав Наполеон. Битва при Студьонці, в якій Вітгенштейн воював із загонами Віктора, що охороняли мости до кінця і дозволяли пройти до правого берега річки тим мародерам, що, за ідеями Наполеона, могли б стати кадровою основою Великої Армії 1813 р., зруйнувала цю можливість [33].

Роль Вітгенштейна у війні 1812 р. була величезною. Російський генерал, народжений на українській землі, долучився до зриву наполеонівських намірів перемогти Росію і змусити Олександра I підписати мирний договір з Францією на умовах Наполеона. У початковій фазі війни він активно бився рука об руку з основною армією Барклая де Толлі, відступаючи з Литви. Неодноразово ставав ар'єргардом і захищав відступаючі війська царської армії проти переважаючих сил Великої Армії. Спричинив те, що віленський маневр Наполеона зазнав невдачі. Під час проведення операцій на північному та південному фланзі та диверсійних акцій армії Тормаса до Варшавського герцогства він захищав армію Барклая де Толлі, що відходила на Полоцьк і далі на Смоленськ. Згодом він зупинив просування 2-го корпусу Удіно Великої Армії та 10-го корпусу Макдональда у боях під Клястицями та Якубовом в момент їхнього руху на Петербург, врятувавши російську столицю. Він рішуче перейшов у наступ, досягнувши переміщення наддвінського фронту в околиці Полоцька. Після першої битви під Полоцьком він почав реорганізовувати армію, залучаючи новобранців та ополчення, використовуючи великі запаси британської зброї, що в багато разів перевершувала за якістю російські рушниці з Тули та Калуги. Завдяки використанню

часу між серпнем та вереснем, він мав найкраще оснащений корпус у царській армії. У жовтні він перейшов до остаточного наступу, відкинувши наполеонівську армію (друга Полоцька битва) від Двіни. Він розбив наполеонівський корпус, примусивши його до відступу. Захоплення Полоцька, битва під Чашниками та взяття Вітебська стали його великими успіхами. Під час Березінської операції він не дозволив Наполеону знищити армію Чичагова на правому березі Березіни біля Стахова. Його несвоєчасне для французів прибуття до Березіни змусило Наполеона вести битву з центральної позиції проти Чичагова на правому березі Березіни біля Стахова і на лівому березі біля Студьонки проти Вітгенштейна. Вітгенштейн, як ніхто з інших полководців, сприяв поразці Наполеона в 1812 році в Росії.

Джерела та література

1. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. s. 185; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, . 230–232.

2. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 18 – 20; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 219 – 221; R. Kowalczyk, *УКРАИНА В ПРОТИВОСТОЯНИИ ФРАНЦИИ И РОССИИ ЗА ОБЛИК ЕВРОПЫ – КОНФРОНТАЦИЯ ВОСТОКА И ЗАПАДА В ВОЙНЕ 1812 ГОДА*, [в:] *ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН, СТАТТІ ТА МАТЕРІАЛИ IV-ї МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ, ПРИСВЯЧЕНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА Г. Л. БОНДАРЕВСЬКОГО (1920—2003 РР.)*, Луганськ 2013, s. 238; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, *Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy*, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskva 2013, s. 44–45.

3. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 11, 18; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, *Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy*, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskva 2013, s. 44.

4. *Histoire de L'Ambassade dans Le Grand Duché de Varsovie en 1812*, par M. de Pradt, Paris 1815, s. 24–25, 27; E. Tarle, *Napoleon*, Kraków 1991, s. 262, 279; J. Tulard, *Napoleon – mit zbawcy*, Warszawa 2003, s. 419–420.

5. M. Handelsman, *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*, t.1, s. 392–393.

6. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 25–26.

7. S. Askenazy, *Księżę Józef Poniatowski 1763–1813*, wyd. II, Warszawa–Kraków 1910, s. 241–243; M. Handelsman, *Adam Czartoryski*, t.1, Warszawa 1948, s. 74–75; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 21–22.

8. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 19; G. Zych, *Armia Księstwa Warszawskiego 1807–1812*, Warszawa 1961, s. 223–224.

9. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 248–251; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 25–27.

10. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 246–247, 253–254; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 96; R. Kowalczyk, *Наполеон и Украина в 1812 г. Почему Наполеон недооценивал роль Украины в войне с Россией царя Александра I?* Чорноморський літопис, Науковий вісник, Випуск 16, Миколаїв 2016, s. 106–108; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 45–46; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 68–74.

11. B. Pawłowski, *Polski wywiad przed kampania 1812 roku*, [w:] *Od konfederacji barskiej do powstania styczniowego. Studia z historii wojskowości*, Warszawa 1962, s. 227.

12. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 85–87.

13. K. Clausewitz, *O wojnie*, Warszawa 1928, s. 36.

14. M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 409, 434–435.

15. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 246–248; *Correspondance Inédite de Napoléon I Conservée aux Archives de Guerre*, t. 5, Paris 1911–1914, nr 7537, s. 542; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 430, 477–479; L. F. Lejeune, *Mémoires du général Lejeune*, t. 2, Paris 1895, s. 185–188; R. E. P. Fezensac, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1850, s. 224–225; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 45–46; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 34–37.

16. Archiwum Państwowe w Krakowie, Archiwum Chłopickiego, sygn. 9, k. nlb.; APK, Zespół Zygmunta Gloggera, sygn. 809, k. 26–27; „Gazeta Warszawska” (1812), nr 97, s. 1819–1821; „Gazeta Korespondent Warszawski i

Zagraniczny” (1812), nr 92, s. 1475; *Correspondance Inédite de Napoléon I Conservée aux Archives de Guerre*, t. 5, Paris 1911–1914, nr 7537, s. 542; A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 430, 477–479; L. F. Lejeune, *Mémoires du général Lejeune*, t. 2, Paris 1895, s. 185–188; R. E. P. Fezensac, *Journal de la campagne de Russie en 1812*, Paris 1850, s. 224–225; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 218–219; M. Kukiel, *Manewr smoleński, Ze studjów nad strategicznym manewrem zaczepnym*, Warszawa 1927, s. 96–97; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 365, t. 2, s. 129; S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981, s. 195; G. C. Dempsey, *U boku Napoleona. Jednostki cudzoziemskie w armii francuskiej w czasach Konsulatu i Cesarstwa 1799–1814*, Warszawa 2005, s. 307; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 307, 313; C. Oman, *Napoleon’s viceroy – Eugène de Beauharnais*, London 1966, s. 350; H. Lachouque, *The Anatomy of glory. Napoleon and his guard*, London 1861, s. 265 – 266; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007, s. 93; R. Kowalczyk *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, Warszawa 2015, wyd. Trio, s. 88–93.

17. E. Sanguszek, *Pamiętniki księcia Eustachego Sanguszki 1786–1815*, Kraków 1876, s. 79; H. Dembiński, *Pamiętnik Henryka Dembińskiego, generała wojsk polskich*, Poznań 1860, s. 124; H. Brandt, *Pamiętnik oficera polskiego (1808–1812)*, t. 2, Warszawa 1904, s. 47; F. Gajewski, *Pamiętnik Franciszka z Błociszewa Gajewskiego, pułkownika wojsk polskich (1802–1831)*, t. 1, Poznań 1913, s. 229; J. Załuski, *Wspomnienia o pułku lekkokonnym polskim gwardyi Napoleona I*, Kraków 1862, s. 256; J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki 1811–1820*, t. 1, Poznań 1874, s. 364–365; E. Jezierski, *Bóg wojny – Napoleon Bonaparte*, Warszawa 1921, s. 76; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 131–132, 303–305; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211–212, 217; S. Askenazy, *Książę Józef Poniatowski 1763–1813*, Warszawa 1974, s. 235; J. Skowronek, *Książę Józef Poniatowski*, Wrocław i in. 1986, s. 221; J. Pachonński, *General Jan Henryk Dąbrowski 1755–1818*, Warszawa 1981, s. 423; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii w Rosji w 1812 roku*, Łódź 2007, s. 30, 49.

18. *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l’Institut, Paris 1912, s. 68–74; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 260–261, 311–312; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 211–212, 217; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 307–310.

19. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 398–400; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l’anglais par Claude Yelnik et Jean d’Hendecourt, Paris 1987, s. 372–373; O. Sokolov, *L’armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; D. Smith, *Napoleon against Russia*, Barnsley 2004, s. 176; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

20. A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, s. 611–618; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, s. 405–407; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 239–241.

21. J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. s. 148, 151, 154; 1812. *Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987 s. 385; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 239; „Dziennik Departamentowy Łomżyński” (1812), nr 27, nr 43; GW, 1812, nr 88, s. 1675; GKWiZ, 1812, nr 96, s. 1539–1542; A. A. Thiers, *Historia Konsulatu i Cesarstwa*, t. 7, Warszawa 1858, 629; *Raporty z 1812 r.*, rkps. 1033, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, k. 77; J. H. Dąbrowski *Memoire concernant les opérations de la 17. division sous les ordres du gén. J. H. Dąbrowski*, 23 VIII – 28 XI 1812, rkps. 335, Biblioteka Polska w Paryżu, k. 399; *Papiery emigrantów Litera K: Karol Otto Kniaziewicz gen.*, BP Paryż, rkps. 481–1, k. 222; M. Bogdanowicz, *Istoriya otieczestwiennoj wojny*, Petersburg 1852–1860, s. 315–316; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 35–36; R. Kowaczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 87–93.

22. J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. 153, M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 39; R. Kowaczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 96–98.

23. „Journal de l'Empire” mercredi 12 août 1812, s. 1; „Gazette de France” no 226, mercredi 12 août 1812, s. 895; „Gazette de France” no 252, merdi 8 september 1812, s. 1006; M. Kukiel, *Wojna 1812...*, t. 2, s. 36, 40; tenże, *Wojny...*, s. 213; A. Thiers, *Historia Konsulatu...*, s. 477–479; J. Willaume, *Obrona Księstwa Warszawskiego w 1812 r.*, „Odbitka z Przeglądu Historyczno-Wojskowego”, t. 3, z. 2 (1930), s. s. 153; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 97; A. A. Ernouf, *Maret duc de Bassano*, Présentation de Thierry Lentz, Paris 2008; s. 128–134 R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 97–103.

24. *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 201–206; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 1, Kraków 1937, s. 421–431; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 301–318; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 387–399; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 108–111; Kowalczyk R., *POGRANICZE W OGNIU. UKRAINA, BIAŁORUŚ, LITWA W 1812 R.*, INTERMARUM:історія, політика, культура, Випуск 2, Житомир 2015, s. 87–91.

25. R. Wilson, *Private Diary of the travels, personal services and public events in the campaigns of 1812, 1813 and 1814*, Vol. I, London 1861, s. 189–192; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 28–29; A. Brett – James, 1812

Eyewitness accounts of Napoleon's defeat in Russia, London 1966, s. 207–211; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 111–114.

26. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 28–29; A. Brett – James, 1812 *Eyewitness accounts of Napoleon's defeat in Russia*, London 1966, s. 209–213; R. Riehn, *1812. Napoleon's Russian Campaign*, New York 1990, s. 97–105; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 115–119; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48; R. Kowalczyk, *Zapomniana bitwa Napoleona. Krasne 14–21 listopada 1812*, wyd. Trio, Warszawa 2015, s. 112–114.

27. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 41–43; A. Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 118–134; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 176–184; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 215–223; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 329–337; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 299–313; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 92–97; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

28. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 41–43; A. Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 118–134; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 176–184; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 215–223; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 329–337; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 299–313; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 92–97; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 121–123; R. Kowalczyk, *Почему Наполеон проиграл войну с Россией в 1812 году?*, Epocha 1812 goda w Subdach Rosiji i Ewropy, Red. A.N. Artizov, A.K. Levykin, J.A. Petrov, Wydawnictwo Rosyjskiej Akademii Nauk, Moskwa 2013, s. 47–48.

29. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 141–149; M. Kukiel, *Dzieje oręża polskiego w epoce napoleońskiej 1795 – 1815*, Poznań 1912, s. 360–363; M. Kukiel, *Wojny napoleońskie*, Warszawa 1927, s. 231; R. Riehn, 1812.

Napoleon's Russian Campaign, New York 1990, s. 117–118; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 124–126; R. Kowalczyk, *Znani i nieznani oficerowie i generałowie wojny 1812 roku w Rosji*, wyd. Adam Marszałek, Toruń 2013, 234–235.

30. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 250–263, 293–295; S. Kirkor, *Legia Nadwiślańska 1808–1814*, Londyn 1981, s. 212–215; G. F. Nafziger, *Napoleon's invasion of Russia*, Novato 1988, s. 304; D. de Villepin, *La chute ou l'Empire de la solitude 1807–1814*, Librairie Académique Perrin 2008, s. 87–93; A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213–220; Le Coustumier, *Le maréchal Victor*, Claude Victor Perrin (1764–1841), Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 129–133; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 186–189; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 234–238; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 321–325.

31. M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t.2, Kraków 1937, s. 375; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 157–163; G.F. Nafziger, *Napoleon's invasion of Russia*, Novato 1988, s. 304; D. de Villepin, *La chute ou l'Empire de la solitude 1807–1814*, Librairie Académique Perrin 2008, s. 87–93; A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213–220; Le Coustumier, *Le maréchal Victor*, Claude Victor Perrin (1764–1841), Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 129–133; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 186–189; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 234–238; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la R épublique*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 321–325.

32. R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris 2006, s. 278–279; *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 209; 1812. *Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 193; *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris 1912, s. 86–88, 91–92; F. Delaître, Baron Charles Delaitre *général d'Empire. Cavalier de la Garde des Mameloucks aux Lanciers de Berg*, Préface d'Alain Pigeard, Sceaux 2008, s. 234–235 M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 349, 378; F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 3, Warszawa 1898, s. 108; A. M. Skałkowski, *Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny*, Lwów

1912, s. 127, 143; K. Niedzielski, *Wojna w roku 1812*, Warszawa 1913, s. 187; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 326–328; D. Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, London 1979, s. 462; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987, s. 378–379; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; L. Ivtichenko, *Qui a laissé Napoléon s'échapper de Russie? [w:] Napoléon à Bérézina 26–29 novembre 1812. La bataille. Les ponts. La traversée. Le monument du Centre d'Études Napoléoniennes*. Sous la direction de Fernand Émile Beaucour, docteur en Histoire, docteur en Droit, Membre de la Commission Française d'Histoire Militaire, Professeur à l'Université d'État de Biélorussie, à Minsk, Centre d'Études Napoléoniennes – Minsk 2004, s. 61; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 100–101; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213, 229, 234; Le Coustumier, *Le maréchal Victor, Claude Victor Perrin (1764–1841)*, Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 138, 140–141; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 194; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 253; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la République*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 334–335.

33. R. Sołtyk, *Napoléon en 1812. Mémoires historiques et militaires sur la campagne de Russie*, Paris 2006, s. 278–279; *Recits de guerre et de foyer le maréchal Oudinot duc de Reggio*, D'après les souvenirs inédits de la maréchale par Gaston Stiegler, Préface de M. le Mis Costa de Beauregard, Paris 1894, s. 209; *1812. Cent ans après. Rostopchin et Kutusof. Documents authentiques relatifs à l'Histoire de la campagne de la Moskwa jusqu'au retour de Napoléon à Paris*, par André Bouvery, Paris 1912, s. 193; *La campagne de 1812. Mémoires du Margrave de Bade*, Traduction introduction et notes Arthur Chuquet, Membre de l'Institut, Paris 1912, s. 86–88, 91–92; F. Delaître, *Baron Charles Delaitre général d'Empire. Cavalier de la Garde des Mameloucks aux Lanciers de Berg*, Préface d'Alain Pigeard, Sceaux 2008, s. 234–235; M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. 2, Kraków 1937, s. 349, 378; F. Skarbek, *Dzieje Księstwa Warszawskiego*, t. 3, Warszawa 1898, s. 108; A. M. Skalkowski, *Rok 1812. Opowiadania z dziejów wielkiej wojny*, Lwów 1912, s. 127, 143; K. Niedzielski, *Wojna w roku 1812*, Warszawa 1913, s. 187; D. Chandler, *Napoleon's Marshals*, London 1987, s. 326–328; D. Chandler, *Dictionary of the Napoleonic Wars*, London 1979, s. 462; C. Cate, *1812. Le duel des deux empereurs*. Traduit de l'anglais par Claude Yelnik et Jean d'Hendecourt, Paris 1987, s. 378–379; R. Bielecki, *Wielka Armia*, Warszawa 1995, s. 282; O. Sokolov, *L'armée de Napoleon*, Saint-Germain-En-Laye 2003, s. 414–415; L. Ivtichenko, *Qui a laissé Napoléon s'échapper de Russie? [w:] Napoléon à Bérézina 26–29 novembre 1812. La bataille. Les ponts. La traversée. Le monument du Centre d'Études Napoléoniennes*. Sous la direction de Fernand Émile Beaucour, docteur en

Histoire, docteur en Droit, Membre de la Commission Française d'Histoire Militaire, Professeur à l'Université d'État de Biélorussie, à Minsk, Centre d'Études Napoléoniennes – Minsk 2004, s. 61; D. Greentree, M. Jones, *Napoleon's swiss regiments. Origins, organisation and campaigns*, London 2007, s. 100–101; T. A. Dodge, *Napoleon's invasion of Russia*, Foreword by George F. Nafziger, London 2008, s. 213, 229, 234; Le Coustumier, *Le maréchal Victor*, Claude Victor Perrin (1764–1841), Préface de Thierry Lentz, Fondation Napoléon 2004, s. 138, 140–141; J. P. Tarin, *Le maréchal Victor. Loyal sous Napoléon, fidèle sous la Restauration*, Préface d'Alain Pigeard, Paris 2006, s. 194; M. Oudinot, *Le maréchal Oudinot*, Préface de Jean Tulard de l'Institut, Paris 2007, s. 253; Y. le Blond, *Gouvion Saint-Cyr. Maréchal de l'Empire. Pour que vive la République*, Nantes 2008, s. 375; *La tacticien de Napoléon. Mémoires de guerre du baron de Comeau*. Présente et annoté par Alain Fillion, Sceaux 2009, s. 334–335; R. Kowalczyk, *Katastrofa Wielkiej Armii Napoleona w Rosji w 1812 r.*, Łódź 2007, s. 251–252; R. Morawski, A. Nieuważny, *Wojsko polskie w służbie Napoleona. Gwardia: Szwoleżerowie, Tatarzy, Eklererzy, Grenadierzy*, Warszawa 2008, s. 49–52.

Петро Моціяка (Ніжин)

Корпус генерала П.Х. Вітгенштейна у битвах 1812 р.

Ім'я генерала Петра Християновича Вітгенштейна є серед знаменитих полководців війни 1812 року і його портрет у Воєнній галереї Зимового палацу в Петербурзі знаходиться там не випадково. Його корпус прикривав петербурзький напрямок і влітку-восени 1812 р. завдав дошкульних поразок французьким військам, не давши їм можливості навіть наблизитися до столиці імперії.

Як відомо, 12 (24) червня 1812 р. армія Наполеона Бонапарта чисельністю близько 450 тис. солдатів почала переправу через р. Німан і вступила на територію Росії. Російські війська, зосереджені для захисту західного кордону, нараховували близько 230 тис. солдатів. Вони складали три

армії, які були розкидані на тисячокілометровій відстані. 1-а армія Баркляя де Толлі (130 тис. чол. і 550 гармат) захищала петербурзький напрямок; 2-а армія Багратіона (45 тис. чол. і 270 гармат) – московський напрямок; 3-я (резервна) армія Тормасова (46 тис. чол. і 168 гармат) – київський напрямок [1, с. 95].

Джордж Доу. П.Х. Вітгенштейн

Генерал-лейтенант П.Х. Вітгенштейн у складі 1-ї армії командував армійським корпусом. 1-а армія відходила до Дрісського укріпленого табору. 25-26 червня (7-8 липня) там було скликано військову раду, яка ухвалила покинути цей табір, відмовитися від генеральної битви і відходити через Полоцьк і Вітебськ на з'єднання з армією Багратіона. Таким чином, відступальний маневр російської армії продовжувався.

Розпорядженням імператора Олександра I було вжито заходів з прикриття напрямку на Петербург і організації оборони столиці. З цією метою зі складу 1-ї армії Барклая де Толлі було виділено армійський корпус генерала П.Х. Вітгенштейна для такого прикриття Петербурга. Як писав відомий історик військового мистецтва К. Клаузевіц (до речі, учасник наради в Дріссі), «при величезній перевазі сил французів уявлялося цілком можливим, що Наполеон пошле значні сили на Петербург і, незважаючи на віддаленість від операційної лінії на Москву, все-таки зрештою Петербург може бути захоплений [...] Таким чином, виділяючи корпус Вітгенштейна, Барклай діяв досить розумно» [2, с. 59-60].

Джордж Доу. М.Б. Барклай де Толлі

Командуючий корпусом прикриття П.Х. Вітгенштейн отримав від Барклая де Толлі такий наказ: «Ви, з довіреном вам корпусом, приєднавши до нього запасні батальйони і ескадрони князя Рєпніна і Гамена, залишаєтеся окремі, для дій проти того корпусу противника, який, може бути, перейде Двіну біля Динабурга, і взагалі для прикриття всього краю від

Двіни до Новгорода. Ваша операційна лінія – це від Дрісси через Собеж і Псков до Новгорода [...]. Хоча і дається вам цей відступальний рух, проте це ви повинні зробити тільки в такому випадку, коли будете дійсно мати набагато більшого проти себе ворога; в іншому ж випадку надається вам повна воля перейти на лівий бік Двіни, діяти з рішучістю наступально і, розбивши ворога, повернутися знову на правий берег Двіни» [3, с. 234-235]. Як бачимо, такий наказ свідчить про повну свободу дій і про довіру командуючого армією генералу П.Х. Вітгенштейну.

Армійський корпус П.Х. Вітгенштейна мав у своєму складі дві піхотних дивізії: 5-у Берга і 14-у Сазонова; полки Ризький і Ямбурзький драгунський, Гродненський гусарський і три козачих полки, чотири зведених гренадерських батальйони [3, с. 128]. Всього у корпусі було: 28 батальйонів, 16 ескадронів, 3 козачих полки, 9 артилерійських рот, 2 понтонні і 1 пікінерська роти [4, с. 316]. Корпус нараховував (за різними оцінками) від 23 до 25 тис. солдатів.

З боку французів бойові дії на петербурзькому напрямку повинні були вести армійський корпус маршала Удіно (37 тис. чол.) і армійський корпус маршала Макдональда (32,5 тис. чол.) [4, с. 317]. Завданням останнього спочатку був наступ на Ригу з тим, щоб захопивши її, забезпечити підвезення продовольства морем і Двіною. Надалі цей корпус повинен був діяти разом з корпусом Удіно, загрожуючи Петербургу.

У відповідності з наказом Баркляя де Толлі війська Вітгенштейна відходили через Вількомір на Солок. Удіно на чолі 45-тисячної армії йшов на Вількомір, прагнучи загородити росіянам шлях до відступу. Проте Вітгенштейн устиг пройти через місто на декілька годин раніше за супротивника. Удіно зміг напасти лише на ар'єргард Кульнева, який протримався вісім годин і дав решті частин корпусу спокійно відійти [5, с. 16].

Корпус Вітгенштейна розташувався на правому березі Двіни. На лівий берег Двіни було послано загін «для пошуку», а весь корпус повинен був рухатися на Собеж, щоб зупинити ворога. «Може бути, - доповідав з Друї Вітгенштейн, - змушений я буду дати битву, щоб призупинити Удіно в його заходах, а якщо він буде значно сильнішим мене в силах, тоді я буду відступати на Псков» [3, с. 390]. Кульнєв же виконав дане йому доручення, і під його командуванням гродненські гусари полковника Рідигера атакували бригаду французької кінноти, взявши в полон генерала Сен-Жені та 200 солдатів і офіцерів противника [5, с. 16]. Один полонений офіцер свідчив, що в Білому (на дорозі з Полоцька в Сивошино) збирається весь корпус Удіно і далі піде на Собеж, щоб там з'єднатися з Макдональдом і відрізати війська Вітгенштейна від Пскова. Вирішено було, як доповідав Вітгенштейн, йти на Клястиці по Псковській дорозі і «19 числа на світанку атакувати Удіно всіма силами. Якщо з Божою поміччю я щасливий буду і його розіб'ю, тоді вже з одним Макдональдом залишуся спокійний» [3, с. 392].

Того ж дня, 17(29) липня, Кульнєву було наказано повернутися на правий берег Двіни і корпус виступив на Клястиці, які вже були зайняті французами. О 3-й годині ранку 19 (31) липня російські війська розпочали наступ і змусили противника відступити до висот лівого берега р. Ніщі. У своїй реляції Олександр І про битву біля Клястиць генерал Вітгенштейн свідчив: «Страшна дія нашої артилерії, захопленої особистим прикладом генерал-майора Яшвіля і швидким наступом єгерських і хоробрих полків 5-ї дивізії, відкинула зовсім ворожі колони. Генерал-майор Козачковський, обійшовши їхній правий фланг з 24 єгерським і Сєвським піхотним полками, а генерал-майор Каховський, наступаючи із запасними гренадерськими колонами 2-ї лінії прямо проти центру, прогнали і частково відрізали ворога, що знаходився в лісі. Їхня колона, яка хотіла пробитися, була

атакована в багнети батальйоном гренадерського, графа Аракчєєва полку й одним ескадроном лейб-гвардії драгунського і Ризького кірасирського полків, частково знищена, а решта змушені були скласти зброю» [4, с.330-331]. Інші частини Удіно відійшли за Дріссу і зайняли позиції біля села Обоярщини. Кульнєв отримав наказ здійснювати переслідування, проте не далі Дрісси. Захопившись переслідуванням основних сил маршала Удіно, Кульнєв не помітив, що французи перегрупувалися, і 12-тисячний загін Кульнєва потрапив під перехресний вогонь. Утрати росіян склали близько 2 тис. чол. і 8 гармат. Вогонь французької артилерії змусив Кульнєва відступати. Намагаючись зупинити противника, Кульнєв особисто водив у атаку гродненських гусарів, але марно. Переважаючі сили французів тіснили росіян. Ядро, що розірвалося біля Кульнєва, вразило героя Клястиць. Тіло Кульнєва поховали біля Сивошина, при впадінні р. Ніщі в Дріссу [3, с. 10]. Радість перемоги була затьмарена загибеллю блискучого генерала.

Біля Клястиць французи втратили до 10 тис. чол. Корпус Удіно, який складався з 3 добірних дивізій, було приведено в повний розлад. Корпус Вітгенштейна втратив удвічі менше солдатів. Сам генерал П.Х. Вітгенштейн отримав кульове поранення [5, с. 16]. Перемога біля Клястиць мала величезне значення і наслідки. По-перше, вона заспокоїла Петербург, занепокоєний наступом французів по Собезькій дорозі, по-друге, дала генералу Вітгенштейну моральну перевагу над Удіно в подальшому. Столиця сповістила перемогу гарматним салютом 25 липня (5 серпня). Командуючий корпусом генерал П.Х. Вітгенштейн був нагороджений орденом Святого Георгія 2-го ступеня з пожалуванням пенсії в 12 тис. рублів [3, с. 398]. М.І. Кутузов, який тоді займався в Петербурзі організацією і навчанням ополчення, назвав битву біля Клястиць повною перемогою. «Гарно ! – сказав він своїм наближеним; Навряд чи хтось би зробив краще» [5, с. 16].

Микола Самокиш. Атака біля Клястиць 20 липня 1812 р.

У цей же час Макдональд, дізнавшись про поразку Удіно, не відважився, у відповідності з наказом, даним йому Наполеоном, йти на Ригу та не відважився також з однією дивізією Гранжана в 12 тис. рушити вперед по правому березі Двіни у фланг Вітгенштейну. Більше того, зупинившись у Динабурзі, він провів там декілька тижнів у повній бездіяльності. Його війська не рушили взяти в облогу Ригу, його допомоги не дочекався і Удіно [3, с. 406].

Вітгенштейн, отримавши повідомлення про зайняття військами Макдональда Динабурга, не розраховував, що такий досвідчений генерал як Макдональд буде вичікувати і, залишивши проти Удіно у Полоцьку кавалерійські пости, рушив свої війська маршем на Динабург. У ході маршу, проте, довелося змінити рішення. Справа у тому, що від Баркляя де

Толлі було отримано повідомлення про з'єднання під Смоленськом 1-ої та 2-ої армій і Вітгенштейну тепер наказувалося розпочати наступальні дії у фланг французам. Крім того, стало відомо про вихід Удіно з Полоцька. Активізація військ Удіно пояснюється тим, що Наполеон, дізнавшись про поразку Удіно біля Клястиць, писав йому: «Йдіть назустріч графу Вітгенштейну і атакуйте, де б ви його не знайшли. Макдональд, що отримав наказ зі всім корпусом йти до Ригу і взяти її в облогу, зупинився у Динабурзі вашими рухами» [3, с. 408]. Ці слова Наполеона сповна розкривають значення перемоги біля Клястиць. Війська Вітгенштейна не тільки зупинили Удіно, але й змусили Макдональда до бездіяльності та позбавили його можливості розпочати облогу Риги. Крім того, це змусило Наполеона направити до Полоцька ще й корпус Сен-Сіра. Для Наполеона було важливим оволодіти правим берегом Двіни і відтіснити війська Вітгенштейна, убезпечивши себе від лівофлангового удару його корпусу під час руху від Вітебська до Смоленська.

Після прибуття Сен-Сіра, Удіно 25 липня (6 серпня) став наступати на корпус Вітгенштейна. Через чотири дні біля Коханова вони зішлись для битви. 30 липня (11 серпня) у бій вступили авангарди росіян і французів. Оскільки атака росіян була запеклою, Удіно прийшов до висновку, що до Вітгенштейна надійшли підкріплення і віддав наказ на відхід до Полоцька. 5 (17) серпня розпочалася нова битва біля Полоцька. За оцінкою Сен-Сіра (у його післявоєнних мемуарах), під Полоцьком французи мали більше 30 тис. солдатів, а росіяни – 17 тис. Війська Вітгенштейна атакували мизу Спас, яка була ключем до позиції противника: оволодіння Спасом давало можливість розрізати війська Удіно на дві частини. Бій за Спас йшов з перемінним успіхом і тільки темрява припинила битву [3, с. 412].

Бажаючи ввести противника в оману, Вітгенштейн наказав будувати тої ж ночі два мости: один на Двіні в чотирьох

верстах нижче Полоцька, а інший на Полоті, що вище міста за течією. Удіно, поранений напередодні, здав командування Сен-Сіру, який замість запропонованого Удіно відступу, відважився сам атакувати росіян. Рано вранці 5 (17) серпня чотири дивізії - Вреде, Деруа, Леграна і Вердьє - розпочали атаку. Під натиском переважаючих сил противника корпус Вітгенштейна почав відступати. Як свідчить у своїх мемуарах Сен-Сір, «росіяни показали у цій справі постійну мужність і особисту хоробрість, яких мало буває на прикладах військ інших народів [...]». Вони творили дива хоробрості, проте не змогли протистояти одночасній атаці чотирьох дивізій» [3, с. 415-417]. Битва не припинялася до вечора, коли Сен-Сір наказав своїм військам відійти до Полоцька, а Вітгенштейн зі своїми військами відійшов до Білої. Втрати з обох боків були більше ніж по дві тисячі солдатів. За цю битву Сен-Сір отримав від Наполеона звання маршала [3, с. 420].

11 (23) серпня Вітгенштейн, бажаючи дати корпусу необхідний відпочинок, відвів його на один марш назад до Сивошина і зайняв за Дріссою позицію, захищену окопами, а також послав у різні сторонні загони, маючи головний авангард в Білій. У свою чергу, Сен-Сір розташував обидва своїх корпуси навколо Полоцька, а авангард у Гамзелевій. У такому становищі росіяни і французи пробули до початку жовтня [3, с. 421]. Так на цьому театрі воєнних дій закінчилися вперті бої, що тривали три тижні.

Дії корпусу П.Х. Вітгенштейна на петербурзькому напрямку мали дуже велике значення і вплив на весь хід війни. Корпус завдав поразки військам маршала Удіно і змусив маршала Макдональда призупинити свій рух на Ригу та навіть практично не діяти протягом тривалого періоду. Крім того, від основної армії Наполеона, що рухався на Москву, було відокремлено корпус Сен-Сіра на допомогу маршалу Удіно і Макдональду, які мали і без того чисельну перевагу над військами Вітгенштейна. Таким чином, корпус Вітгенштейна

не тільки успішно виконав покладене на нього завдання прикриття і оборони Петербурга та інших областей північного заходу Росії, але й певним чином полегшив становище 1-ої та 2-ої армій Баркляя де Толлі і Багратіона.

У той тяжкий час, коли одна область за іншою переходили під владу ворога, успішні дії військ, очолюваних П.Х. Вітгенштейном були по суті єдиною втіхою для росіян і подавали надію на звільнення від загарбників. Як писав А.І. Михайловський-Данилевський про Вітгенштейна: «Вдячна Росія із захопленням вітала свого героя, і ставила його вище всіх генералів, яким були доручені тоді армії [...]. Його ім'я засипалося благословіннями Росії і переходило із вуст у уста, славилось у віршах і прозі, і прикрашалося улесливим іменням «Захисник Петрова Града», а також прекрасно висловлено у пісні, написаній на честь його перемоги і яка закінчувалася такими словами:

Хвала, хвала, тебе, герой !

Что Град Петров спасен тобой !» [3, с. 424-425].

До кінця серпня на петербурзькому напрямку було відносно затишшя, яке час від часу переривалося дрібними сутичками, велася партизанська війна загонами корпусу Вітгенштейна, йшла підготовка до майбутніх битв.

За отриманням у вересні загальним операційним планом, війська Вітгенштейна повинні були переправитися через Двіну вище Полоцька, обійти Полоцьк з тилу, відрізати корпуси Сен-Сіра й Удіно від головної армії Наполеона, відкинути їх до Литви, а потім йти на з'єднання з військами адмірала Чичагова, що йшли з півдня [6, с. 80]. 6 (18) жовтня почалася битва за Полоцьк. П.Х. Вітгенштейн особисто повів війська проти лівого крила розташування французів. Спроби корпусу Сен-Сіра перейти в контратаку не мали успіху, і він віддав наказ відійти. 7 (19) жовтня вночі о другій годині Вітгенштейн віддав наказ йти на приступ Полоцька. На ранок місто було захоплено. У полон потрапило 2 тис. французів [6, с. 87-91].

До П.Х. Вітгенштейна прибув фельд'єгер з посланням від Олександра І, яке дозволялося розкрити тільки після взяття міста. Командуючий знайшов у конверті рескрипт, за яким йому присвоювався чин повного генерала. Прибули також і псковські депутати. Вони, за рішенням міської влади, піднесли полководцю ікону Благовірного князя Гавриїла, псковського чудотворця. Звертаючись до псковитян, Вітгенштейн сказав: «Невидима Божа сила допомагає нам. Запевніть своїх співгромадян, що Бог допоможе, що вони будуть у безпеці, будуть у благополуччі та спокої» [5, с. 18].

Взяття Полоцька дозволило Вітгенштейну діяти на лівому березі Двіни. Проте основне стратегічне завдання – відрізати Сен-Сіра від Наполеона і з'єднатися на Березині з Чичаговим – як і раніше, не було виконано. Сен-Сір розташовувався на шляхах, що вели до Смоленська, і захищав головну лінію ворожих комунікацій. Наполеон продовжував відступ під прикриттям Сен-Сіра.

Наполеон був у Вязьмі, коли дізнався про виступ Віктора на допомогу Сен-Сіру і схвалив це, наказавши відтіснити війська Вітгенштейна за Двіну і захопити Полоцьк. Це повинно було сприяти відступаючим до Дніпра основним силам французькою армії, щоб не допустити перебування у їхньому тилу російських армій. Невдовзі біля Чашників обидва корпуси з'єдналися, і командування взяв на себе Віктор. Війська його корпусу ще не брали участі в жодній битві на території Росії. За словами Сен-Сіра, вони мали чудовий вигляд і горіли бажанням вступити в бій [6, с. 99]. Таким чином, П.Х. Вітгенштейну, що переміг раніше двох маршалів (Удіно і Сен-Сіра), тепер доводилося мати справу ще й з третім – Віктором.

Ніколя Шарль Удіно Лоран де Гувійон Сен-Сір Перрен Клод-Віктор

Не знаючи про прихід військ Віктора, Вітгенштейн 19 (31) жовтня віддав наказ про виступ на Чашники. Тут відбулася ще одна битва. Коли російські війська увірвалися в Чашники, основні сили Віктора відійшли до Смоляниць. Ще одна частина військ Вітгенштейна під командуванням генерал-майора Гарпе штурмом оволоділа Вітебськом [5, с. 18]. Тоді ж розвідники доповідали, що Мінськ і Борисов ще зайняті французами. Тому, якби війська Вітгенштейна продовжували наступ, вони могли опинитися в оточенні переважаючих сил противника. У той же час Наполеон побоювався виходу Вітгенштейна на лінію французьких комунікацій і знову надіслав розпорядження Віктору – зібрати війська, оволодіти Полоцьком і відкинути Вітгенштейна за Двіну. («Від цього залежить урятування армії», - говорилося в наказі) [5, с. 18].

Проте Віктору не вдалося виконати наказ Наполеона. Крім того, маючи інформацію про великі втрати основної армії, Віктор не хотів таких же втрат і у своєму війську. Адже тоді просто нікому буде захищати переправу через Березину. У свою чергу, Вітгенштейну не можна було відходити від Двіни на велику віддаль. Річ у тім, що він небезпідставно побоювався, чи не відважаться Макдональд і Вреде атакувати

його з правого крила й тилу та відрізати його війська від Двіни. Тоді ж Кутузов повідомив йому, що «Наполеон, може бути, поверне на нього з Орші, з наміром пробратися в Литву через Сенно, Лепель і Докшиці» [5, с. 18]. Звичайно, такий рух Наполеона був цілком імовірним, бо ж він віддаляв його від армій Кутузова і Чичагова.

9 (21) листопада Наполеон почав відступ з Орші. Корпуси Віктора і Удіно, які протистояли Вітгенштейну, розділилися. Авангарди росіян тіснили противника. 12 (24) листопада війська Вітгенштейна вибили Віктора з Батур і рушили до Борисова, де розташувалася армія Чичагова. Проте надійшло повідомлення про поразку авангарду Чичагова, і це не дозволило атакувати Наполеона під час маршу від Бобра до Березини [6, с. 109]. Того ж дня французи зайняли Борисов. І хоча всі три російських армії, здавалося, ось-ось замкнуть кільце оточення навколо армій Наполеона, цього не вдалося зробити. Скориставшись помилкою Чичагова, які зосередив свої сили біля фальшивої переправи, Наполеон навів мости біля с. Студянки, збив з позиції слабкий спостережний пост загону Чаплиця і поспішно став переводити свої війська через Березину. Лише після цього Чичагов зрозумів свою помилку і швидко перевів свої війська до Студянки. 16 (28) листопада війська Чичагова й Вітгенштейна перейшли в наступ і наголову розбили рештки французької армії. Втративши 29 тис. вбитими й полоненими, усю артилерію і обози, Наполеону з 9 тис. війська вдалося втекти [1, с. 122-123].

Звичайно ж, багато хто тоді вважав цю операцію невдалою, оскільки не вдалося захопити Наполеона. І тоді, і згодом багато критичних стріл було спрямовано на адресу Чичагова, Вітгенштейна, й навіть Кутузова, які нібито «випустили» Наполеона на Березині. При цьому мало хто враховував обставини, за яких це сталося. На нашу думку, цілковиту рацію мав С.Б. Окунь свого часу відзначав таке: «Справа в тому, що план оточення Наполеона біля Березини був суто

кабінетним планом, побудованим на розрахунку об'єднання двох армій у певному місці й у певний час, без врахування тих несподіванок, які завжди можуть мати місце в умовах війни. Поразка Чичагова біля Борисова змусила його відступити і тим самим відкрила Наполеону можливість почати переправу. Вітгенштейн затримався в дорозі, і це дало можливість закінчити переправу» [7, с. 48].

Крім того, варто також звернутися до думки про ці події К. Клаузевіца (учасника тих боїв). Він зазначав: «Безперечно, випадок дещо сприяв Наполеону в тому відношенні, що біля Борисова вдалося знайти такий зручний для переправи пункт, як Студянка; таким чином, тут спрацював накопичений за багато років капітал (К.Клаузевіц має на увазі, звичайно ж, досвід – П.М.). І Вітгенштейн, і Чичагов – обидва боялися його, його військ, його гвардії, точно так само, як його злякався Кутузов під Красним. Нікому з них не хотілося бути розбитим Наполеоном. Кутузов вважав, що мета буде й так досягнута, Вітгенштейн не хотів ризикувати раніше здобутою славою. Чичагову не хотілося зазнати поразки вдруге» [2, с. 148]. До цього можна додати ще таке: а чому не згадуємо тут про військовий геній Наполеона як полководця чи військову доблесть його армії ?

Один з найавторитетніших істориків війни 1812 р. Є.В. Тарле свого часу безапеляційно (і безпідставно, зауважимо) висловився: «Генерал Вітгенштейн був полководцем дуже посереднім і нерішучим» [8, с. 68], а в іншому місці, порівнюючи Вітгенштейна з наполеонівським маршалом Макдональдом, говорить, що російський генерал «як стратег і тактик порівняно з ним був нікчемною величиною» [8, с. 69]. А як же тоді «цій нікчемній величині» вдалося, не маючи чисельної переваги, зупинити й завдати поразок славетним маршалам Удіно й Сен-Сіру та паралізувати рух на Ригу «величини» Макдональда ? Там же Є.В. Тарле пояснює це тим, що «Макдональд зовсім не вірив

своїм військам» [8, с. 69]. І це в початковий період війни, коли російські армії відступали спочатку на Смоленськ, а потім і на Москву ? І це тоді, коли, за словами самого ж Тарле, солдати Макдональда билися «не за страх, а за совість» [8, с. 70] ?

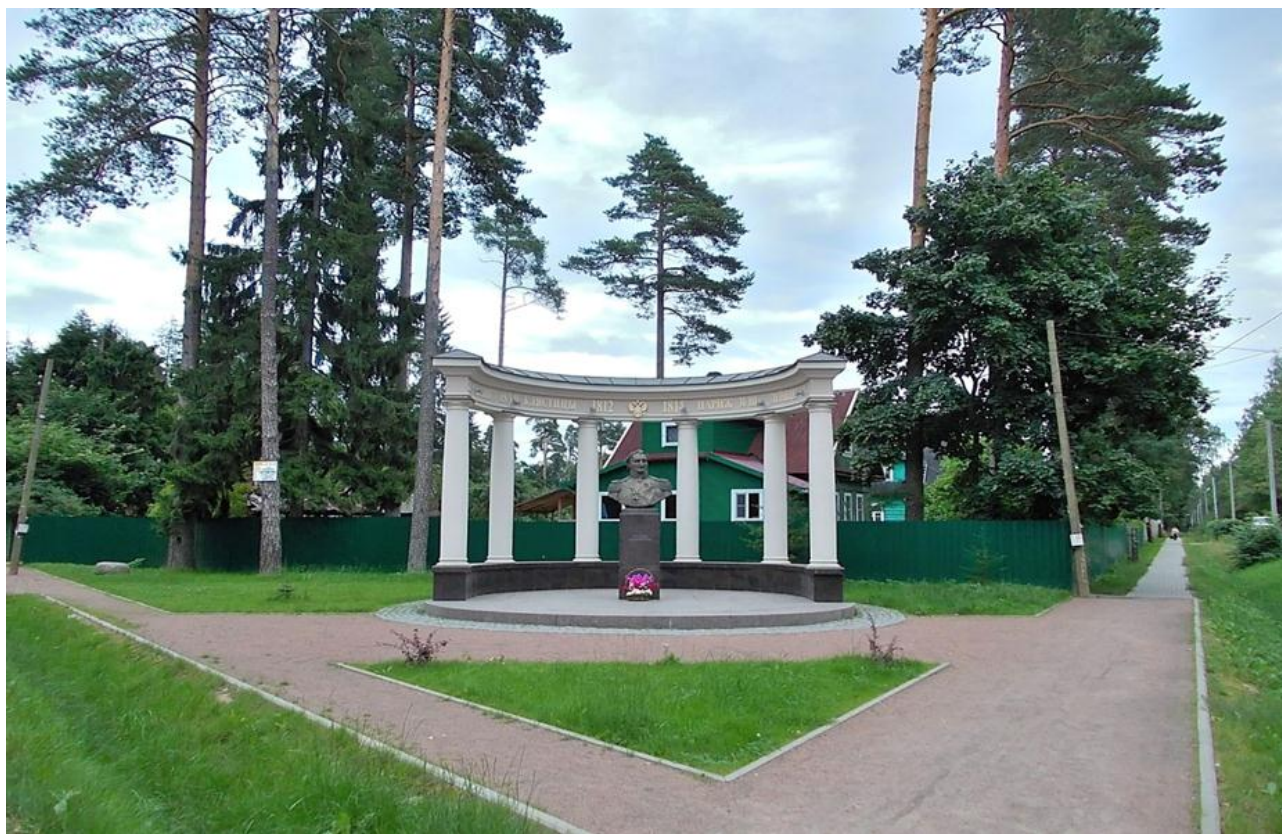
З найкращої сторони характеризує П.Х. Вітгенштейна як талановитого полководця 1812 р. свідчення про... маршала Удіно. Напередодні війни російський військовий аташе в Парижі полковник А. Чернишов доповідав: «Після смерті маршала Ланна Удіно відзначений у всій французькій армії найблискучішою хоробрості і особистої мужності, найбільш здібний здійснити порив і заронити ентузіазм у тих військах, які будуть під його командуванням». І далі «... ніхто так не гарний під вогнем, як він; безумовно, що зі всіх маршалів Франції він один може бути використаний з найбільшим успіхом у тих випадках, коли необхідно виконати доручення, яке вимагає точності і безстрашся» [9, с. 26-27]. Якщо проти Вітгенштейна на Петербурзькому напрямку діяв найкращий маршал Франції і був неодноразово битий російським генералом, то невже бив його «посередній» полководець ?

І ще одне. Чомусь ніхто з дослідників війни 1812 р. не звертає увагу на одну суттєву деталь, а вона має неабияке значення для розуміння ходу воєнних дій. Ми маємо на увазі корпусну форму організації військ. Як відомо, Наполеон з 1800 р. замість дивізійної ввів нову градацію – армійський корпус, який складався декількох дивізій. Не будемо вдаватися тут у всі деталі, зауважимо тільки, що така форма організації давала величезні переваги як стратегічні, так і тактичні. Російська армія таку прогресивну реорганізацію почала провадити тільки з 1810 р. Поставимо одне просте запитання: хто мав більший досвід керування армійськими корпусами – генерал Вітгенштейн чи маршали Удіно, Сен-Сір, Макдональд ? Відповідь очевидна.

Але повернемося на Березину в листопад 1812 р. За свідченням К. Клаузевіца, за останні чотири тижні війська

Вітгенштейна втратили добру третину солдатів. У Чашниках їх було 40 тис., а у Вільно ледве 30 тис. [2, с. 158]. З головної квартири Вітгенштейн отримав завдання рухатися на Самагітію, до нижньої течії Німану, щоб відрізати шлях відступу Макдональду, який, за свідченнями, що малися, ще не пішов з Курляндії [2, с. 158]. Наприкінці листопада війська Вітгенштейна брали участь у взятті Вільно. Швидкість операції врятувала місто від розорення й пожежі. 28 листопада (10 грудня) у Вільно вступила й головна армія Кутузова. У Петербург головнокомандувач повідомляв: «Війна закінчилася повним винищенням ворога» [1, с. 124]. А 25 грудня 1812 р. (6 січня 1813 р.) спеціальний маніфест сповістив про остаточний розгром армії Наполеона, що вторглася півроку тому на територію Росії. Тепер російські війська стояли на західному кордоні. Отже, 1813 р. приніс продовження воєнних дій уже за межами Росії. На цьому Вітчизняна війна 1812 р. завершилася.

У перемозі над армією Наполеона в 1812 р., безперечно, є й внесок П.Х. Вітгенштейна, його таланту полководця. Армійський корпус під його командуванням влітку-восени 1812 р. успішно виконав поставлене перед ним завдання: прикрити петербурзький напрямок, не допустити захоплення російської столиці. Не маючи чисельної переваги над корпусами Удіно, Сен-Сіра, а потім і Віктора, війська, очолювані Вітгенштейном, зуміли їх зупинити й завдати дошкульних поразок. Успіхи армії на петербурзькому напрямку вселяли всім росіянам, і в першу чергу солдатам, так необхідну надію на кінцеву перемогу над ворогом. І це було дуже важливо саме тоді, коли головні російські армії весь час відступали. Дії полководця П.Х. Вітгенштейна вписали яскраву сторінку в історію Вітчизняної війни 1812 р.

Меморіал в честь перемог П.Х. Вітгенштейна (сmt Сіверське Ленінградської області)

Джерела та література

1. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX в. /Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1974. – 361 с.
2. Клаузевиц К. 1812 год/К. Клаузевиц. – М.: Воениздат, 1937. – 276 с.
3. Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году/А. Михайловский-Данилевский. – Ч. I. – СПб, 1839. – 470 с.
4. Хрестоматия по русской военной истории / ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.
5. Буганов А.В. Петр Христианович Витгенштейн/А.В. Буганов //Преподавание истории в школе. – 1992.- № 5-6. – С. 15-19.
6. Михайловский-Данилевский А. Описание Отечественной войны в 1812 году/А. Михайловский-Данилевский. – Ч. IV. – СПб, 1839. – 428 с.
7. Окунь С.Б. История СССР. Лекции. – Ч.2. 1812-1825 гг./С.Б. Окунь. – Л.: Издательство Ленинградского государственного университета, 1978. – 232 с.
8. Тарле Е.В. Нашествие Наполеона на Россию.1812 год.- М.: 1992. – 304 с.
9. Близорукий маршал: из донесения военного агента в Париже полковника А. Чернышёва //Родина. – 1992. - № 6-7. – С. 26-27.

Генерал П.Х. Вітгенштейн у закордонному поході російської армії 1813-1814 рр.

Історія наполеонівських війн має колосальну історіографію. За найскромнішими підрахунками ми маємо сотні тисяч назв дослідницької літератури. І не виглядає дивним сказане свого часу французьким істориком Альбером Собулем таке: « Історія Наполеона, так само як і історія французької революції, ніколи не буде написана повністю. Від покоління до покоління вона ніколи не перестане збуджувати в людях роботу думки та ентузіазм» [1, с.4]. Незважаючи на те, що історики вивчали передовсім суто військовий аспект проблеми, тим не менш, зробимо спробу ще раз проаналізувати перебіг подій закордонного походу російської армії після поразки Наполеона в Росії 1812 р. та участь у ньому (в тому числі і недовге головнокомандування) генерала від кавалерії Петра Християновича Вітгенштейна (1769-1843 рр.).

Не вдаючись до детального аналізу військової кар'єри графа П.Х. Вітгенштейна, зауважимо тільки те, що він брав активну участь у військових діях 1812 р. і заслужив славу «захисника града Петрова» (тобто столиці імперії), коли його корпус зупинив, а згодом і змусив відступити війська маршалів Удіно і Сен-Сіра в районі Полоцька і Вітебська на території Білорусі. На фоні літнього відступу основних сил російської армії до Москви, успіх військ П.Х. Вітгенштейна мав тоді неабиякий резонанс і вселяв віру в сили опору до того майже непереможному Наполеону.

Крах походу Наполеона Бонапарта до Росії, що завершився ганебним відступом армії вторгнення і вигнанням її за межі Російської імперії, поставив наприкінці 1812 р. перед російською армією нове завдання. У наказі

головнокомандувача генерал-фельдмаршала М.І. Кутузова від 27 грудня 1812 р. було, зокрема, сказано: «Не останавливаясь среди геройских подвигов, мы идем теперь далее. Пройдем границы и потщимся довершить поражение неприятеля на собственных полях его» [2, с. 395].

М.І. Кутузов

Виникає логічне запитання: а чи не вже так необхідно було російській армії, враховуючи величезні втрати у війні 1812 р., продовжити наступ поза межами Російської імперії ? За свідченням сучасників, М.І. Кутузов вважав, що російська армія без поповнення новобранцями і перепочинку до весни, наступати не може.

Імператор Олександр І не хотів такого слухати. На його думку, не можна було гаяти ані секунди в такий вирішальний

момент, коли Наполеон максимально послаблений, а в Європі розпочинається повстання проти його імперії, а авторитет Росії як ніколи значний. Армія повинна була вторгнутися в Німеччину для того, щоб встановити контроль над якомога більшою частиною її території та залучити Пруссію та Австрію на бік Росії [3, с. 377]. Інакше кажучи, геополітичний інтерес переважив усі інші розрахунки. Разом з тим, було очевидним, що Росія, продовжуючи військову компанію, не могла розраховувати на успіх тільки за рахунок військових засобів. Щоб досягти успіху їй було необхідно було мати за союзників Пруссію і Австрію – а це повинен був бути неабиякий дипломатичний успіх Росії, адже до цього армії Пруссії і Австрії були союзниками Наполеона Бонапарта і брали участь в поході 1812 р. до Росії. Пруський фельдмаршал Гнейзенау вже після війни писав про це так: «Якби імператор Олександр після відступу Наполеона з Росії не переслідував завойовника, якби він задовольнився тільки укладенням миру з ним, то Пруссія б і дотепер знаходилася б під впливом Франції, а Австрія не виступила б проти останньої. Тоді б не було острова св. Єлени, Наполеон був би ще живий, і одному Богові відомо, як би він відомстив іншим за ті невдачі, яких він зазнав у Росії. Теперішньою своєю незалежністю ми зобов'язані російському союзу» [4, с. 398].

Ймовірно, що остаточно переконав Олександра І продовжувати наступ його статс-секретар К.В. Нессельроде, який мав такі аргументи: «... За будь-якого повороту справ сьогоденішнє становище Росії є таким, що вона з певністю може, дотримуючись прямого і рішучого способу дій, з честю вийти з війни, яку їй довелося вести. Якими б не були наші сумніви стосовно намірів двох німецьких дворів (має на увазі Пруссію та Австрію – П.М.), Росія нічим не ризикує, зайнявши своїми військами все Варшавське герцогство, оскільки її противники не володіють поки що силами, достатньо організованими для того, щоб негайно напасти на них, і,

відповідно, ми завжди будемо мати досить часу , щоб відвести їх на позиції біля Вісли» [5, с. 253].

Як відомо, Наполеон Бонапарт перед своїм від'їздом до Парижа командування армією поклав на маршала Мюрата, який рештки армії вторгнення відвів до східної Пруссії. До Кенігсбергу підійшли також свіжі частини з корпусу Ожеро. Всього тут було до 15 тис. солдатів. Було встановлено зв'язок з корпусом Макдональда, до складу якого входили пруські частини під командуванням генерала Йорка. Крім того, було встановлено зв'язок з корпусами Реньє і Понятовського в районі Варшави і корпусом австрійського фельдмаршала Шварценберга, який теж відступив з Росії. Ці війська нараховували близько 50 тис. чол. У резерві були корпус Ожеро (20 тис. чол.), який був на р. Одер і значні гарнізони в Данцігу і Торні та інших фортецях. Загалом противник мав до 160 тис. солдатів [6, с. 130].

Головнокомандувач російської армії М.І. Кутузов наказував корпусу генерала П.Х. Вітгенштейна не допустити Макдональда до з'єднання з головними силами противника. У середині грудня корпус Вітгенштейна увійшов у зіткнення біля Тільзита з пруським корпусом Йорка. У результаті переговорів з Йорком 18 (30) грудня в Таурогене було підписано конвенцію, за якою пруські війська повинні були залишатися нейтральними до отримання розпоряджень від короля Фрідріха-Вільгельма. Одночасно з цим, Олександр І надіслав королю Пруссії пропозицію про спільні дії проти Франції. Пруський король вагався і відсторонив Йорка від командування та запевнив Наполеона про вірність союзу з ним [6, с. 130-131].

Етьєн Макдональд

Людвіг Йорк

Проте Таурогенська конвенція мала серйозні наслідки. Вона поклала початок переходу прусських військ на бік Росії, всупереч позиції короля. Війська П.Х. Вітгенштейна продовжували тіснити сили Макдональда, який відступав до Кенігсбергу, прагнучи воз'єднатися з основними силами маршала Мюрата. Проте Мюрат, дізнавшись про зраду Йорка, вирішив покинути Кенігсберг і відійти до Вісли та передав командування Ежену Богарне, який, у свою чергу, відвів війська ще далі, на Одер, залишивши великі гарнізони в Торну і Данцігу. Ці гарнізони стримували значну групу російських військ [6, с.131].

25 грудня 1812 р. (6 січня 1813 р.) війська П.Х. Вітгенштейна вступили до Кенігсберга. Населення міста із захопленням вітало російські війська. Залишивши в місті незначну частину війська, корпус продовжив переслідувати противника і підійшов до Данціга, де був 30-тисячний

гарнізон, та блокував його. Лівіше від них йшли війська адмірала Чичагова, які блокували Торн [6, с.131].

1 (13) січня 1813 р. основні сили російської армії перейшли р. Німан і вторглися у Велике герцогство Варшавське. 18 (30) січня 1813 р. аналогічний Таурогенському договір підписав командувач австрійським допоміжним корпусом фельдмаршал К.Ф. фон Шварценберг. Австрійці без бою здали Варшаву і рушили до Австрії [7, с.70]. Це означало, що союзники Наполеона вже не вірили в успіх і за першої ж нагоди могли від нього відпасти.

Карл Філіп цу Шварценберг

Проте, як слушно зауважував свого часу М. Богданович, «австрійський уряд віддавав перевагу діям спроквола,

переходячи поступово від союзу з Наполеоном до посередництва між великими державами, а від посередництва до союзу із ворогами Франції» [8, с. 8-9].

З виходом російських військ на Віслу було вирішено важливе стратегічне завдання. У їхніх руках тепер був плацдарм, який дозволяв вести війну в більш вигідних умовах. Разом з тим, М.І. Кутузов не мав наміру зупинятися на Віслі і продовжував рух до Одеру. Біля Каліша було розбито саксонський корпус Реньє. Це дало можливість закріпитися на Одері. Вся територія між Віслою і Одером була звільнена від французів. Війська П.Х. Вітгенштейна, залишивши біля Данціга корпус Штейнгеля, рушили через Познань до м. Кюстрін і далі на Берлін [6, с. 132-133].

Вийшовши на Одер, російське командування організувало так звані «лютючі загони», які діяли на лівому березі Одеру в тилу ворога, дезорганізуючи противника і ведучи розвідку. П.Х. Вітгенштейна повідомили, що французи полишають Берлін і відійдуть за Ельбу, як тільки до міста підійде російська піхота. Генерал негайно рушив уперед авангард своїх чисельністю всього в 5 тис. солдатів під командуванням князя Рєпніна-Волконського. 4 березня російські війська увійшли в Берлін, де їх захоплено вітали жителі столиці. П.Х. Вітгенштейн, переповнений радістю від взяття столиці Пруссії, того ж дня доповів М.І. Кутузову: «Переможні прапори його імператорської величності вже майорять у Берліні» [3, с. 389]. Визволення Берліна і відхід французьких військ за Ельбу мали велике значення. Відвоювання столиці сприяло величезному піднесенню бойового духу німців, які хотіли визволення від наполеонівського панування. Крім того, тільки напередодні взяття Берліна Фрідріх-Вільгельм погодився на підписання союзного договору з Росією.

**Олександр Коцебу. Вступ російських військ в Берлін.
1813 р.**

15 (27) у Бреслау (тепер Вроцлав) і 16 (28) лютого 1813 р. були підписані союзні угоди між Пруссією і Росією. Зокрема, було ухвалено: 1) оборонний і наступальний союзи між двома державами; 2) Росія виставляла 150 тис. солдатів, а Пруссія – 80 тис.; 3) держави погодилися не укладати окремо – ні миру, ні перемир'я – з Наполеоном; 4) вжити всі можливі засоби, щоб схилити Австрію до участі в союзі проти Наполеона і увійти в переговори з Великою Британією стосовно надання Пруссії необхідних їй зброї, припасів та субсидій [8, с. 42]. У статті 1 таємних пунктів Калішського договору зазначалося, що Пруссія отримає повну компенсацію за польські землі, які відійшли до Росії на сході, за рахунок територій у північній частині Німеччини (проте усно було домовлено, що малася на увазі Саксонія – союзник Франції) [3, с. 391]. Так почала формуватися нова, шоста антифранцузька коаліція. 22 березня до коаліції приєдналася Швеція. Велика Британія була готова надати союзникам всю необхідну допомогу.

П.Х. Вітгенштейн отримав наказ рухатися на Дрезден, де повинно було статися об'єднання його корпусу та головних сил. Очікуючи підходу пруссаків на чолі з генералом Бюловим, він тим часом спрямував частину військ на Гамбург. У Гамбурзі був французький гарнізон, проте магістрат міста був готовий впустити до міста російські війська. Гамбург був захоплений 7 березня і в різних напрямках до Любека, Бремена, Вердена, Люнебурга було послано невеликі загони російських військ. Поява цих загонів сприяла ліквідації французької адміністрації, відновленню місцевої влади та початку формуванню антифранцузького ополчення. Так, зокрема, в Гамбурзі було сформовано Ганзеатичний легіон, зарахований на російську службу, який складався з 2 батальйонів, 6 ескадронів і який мав на озброєнні 12 гармат [9, с. 89-90].

Для П.Х. Вітгенштейна та багатьох генералів тоді було спокусливо використати патріотичне піднесення в Німеччині і взяти під контроль якомога більше території в Німеччині. Проте головнокомандувач М.І. Кутузов був категорично проти розширення театру воєнних дій: «Опасно растягивать без меры пути действий наши [...] Самое лёгкое дело идти теперь на Эльбу, но как воротимся? С рылом в крови!» [9, с. 104-105]. Головнокомандувач мав рацію, і це підтвердилося виступом сил Ежена Богарне проти корпусу Вітгенштейна 26 березня біля містечка Лейцкау. Французькі війська було зупинено і відкинуто до Магдебурга. Отримавши звістку про цей успіх, М.І. Кутузов писав П.Х. Вітгенштейну: «Победа, ныне вами одержанная, подымет дух пруссаков, и, надеюсь, сделает их теми, какими они были при Фридрихе II, и этим обязаны мы вам» [9, с. 108].

28 березня корпус Вітгенштейна переправився через Ельбу і розташувався в районі Дессау, а М.І. Кутузову було надіслано повідомлення: «В этом положении останусь я до приближения Главной армии, или впредь до вашего

повелення, ведя пока малую войну партизанами» [9, с. 110]. Проте зміна ситуації змусила корпус 10 квітня рухатися на Лейпциг. 12 квітня головні сили російської армії увійшли в Дрезден. Французькі війська, очолювані Наполеоном Бонапартом, від Ерфурта прямували теж на Дрезден. Район Дрездена мав тоді панівне стратегічне значення і в планах Наполеона було оволодіти ним, змусити пруссаків відступити до Берліна, а росіян за Віслу.

М.І. Кутузов не мав переважаючих над французами сил, проте вважав, що маючи під рукою 92 тис. війська (54 тис. росіян і 38 тис. пруссаків), він зможе завдати Наполеону поразки. У розпал підготовки Дрезденської операції 16 (28) квітня М.І. Кутузов помер [6, с. 134]. Новим головнокомандувачем Олександр І призначив П.Х. Вітгенштейна. На думку Д. Лівена, з багатьох причин він був найбільш підходящою кандидатурою на цю посаду. Жоден інший генерал не отримав стільки перемог в 1812 р., а слава Вітгенштейна тільки примножилася у результаті переможної компанії з визволення Пруссії в 1813 р. Вітгенштейн володів німецькою і французькою мовами і тому міг легко порозумітися із союзниками. Крім того, його турботи про оборону Берліна і внутрішніх районів Пруссії піднесли його в очах пруссаків. Єдина проблема, пов'язана з призначенням Вітгенштейна, полягала в тому, що він був молодшим за званням від Милорадовича, Тормасова і Баркляя де Толлі. Але останній був поза розташуванням основних сил, ведучи облогу Торна (Торуня), а два інших генерали так були глибоко ображені цим призначенням, що Тормасов навіть покинув армію і відбув до Росії [3, с. 405].

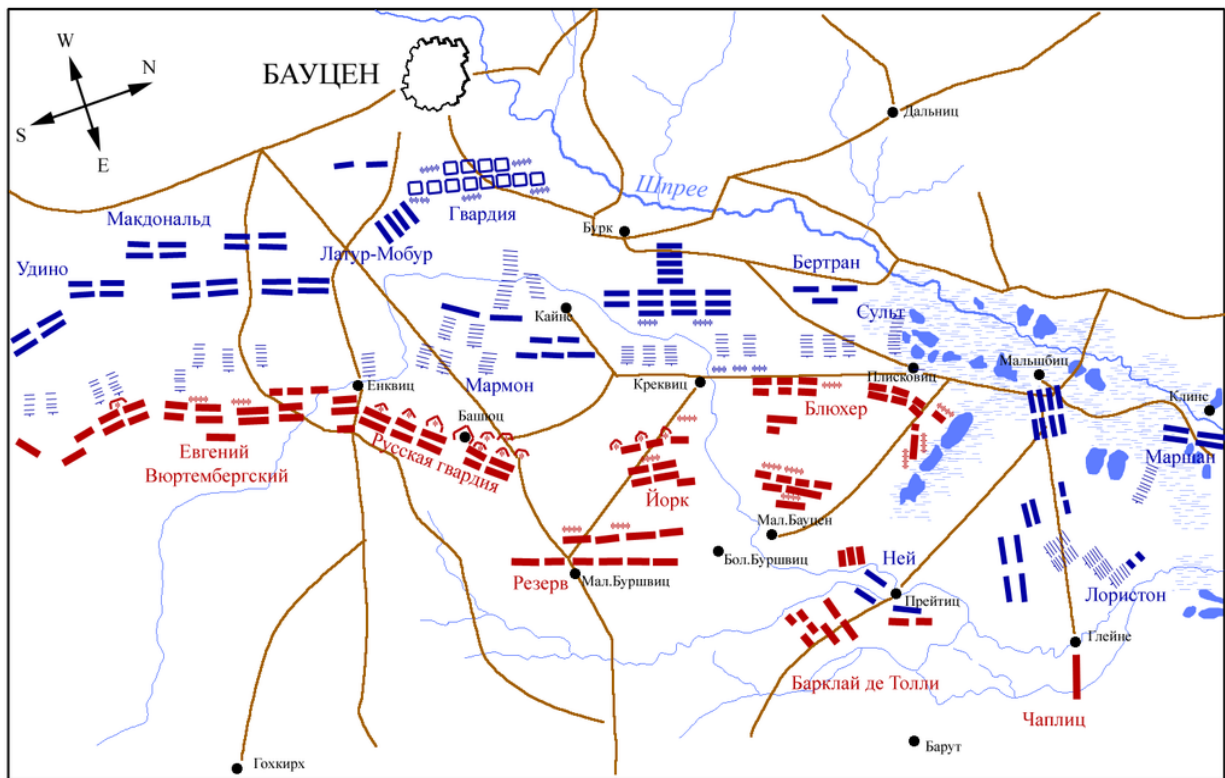
Союзне командування ухвалило на військовій раді зосередити війська поближче до Лейпцига і тут дати битву. Перше зіткнення основних сил сталося 20 квітня (2 травня) 1813 р. біля Лютцена. Відповідно до диспозиції союзники повинні були першими атакувати противника. Проте у штабі

Вітгенштейна не знали, що у Наполеона Бонапарта було 100 тис. солдатів, тобто на кілька тисяч більше (проти 92 тис.) [6, с. 134]. Дещо повільні дії союзників дозволили французам перейти в контратаку. Особисто очоливши приголовшливу контратаку, Наполеон розколов лінії союзників і, якби його недосвідчені війська не були втомлені довгим маршем перед битвою, міг знову повторитися Аустерліц [10, с. 160]. Проте П.Х. Вітгенштейну вдалося відступити у зразковому порядку. Втрати обох сторін були важкими: у французів вони склали 22 тис. (головним чином постраждав корпус маршала Нея), а в союзників – близько 12 тис. [10, с. 160]. Чи вважати відступ поразкою союзників і особисто П.Х. Вітгенштейна? Не завжди відступ є поразкою. Щоправда, при цьому є втрата території, проте ще важливішим є збереження боєздатності армії. Крім того, не варто забувати про геній Наполеона Бонапарта. Його переможець біля Ватерлоо герцог Веллінгтон зауважував, що присутність Наполеона на полі битви «створювала перевагу 40 тис. чол.» [1, с. 106].

Відійшовши від Лютцена союзники підготували позиції біля Бауцена. Сюди підійшли також війська Барклая де Толлі та пруссаки під командуванням Клейста. Біля Бауцена союзники мали всього 96 тис. чол. і 636 гармат. У Наполеона було 143 тис. чол. та 350 гармат. Позиція біля Бауцена була вигідною в стратегічному відношенні, оскільки забезпечувала зв'язок між Росією і Пруссією, з одного боку, і з Австрією – з іншого. Проте в тактичному відношенні вона була незручною, оскільки характер місцевості дозволяв вести переважно оборону і ускладнював наступ [6, с. 135].

8 (20) травня Наполеон Бонапарт розпочав битву своїм наступом на позиції союзників. Його удавані атаки на лівий фланг союзників переконали Олександра І в тому, що основна загроза буде саме з лівого флангу, щоб відтиснути союзників від австрійського кордону і тим самим поховати їх надії на

спільні дії з австрійцями. П.Х. Вітгенштейн, навпаки, справедливо вважав, що головна небезпека загрожує з півночі, тобто з правого флангу. Він говорив: «Ручаюсь головой, что эта атака ложная. Наполеон хочет обойти нас с правого фланга и обросить к Богемии» [8, с. 260]. Проте на той час Олександр встиг розчаруватися у Вітгенштейні і діяв більше самостійно, будучи де факто головнокомандувачем [3, с. 413]. Вранці 9 (21) травня відновилися бойові дії. Помилки маршала Нея на правому фланзі дозволили союзникам мати шлях для відступу. За свідченням саксонського офіцера Оделебена, який був у штабі Наполеона, «росіяни відступали дуже впорядковано» і «провели відступ, який може вважатися тактичним шедевром [...] хоча лінії союзників були зім'яті по центру, французам так і не вдалося ні відрізати частину армії противника, ні захопити ворожу артилерію» [10, с. 160].

Битва біля Бауцена 8-9 (20-21) травня 1813 р.

Для Наполеона результат битви біля Бауцена став великим розчаруванням. Замість вирішальної перемоги він всього лише відтіснив противника вздовж лінії його відступу, втративши 25 тис. чол. проти 10 850 чол. вбитими і пораненими сил коаліції [3, с. 415].

Переслідування відступаючих військ теж дало мало радості. На думку більшості дослідників, розвинути успіх Наполеону Бонапарту завадило те, що він не зміг замінити десятки тисяч коней, втрачених під компанії в Росії, тому дуже не вистачало кавалерії саме для переслідування відступаючих. Відомий своєрідний вислів Наполеона: «Кавалерія є корисною до, під час і після битви» [5, с. 390], тобто особливо для переслідування і повного розгрому противника. Що власне і сталося після Бауцена – союзники зуміли без особливих втрат, вміло ведучи ар'єргардні бої, відійти на східний берег Ельби.

Підсумок двох битв для репутації П.Х. Вітгенштейна був несприятливим. Розуміючи, що повної довіри з боку Олександра I надалі не буде і, бачачи прагнення імператора до головнокомандування, генерал П.Х. Вітгенштейн, «столь же великодушный, как и храбрый» [11, с. 187], подав прохання звільнити його від командування союзними військами і рекомендував на цю посаду Барклая де Толлі. Мотивами генерала були міркування, що «генерал Барклай де Толли [...] гораздо меня старше, и у которого я всегда находился в команде; и ныне почту я за удовольствие быть под его начальством» [9, с. 228]. Олександр I задовольнив рапорт і 17 (29) травня призначив головнокомандувачем М.Б. Барклая де Толлі.

23 травня (4 червня) було за австрійського посередництва на шість тижнів укладено перемир'я між Францією, Росією і Пруссією. Обидві сторони були вкрай зацікавлені у перемир'ї, оскільки багатомісячні битви виснажили війська, які потребували і відпочинку і поповнення резервами. Разом з тим, під час перемир'я коаліція розширилася. 2 (14) червня до

коаліції офіційно приєдналася Велика Британія. 15 (27) червня за умовами конвенції, підписаної у Рейхенбаху, Австрія взяла на себе зобов'язання посередника на переговорах стосовно умов майбутнього миру з Францією. При цьому, у випадку відмови Наполеона прийняти умови союзників австрійці повинні були приєднати свої війська до російсько-прусських. Коли стало відомо, що Франція тягне час, не пристаючи на умови союзників, перемир'я було перервано. 31 липня (12 серпня) Австрія оголосила війну Франції [7, с. 71]. Військові дії відновилися.

Союзні війська були розділені на три армії. Головна, чи Богемська, армія прикривала Відень і нараховувала 235,2 тис. чол. (з яких 75,4 тис. російських, 49,3 тис. прусських і 110,5 тис. австрійських солдатів) і 672 гармати. Командував армією фельдмаршал Шварценберг (який, на думку Богдановича, «ніколи не відзначався ні силою волі, ні швидкістю думки» [12, с. 149-150]). Північна армія, що прикривала Берлін, нараховувала 158,8 тис. чол. (з яких російських 29,6 тис., шведських 24 тис. і прусських 78 тис. солдатів) і 340 гармат. Командував армією колишній маршал Наполеона, а тепер шведський спадковий принц Бернадот. Сілезька армія мала 100 тис. чол. (з яких 61,2 тис. російських і 38,2 тис. прусських солдатів) і 330 гармат. Командував цією армією прусський генерал Блюхер. Крім того, з Польщі на театр воєнних дій в Саксонію рухалася російська армія Беннігсена, яка нараховувала 60 тис. чол. Головнокомандувачем було призначено Шварценберга [6, с. 137]. Трохи менші сили міг зібрати Наполеон Бонапарт.

Корпус П.Х. Вітгенштейна (32 тис. солдатів і 92 гармати) [8, с. 466] увійшов до складу Богемської армії. Очолював російську частину Богемської армії М.Б. Барклай де Толлі. 8 (20) серпня Богемська армія вирушила чотирма колонами на Дрезден. 14-15 (26-27) серпня біля Дрездена Головна армія союзників була розгромлена Наполеоном і

відступила в Чехію. Корпус П.Х. Вітгенштейна разом з 8-ю прусською бригадою був залишений в ар'єргарді біля Дрездена прикривати відступ головних сил і вранці 16 (28) серпня, виконавши завдання, став наздоганяти головні сили [12, с. 196].

На перехоплення відступаючої армії Наполеон Бонапарт вислав корпус генерала Вандама, проте 17-18 (29-30) серпня біля Кульма корпус Вандама був розгромлений, а сам генерал потрапив у полон. Перемога біля Кульма дещо згладила невдачу біля Дрездена. Пруський король Фрідріх-Вільгельм III в честь цієї перемоги заснував новий орден – Залізний хрест, яким було нагороджено всіх учасників бою 19 (29) серпня [6, с. 72]. Невдовзі було отримано повідомлення про перемоги здобуті Сілезькою армією Блюхера біля Кацбаху та Північною армією Бернадота біля Гросс-Беєрена [12, с. 250].

Перемога біля Кульма дала можливість припинити відступ і за декілька днів головні сили армії Шварценберга знову рушили у напрямку Дрездена. 28 серпня (9 вересня) Австрія офіційно приєдналася до коаліції з Росією і Пруссією, підписавши Теплицькі угоди. Союзники домовилися виставити проти Франції по 150 тис. війська і не укладати з Францією сепаратних угод, відновити Австрію і Пруссію в кордонах 1805 р., скасувати Рейнський союз, позбавити Францію всіх її завоювань в Німеччині [7 с. 73].

Союзники вирішили використати нову ситуацію, пов'язану з перемогою біля Кульма і, маючи значну перевагу в силах, щоб розгромити французькі війська в Саксонії. Напрямок руху всіх трьох союзних армій був на Лейпциг, де знаходився Наполеон Бонапарт. Саме біля Лейпцига 4-7 (16-19) жовтня у триденній битві фактично завершилася компанія 1813 р. Це була наймасштабніша битва наполеонівських війн, відома як «битва народів». Задум Наполеона полягав у тому, щоб могутнім ударом спочатку розгромити Богемську армію, яка підійшла до Лейпцига першою, а потім, коли з'являться

Сілезька і Північна армії, завдати поодиночі поразки і цим арміям. У союзників на початок битви біля Лейпцига у Богемської армії було 145 тис. солдатів і 578 гармат, а в Сілезької – 55 тис. і 315 гармат. Північна армія знаходилася тоді в Галле, в 30 км від Лейпцига, а Північна – у Вальдсгаймі, в 40 км [6, с. 140-141]. Французи мали на день початку битви 170 тис. солдатів і 717 гармат. Інші сили були або в резерві, або охороняли прилеглі комунікації [6, с. 140].

Напередодні битви Богемська армія була розподілена на три групи і спільний резерв. У першу групу увійшли 4 російських корпуси (в т.ч. і корпус П.Х. Вітгенштейна) та 2 пруських під спільним командуванням М.Б. Баркляя де Толлі. Завданням цієї групи було атакувати французькі позиції на фронті Зейферстайн-Греберн. Війська Баркляя де Толлі вранці 4 (16) жовтня перейшли в атаку і оволоділи запланованими пунктами, проте контратака французів призвела до втрати цих позицій і відступу. Удар чотирьох кавалерійських корпусів маршала Мюрата по Богемській армії не мав вирішального успіху. У перший день битви обидві сторони втратилидесь по 30 тис. чол. [6, с. 141-142].

5 (17) жовтня Богемська армія і французькі війська проводили перегрупування і тільки під вечір сталася незначна сутичка. На інших ділянках битви Сілезька і Північні армії вели запеклі бої. Пропозиція Наполеона Бонапарта до союзників стосовно мирних переговорів залишилася без відповіді. 6 (18) жовтня напруга битви зросла, проте без помітного успіху для обох сторін. На кінець дня французи відступили ближче до передмість Лейпцига. У ніч на 7 (19) жовтня Наполеон віддав наказ на відступ. Від несподіванки союзники навіть розгубилися і не відразу атакували французів, які відступали. Вони перегрупувалися, утворивши три колони: російську (П.Х. Вітгенштейна), пруську (Клейста) і австрійську (Коллореда). Битва досягла свого піку. В авангарді наступу весь час були війська під

командуванням П.Х. Вітгенштейна і першими вступили в столицю Саксонії. Наприкінці дня союзники захопили весь Лейпциг. Втрати Наполеона за три дні боїв склали 60 тис. вбитими, 30 тис. пораненими і полоненими і 325 гармат. Союзники втратили майже 54 тис. чол. [6, с. 142-143]. Хоча Наполеон Бонапарт і покинув Лейпциг, проте він не вважав себе переможеним, оскільки вивів з поля битви 100 тис. армію, яка рухалася на Ерфурт. Там знаходилися значні запаси зброї та продовольства. Союзники переслідували французьку армію, але без особливого завзяття.

«Битва народів» (біля Лейпцига) 4-7 (16-19) жовтня 1813 р.

Наполеон Бонапарт, поповнивши армію припасами, проте продовжив відступ до Рейну. Неузгоджені дії союзних військ та помилки їхніх командирів не дозволили їм у битві біля Ганау розгромити Наполеона. 23 жовтня (4 листопада)

французи підійшли біля Майнца до Рейну і почали переправу на його лівий берег. Наполеон відбув до Парижа, а оборону Рейна доручив своїм маршалам: Віктор стояв на правому фланзі біля Страсбурга, біля Кобленца в центрі розташовувалися війська Мармона, а на лівому фланзі розташовувалися війська Макдональда. 300-кілометровий простір по Рейну прикривала тільки 60-тисячна армія [6, с. 143]. Богемська і Сілезька армії прибули до Рейну за декілька днів і, не плануючи переправи, зупинилися. Північна армія вела воснні дії на півночі Німеччини проти французьких і датських військ.

У ті дні Барклай де Толлі відправив імператору Олександрю I рапорт про стан російської армії наприкінці осінньої компанії 1813 р. Він зауважував, що «за всіх, проте, гучних успіхів нинішньої компанії треба визнати, що [...] вона коштувала нам половини армії!» і додавав, що в деяких підрозділах кількість вибулих була значно більшою. «Кавалерія графа Вітгенштейна не має і четвертої частини того, з чим вона виступила із Сілезії наприкінці серпня [...] Стосовно амуніції і особливо в чоботях, сорочках і одягу, солдати зазнають крайньої скрути» [3, с. 590-591]. Армія потребувала поповнення і відпочинку і за 7 тижнів, що вона перебувала на Рейні ситуацію вдалося суттєво виправити. Так, зокрема, надійшло істотне поповнення у війська очолювані П.Х. Вітгенштейном – до 16 тис. чол. На думку генерала, поповнення було в прекрасному стані [3, с. 591].

У листопаді 1813 р. канцлер Австрійської імперії К. Меттерніх запропонував Наполеону Бонапарту провести «природні кордони» по Рейну, Альпах і Пірінеях за умови відмови від інших територій. У свою чергу, Наполеон запропонував укласти перемир'я. Не дочекавшись конкретних пропозицій від Франції, союзники наприкінці грудня стали переходити Рейн. На початок компанії 1814 р. вони вже мали

близько 900 тис. чол. на різних напрямках і скрізь тіснили французів [7, с. 74-75].

Протягом січня 1814 р. союзники захопили значну частину території східної Франції, позбавивши Наполеона скористатися людськими ресурсами, податковими зборами і запасами продовольства з цих районів. Це істотно послабило військову машину Наполеона в момент мобілізації всіх ресурсів країни. Діючи відповідно до узгодженого плану, Північна армія Бернадота (60 тис.) наступала через Нідерланди; Сілезька армія Блюхера (75 тис.) наступала долиною Мозеля в напрямку Лотарінгії; Північна армія Шварценберга (210 тис.) перетнула Швейцарію і рухалась до ущелини Бельфор. Спільною метою армій був Париж [10, с. 165].

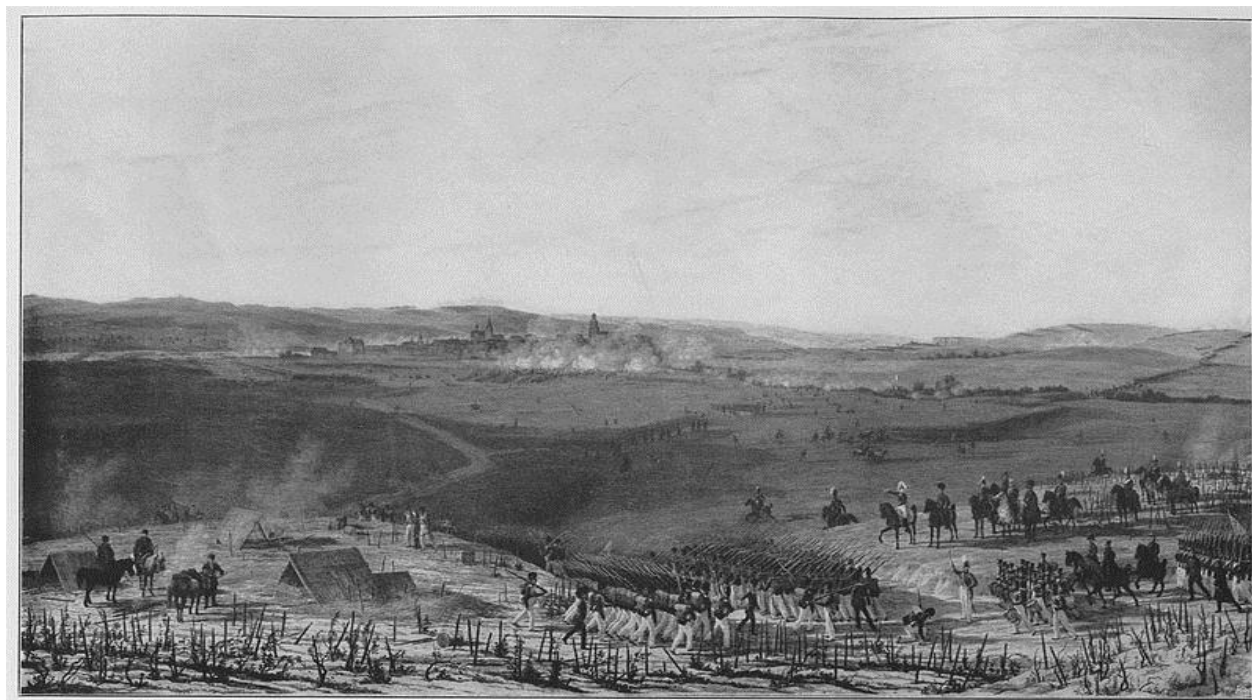
На нараді в Брієнні 21 січня (2 лютого) було ухвалено продовжувати наступ, але не з'єднаними силами обох армій, а роз'єднаними, оскільки, «якби вони залишилися разом, їх було б неможливо прогодувати» [3, с. 601]. Головна армія Шварценберга повинна була наступати на Париж долиною р. Сена, а армія Блюхера – долиною р. Марна. Зв'язуючою ланкою між ними повинен був бути корпус Вітгенштейна. Фактично обидві армії діяли самостійно, без необхідного зв'язку між собою [6, с. 151]. Біля м. Труа Наполеон Бонапарт вирішив розбити армію Блюхера. У результаті масованого удару французької армії були розгромлені корпуси Олсуф'єва, Сакена і Йорка. Біля м. Ошана Наполеон атакував авангард Блюхера, а потім і основні сили Сілезької армії. Низкою послідовних ударів французи завдали тяжких втрат армії Блюхера і вона відступила до м. Шалон [6, с. 152].

Шварценберг спробував виправити ситуацію і готував переправу через Сену. На правий берег Сени було переведено корпуси Вітгенштейна і Вреде. Вважаючи, що за цими корпусами рухається вся армія Шварценберга, Віктор і Удіно відійшли до р. Ієр і з'єдналися з корпусом Макдональда.

Таким чином, вони силами в 40 тис. чол. прикривали Париж з півдня [6, с. 153]. Паралельно з військовими діями між всіма учасниками війни йшли дипломатичні переговори в м. Шатільйон стосовно умов завершення війни.

Завдавши поразки Блюхеру, Наполеон тепер переніс свою увагу на армію Шварценберга, яка рухалася долиною Сени і 2 (16) лютого знаходилися на відстані трьох-чотирьох днів до столиці Франції. Головна армія союзників у першій лінії складалася з чотирьох корпусів (один з них – російський П.Х. Вітгенштейна), кожен з яких йшов окремою дорогою. Як зазначав Д. Лівен, Вітгенштейну настільки набридла повільність Шварценберга, що його корпус просунувся вперед далі інших корпусів союзників. Його авангард (4 тис. солдатів) під командуванням П.П. Палена 3 (17) лютого опинився під ударом. П.П. Пален був гарним ар'єргардним командиром, проте зі своїми 4 тис. бійців він був приречений, оскільки П.Х. Вітгенштейн не встиг надіслати підмогу. Кавалерії, щоправда, вдалося вирватися з оточення, але з 338 бійців Естляндського піхотного полку на кінець дня живими залишилося тільки 3 офіцери і 69 солдатів. Цей полк хоробро воював під командуванням П.Х. Вітгенштейна в 1812 р., а також біля Кульма і Лейпцига в 1813 р. Всю провину за втрату авангарду взяв на себе генерал П.Х. Вітгенштейн. Наступний наступ Наполеона відкинув всю армію союзників знову за Сену [3, с. 611].

Через декілька днів корпус П.Х. Вітгенштейна нарешті поквитався з противником за розгром авангарду П.П. Палена. 15 (27) лютого біля Бар-сюр-Об було розгромлено корпуси маршалів Удіно і Макдональда, після чого союзники знову перейшли в наступ на столицю Франції і 9 (21) березня розгромили французькі війська біля Арсі-сюр-Об [7, с. 76]. Під час бою 15 (27) лютого генерал П.Х. Вітгенштейн був тяжко поранений в ногу і за рапортом здав командування корпусом. Його шлях на Париж у цій компанії завершився.

Битва біля Бар-сюр-Об 15 (27) лютого 1814 р.

Як відомо, 18 (30) березня гарнізон Парижа капітулював і наступного дня у столицю Франції вступили союзні війська. 11 (23) квітня було підписано конвенцію про загальне перемир'я.

Протягом 1813 р. генерал П.Х. Вітгенштейн отримав цілу низку нагород. Так, зокрема, за Лютценську битву він отримав орден Св. Андрія Первозваного, за Лейпцигську битву – золоту шаблю «за храбрість» з діамантами і лаврами. Крім того, враховуючи особисту заслугу генерала у визволенні Пруссії та особливу турботу стосовно безпеки визволених районів, король Пруссії нагородив його орденами Чорного Орла і Червоного Орла в березні 1813 р. Імператор Австрії нагородив його в 1813 р. Військовим орденом Марії Терези двох ступенів, а герцог Баденський – орденом Вірності. Наприкінці 1813 р. П.Х. Вітгенштейну було «пожаловано в ознаменованіе военных подвигов, оказанных в прошлагоднюю кампанию внести в герб надпись: «Чести моей никому не отдам» [13].

Герб П.Х. Вітгенштейна

Оцінюючи роль і місце генерала від кавалерії Петра Християновича Вітгенштейна в подіях 1813-1814 рр., можна зауважити, що він зумів утримати ту планку слави, яку він встановив ще в 1812 р. Важко не погодитися з відомим військовим істориком XIX ст. О.І. Михайловським-Данилевським, який після Бауцена так говорив про фігуру П.Х. Вітгенштейна: «Сойдя с высокого звания, до тех пор им занимаемого, Граф Витгенштейн сохранил любовь к себе войск, и высокое место в летописях военных. Имя Защитника Петрова Града всегда останется драгоценным для России. Тогда, когда сердце каждого Русского обливалось кровью, при чтении безпрестанных донесений об отступлении армий, и одна область России за другою переходила во власть Наполеона, частые благодарственные молебствия за поражение неприятелей Графом Витгенштейном подкрепляли

дух Русского народа и согревали надежду на помощь Божию» [9, с. 230].

На його долю випало недовго очолювати російсько-пруські війська навесні 1813 р., хоча і без особливого успіху. У битвах біля Лютцена і Бауцена він не зумів завдати поразки самому Наполеону. Причин тут, на мою думку, всього дві. Перша – це, безумовно, геній Наполеона Бонапарта, який військовим талантом перевершував всіх своїх противників. Друга, це те, що дії П.Х. Вітгенштейна зковувала присутність Олександра І при прийнятті рішень, про що було вказано вище. Як тільки він, повернувшись до командування корпусом чи колоною головних сил, ставав самостійним у прийнятті рішень, він здебільшого отримував успіх. Це було видно під час бойових дій в Саксонії, біля Дрездена і Лейпцига. Обставини, які склалися на театрі воєнних дій, а також дипломатичні міркування Олександра І про дієвість союзу Росії, Пруссії та Австрії не дозволили генералу П.Х. Вітгенштейну сповна виявити своє мистецтво воєначальника.

Джерела та література

1. Исдейл Чарльз Дж. Наполеоновские войны \Чарльз Дж. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
2. Хрестоматия по русской военной истории / ред. Л.Г. Бескровный. – М.: Воениздат, 1947. – 640 с.
3. Ливен Д. Россия против Наполеона: борьба за Европу, 1807-1814 / Д. Ливен. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 679 с.
4. Шумигорский Е.С. Кто освободил Пруссию в 1813 году ? /Е.С. Шумигорский. //Русская старина. Т. CLIX, 1914, сентябрь. – С. 389-401.
5. Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. – М.: «Р. Валент», 2012. – 412 с.
6. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX в. /Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1974. – 361 с.

7. Айрапетов О. Внешняя политика Российской империи (1801-1914) / О. Айрапетов. – М.: Европа, 2006. – 672 с.
8. Богданович М. История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам /М. Богданович. – Том I. От перехода русских войск за границу до открытия действий в августе после перемирия. – СПб: В типографии Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863. – 723 с.
9. Михайловский-Данилевский А.И. Описание войны 1813 года / А.И. Михайловский-Данилевский. Ч.1 – СПб, 1840. – 400 с.
10. Дюпюи Р. Эрнест, Дюпюи Тревор Н. Всемирная история войн. Книга третья. 1800 год – 1925 год. – СПб., М.; Полигон; АСТ, 1998. – 1018 с.
11. Бантыш-Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами. – Часть третья. – СПб: В типографии Третьего департамента Министерства Государственных Имуществ, 1840. – 236 с.
12. Богданович М. История войны 1813 года за независимость Германии по достоверным источникам /М. Богданович. – Том II. От возобновления военных действий после перемирия до прибытия Союзных армий к Рейну. – СПб: В типографии Штаба Военно-Учебных Заведений, 1863. – 850 с.;
13. Витгенштейн Пётр Христианович //http://allpetrischule-spb.org/index.php?title=Витгенштейн,_Пётр_Христианович

Олексій Лейберов (Ніжин)

Як у Ніжині в 1812 р. наполеонівських шпигунів шукали

Вже більше двох століть відділяють нас від подій 1812 року. Однак Вітчизняна війна традиційно продовжує привертати увагу істориків. Один з наукових напрямів цієї проблеми – становище іноземців у Російській імперії у роки війни 1812 року довгий час вивчався недостатньо. Тільки в останні десятиліття в історичній науці інтерес до даної теми почав зростати. Разом з тим варто відмітити, що дослідники звертають більше уваги саме на одну із складових проблеми – військовополонених “Великої армії” Наполеона, що перебували на теренах імперії у 1812–1814 роках. Широке коло питань, пов’язаних з умовами утримання полонених

солдат та офіцерів наполеонівської армії, їх географічним розміщенням, чисельністю, національним складом, соціально-правовим статусом, використанням праці військовополонених, знайшли своє відображення у цілій низці ґрунтовних наукових досліджень, що побачили світ останнім часом [1–10].

Але не менш важливою проблемою, що стоїть перед сучасними дослідниками епохи 1812 року залишається питання пов'язане з положенням іноземних підданих, що опинилися на території Російської імперії на момент початку війни з наполеонівською Францією. Історіографія питання обмежується кількома краєзнавчими публікаціями російських істориків. На основі документів центральних органів влади та документації місцевих губернських установ, що зберігаються у регіональних архівах, автори намагалися вивчити та проаналізувати заходи по нагляду над іноземними підданими з боку офіційної влади [11–13].

На жаль, у вітчизняній історичній науці взагалі відсутні наукові розвідки з даної тематики. Тому проблема вимагає подальшого дослідження та ґрунтовного вивчення. На початку ХІХ століття у Російській імперії діяла відносно м'яка нормативно-правова база для в'їзду та виїзду іноземців з країни, але разом з тим існувала жорстка система контролю та нагляду за іноземними підданими на території самої держави.

Але загострення міжнародної ситуації у Європі змусило російський уряд у кінці березня 1812 року заборонити видачу закордонних паспортів російським підданим. Крім того, під загрозою арешту та висилки у “дальние города империи”, був заборонений в'їзд іноземцям “неприятельных наций” на територію країни. З початком військових дій нагляд за іноземцями був посилений в першу чергу з боку Міністерства поліції, військового міністерства та губернських адміністрацій. Останні повинні були слідкувати за лояльністю іноземців, що вже проживали у країні, контролювати їх переміщення, виявляти шпигунів та неблагонадійних осіб.

Інструкцією для дій влади на місцях стало розпорядження головнокомандуючого з Санкт-Петербурга, генерала від інфантерії Сергія Кузьмича Вязмитінова від 5 липня 1812 року. У ньому він повідомляв, щоб "... иностранцам, кои в столице и губерньских городах, так и до прочих местах Российской империи находятся сделать следующий разбор". Документ передбачав розподіл всіх іноземців, що проживали в країні на три категорії. "Иностранцев оставит в губернии только тех в благонадежности коих начальник оной совершенно убежден и приемлет на себя точную ответственность в том, что они личным... либо ни каким иным способом не начнут нарушать спокойствие. Всех тех иностранцев кои окажутся не благонадежными и сомнение находящими выслать за границу. Те же из них, коих сочтете на усмотрение начальников губернии... что они разглашением своим в иностранных государствах... могут подать повод неблагоприятным или вредным для России последствиями, выслать в разные российские города" [14, арк. 2]. Крім того, у розпорядженні наказувалося при проведенні "разбора" з'ясовувати наступні дані про кожного іноземця: "1. Ім'я та прізвище. 2. Національна приналежність. 3. До якого стану належить. 4. Чи має у власності будинок, магазин і з якими товарами. 5. З якого часу знаходиться у Росії. 6. До якої з трьох вище перелічених категорій відноситься" [14, арк. 4 зв. – 5].

Ніжинське повітове керівництво отримало це розпорядження від Чернігівського цивільного губернатора барона І. В. Френсдорфа тільки 5 серпня і не квапливо розпочало впроваджувати його у життя. Це пояснюється тим, що всі сили місцевої влади були зосереджені на зборі земського ополчення, проведенні чергового рекрутського набору та формуванні й відправці транспортів з продовольством і фуражем для діючої армії. Під підозру потрапили всі іноземці, що проживали у місті, а "в повете Нежинском по заверению господина комиссара здешнего

никаких иностранцев на жительство и временном пребывании не оказалось” [14, арк. 33].

Кількість проживаючих у Ніжині на той час іноземців була незначною. Їх нараховувалося всього вісім осіб чоловічої статі, але більшість з них мала багаточисельні родини. Для порівняння у Москві проживало – трохи більше 3,5 тисячі іноземців, у північній столиці – 6068 осіб, але у таких губернських центрах як Саратов та Астрахань, їх нараховувалося всього 56 та 40 осіб відповідно, а в усій Смоленській губернії проживало всього 28 іноземних підданих.

10 серпня на ім'я ніжинського повітового маршала дворянства Матвія Яковича Почеки надійшов черговий циркуляр з грифом “таємно” (“по секрету”) від губернатора, у якому він наказував: “Прошу Вас при разборе иностранцев в повете не упустить обращением внимания ... иностранных духовных чиновников из которых если бы оказались люди на себя подозрения навлекающие, то о таковых немедленно донести мне для уведомления” [14, арк. 12].

І хоча в місті було кілька лютеранських та римокатолицьких приходів, але за їх священнослужителями нічого підозрілого помічено не було і вони були швидко залишені у спокої. Тільки через два тижні, на кінець серпня, ніжинський поліцмейстер Михайло Данилович Бардуков підготував та відправив до Чернігова результати проведених “разборів” (ці документи зібрані та зберігаються зараз у Ніжинському відділі збереження Державного архіву Чернігівської області в окремій справі “Переписка Чернігівського цивільного губернатора з Ніжинським поліцмейстером про надання списків та свідчень про іноземців, що проживають у Ніжинському повіті”).

Згідно його “Списка иностранцев, находящимся в городе Нежине” у місті проживали: Готліб Адольф Брінель, уродженець міста Штольп, що у прусській Померанії, 26 років та його дружина Юзефа, уродженка та піддана королівства

Саксонії. У Росії вони проживали з 1809 року, але знаходилися на тимчасовому перебуванні. Дітей та власного дому не мали [14, арк. 1]. Учитель німецької мови народного училища титулярний радник Вільгельм Федорович Філіпп 54-х років, він мав дружину Розу, італійку, що народилася у Росії та двох синів – Федора й Олександра та дочку Анну 4-х років. Власного будинку не мав [14, арк. 1]. Уродженець м. Любек ніжинський аптекар Іван Самойлович Цигра, 47 років. Разом з ним проживала дружина Кароліна 34-х років, сини – Отто – 13 років, Андрій – 10 років, дочки – Єлизавета – 15 років, Емілія – 8 років та Луїза – 3-х років. У Росії родина проживала з 1786 року. У місті І. Цигра мав власний кам'яний будинок [14, арк. 17 зв.]. Іван Еберц, австрійський уродженець, 44 роки. Одружений на Катерині Збенихемер, дітей не мають. Франц Преторіус, аптекарський помічник, що прослужив у аптеці І. Цигри [14, арк. 33 зв.]. Вюртембержець Лонгин Натангелов Фринер, 82-х років, удівець. Іван Філіпов Філіберт, уродженець швейцарського м. Женеви, 50 років разом з дружиною Єлизаветою 38 років, уродженкою швейцарського міста Лозани та дітьми – Іваном 15 років, Василем 14 років, Федором 6 років, Катериною 12 років, Анною 8 років, Марією 9 місяців. Філіберт був власником пансіону благородних дівиць у м. Ніжині та мав власний будинок у місті [14, арк. 1]. Останній вже наступного дня після проведення розбору подав на ім'я М. Я. Почеки характеристику, в якій повідомляв про себе, що він хоча і є уродженцем Швейцарії, але переїхав у Росію у 1788 році до м. Курська. А у 1806 році у Харкові прийняв російське підданство, про що є підтверджуючі документи. Крім того, І. Філіберт повідомляв, що вся його родина, як і він сам, прийняли греко-російське віросповідання [14, Серія "Історичні науки" № 6 112 арк. 8].

На думку М. Бардукова, жоден з них не представляв своєю поведінкою будь-якої небезпеки громадському спокою та мешканцям міста. Тому ніяких заходів по обмеженню їх

діяльності або свободи пересування здійснено не було. Але у своєму звіті поліцмейстер окремо відмітив ад'ютанта Фердинанда Фомича Міллера 58 років, що мав дружину Франциску (Фініціану) 32-х років, уродженку Варшавського герцогства та сина Костянтина 13 років. Міллер раніше проживав у м. Стародуб, де ще у 1807 році прийняв присягу на вірність російському престолу та відкрив пансіон для “благородных детей мужеского пола” [14, арк. 9]. Під підозру він потрапив завдяки тому, що у молодості служив офіцером у римсько-імператорській (австрійській) службі. На нього були запрошені документи з попереднього місця проживання. Наглядач училищ Стародубського повіту, чиновник 8-го класу Назар'єв надав йому цілком позитивну характеристику. Однак це не завадило місцевій владі, після завершення перевірки, примусити Міллера пройти переатестацію зі складанням іспитів на знання німецької та французької мов, як такого, що “проживает в России с 1784 года и мог их забыть”.

Однак думка поліцмейстера про благонадійність “нежинских иностранцев” не була врахована губернською адміністрацією. Справа у тому, що на той момент військова ситуація на кордонах губернії корінним чином змінилася. У північно-західних повітах з'явилися перші ворожі загони з польської дивізії генерала Х. Домбровського. У двадцятих числах серпня місяця маршал Чернігівського повітового дворянства М. М. Стороженко писав М. Я. Почеці: “По случаю появившихся в белорусской губернии партий разбитого неприятеля, шатающихся для добычи и чинящих грабежи, хоть и предупредил он (генерал-губернатор Малоросії Я. І. Лобанов-Ростовский – О. Л.) в прикосновенных к тем губернии поветах: Городницком, Новозыбковском, Суражском и Мглинском конную по границе цепь с помощью казаков и половины назначенных из тех поветов ополчения защитников... неприятельские шайки могут злодейски прокрасться в пределы Малороссии” [15, арк. 34]. Для

підсилення військових частин “чечерського загону” підполковника М. О. Кленовського, губернське керівництво було змушене перекинути у Городнянський повіт першу половину Ніжинського піхотного полку земського ополчення (15 офіцерів та 674 ополченців) на чолі зі штабс-капітаном І. І. Шаулою [15, арк. 56].

Але впевненості, що ополченці зможуть зупинити полки регулярної армії не було і тому загроза ворожого вторгнення на територію губернії залишалася цілком реальною. Саме тому вже 11 вересня князь Іван Васильович Баратов, що тимчасово виконував обов’язки ніжинського повітового маршала на час відпустки М. Я. Почеки (у нього у кінці серпня померла дружина Марія), отримав листа від І. В. Френсдорфа. Чернігівський губернатор “по секрету” повідомляв, що “... нахожу Готлиба Бринеля и Франца Преториуса подлежащими высылке во внутрь России” та наказував “отправит с их иностранцев немедленно в город Харьков” [14, арк. 21].

Своє рішення стосовно арешту та висилки “ніжинських іноземців” губернатор не пояснював, але можна припустити, що головну роль тут зіграли відсутність власності та статус тимчасового перебування на території імперії. Скоріше за все губернська влада хотіла зайвий раз перестрахуватися, адже реальної їх вини у шпигунській діяльності або антиурядових настроях чи політичній неблагонадійності встановлено не було. Тільки після отримання цього листа І. С. Цигра письмово повідомив поліцію “про неблагонадійність” Преторіуса, давши йому негативну характеристику [14, арк. 33 зв.].

Чим був зумовлений такий спізнілий прояв “громадської пильності” власника аптеки по відношенню до свого робітника, на жаль, не відомо. 15 вересня 1812 року Готліб Брінель разом із дружиною та Франц Преторіус були заарештовані. Наказ про їх висилку з Ніжина начальник місцевої інвалідної команди капітан Гуров отримав вже наступного дня [14, арк. 25]. Йому приписувалося виділити

“одного унтер-офицера и двух солдат, благонадежного и трезвенного поведения, которым можно поручить доставление арестованных в город Харьков... безостановочно по прибытии туда явится к тамошнему г. гражданскому губернатору... и здав оных кому повелено будет за распиской представить оную” [14, арк. 32].

Але висилка арештантів затягнулася на два тижні. З’ясувалося, що арештовані не мають достатньо коштів для винайму коней та екіпажу і тому “должны быть отправлены к месту высылки за счет казны”. Однак повітове казначейство не квапилося з виділенням грошей на спорядження та відправку Брінеля та Преторіуса, мотивуючи це тим що грошей у місцевій скарбниці не має. Губернатор був змушений ще раз письмово звернутися до міського поліцмейстера з наказом, як можна швидше вислати іноземців з міста. Тільки 30 вересня, після того як унтер-офіцер Серебряков отримав 44 крб 82 коп прогонних грошей, конвой з арештованими виїхав з Ніжина. До цього всі два тижні арештовані трималися “под крепким караулом” у місцевій в’язниці, адже іншого приміщення для них у місті не знайшлося. 5 жовтня 1812 року вони були доставлені у Харків та здані міському поліцмейстеру під розписку. Подальша їх доля не відома, але можна припустити, що “ніжинські іноземці” потрапили під дію Всемилоствійшого імператорського маніфесту від 30 квітня 1814 року, який “даровал прощение и освобождение” всім заарештованим та засланим.

Підводячи підсумки, слід наголосити, що комплекс заходів здійснених місцевою адміністрацією по відношенню до іноземних підданих, що проживали у Ніжині, був обумовлений загальнодержавною політикою імперської влади та проводився відповідно до отриманих від губернського керівництва інструкціями. “Разбор” іноземців, проведений у 1812 році завдяки своєму масштабу та скрупульозності зібраних даних, дає можливість скласти узагальнений історико-соціальний

портрет іноземців, що опинилися у Ніжині на початку російськофранцузької війни. Значна їх кількість проживала тут роками і навіть десятиліттями, займаючись різноманітними мирними професіями. Зосередженість усіх іноземців у повітовому центрі зайвий раз свідчить про те, що ніжинські поміщики не мали фінансової можливості або бажання запрошувати та наймати на службу представників інших держав у якості вихователів, учителів своїх дітей або прислуги. Незначна кількість іноземців, що проживали у Ніжині, відсутність між ними французьких підданих, дали можливість уникнути розгулу шпигуноманії та “полювання на внутрішніх ворогів”, як це було, наприклад, при генерал-губернатору Ф. В. Ростопчину у Москві. Все ж таки представники місцевої влади зайвий раз перестраховувалися, виславши з міста Франца Преторіуса та Готліба Брінеля разом з дружиною. Адже було очевидним, що вони не представляли ніякої загрози та не створювали потенційної небезпеки місту, повіту, губернії та імперії в цілому. Таким чином, вивчення проблеми іноземців дозволяє поглянути на одну з найменш вивчених сторін вітчизняної історії. Архівні матеріали по Ніжинському повіту дають можливість представити реальне становище, у якому опинилися вихідці з інших держав з початком війни у Малоросійській губернії, простежити долю окремої простої людини в історії.

Джерела та література

1. Бессонов В. А. Нормативные документы, определявшие содержание военнопленных в Российской империи в 1812 г. / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С. 12–23.
2. Бессонов В. А. Численность военнопленных 1812 года в России / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Калита, 2002. – С. 18–38.

3. Иванов К. В. Система финансирования военнопленных 1812–1814 гг. / К. В. Иванов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1997. – С. 198–207.

4. Миловидов Б. И. Использование военнопленных 1812 г. на работах: тенденции правительственной политики / Б. И. Миловидов // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2011. – С. 163–190.

5. Миловидов Б. П. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812–1814 гг. / Б. П. Миловидов, С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Полиграф сервис, 2006. – С. 261–288.

6. Потрашков С. В. Военнопленные Великой армии в Слободско-Украинской губернии / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Бородино, 1999. – С. 143–149.

7. Потрашков С. В. Военнопленные Великой армии и губернские власти (по документам канцелярии Слободско-Украинского гражданского губернатора) / С. В. Потрашков // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Калита, 2001. – С. 204–210.

8. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Астраханской губернии в 1812–1814 гг. / С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – М. : Полиграф сервис, 2007. – С. 166–175.

9. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Оренбургской губернии / С. Н. Хомченко // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. – Можайск, 2009. – С. 360–386.

10. Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Казанской губернии в 1812–1814 гг. / С. Н. Хомченко // Бородино и наполеоновские войны. Битвы. Поля сражений. Мемориалы. – Можайск, 2008. – С. 293–306.

11. Бессонов В. А. “Разбор иностранцев” в 1812 году в Калужской губернии / В. А. Бессонов // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях : материалы Всерос. научн. конф. – Малоярославец, 2008. – Вып. XVI. – С. 138–144.

12. Тимофеева Е. Г. Иностранцы под надзором полиции в Астраханской губернии в 1812–1814 годах / Е. Г. Тимофеева // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, 2012. – Вып. № 9. – С. 14–18.

13. Тотфалушин В. П. “Разбор” иностранцев в 1812 году и Саратовская губерния / В. П. Тотфалушин // 1812 год: война и мир: материалы Всерос. науч. конф. – Смоленск : Свиток, 2009. – С. 170–179.

14. Державний архів Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 210.

15. ДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 214.

**Федір Іванович Корбелецький:
чиновник, літератор, авантюрист з Ніжинщини-
наполеонівський провідник у Москві**

Останніми роками у вітчизняній історичній науці пожвавився інтерес до біографічних досліджень. Нові соціально-політичні умови, що склалися в Україні та суспільстві, процеси інтеграції та глобалізації, відхід від старих стандартів вплинули на переосмислення деяких історичних подій та переоцінку діяльності окремих історичних постатей. Саме тому, історична біографістика дає змогу через особистість доповнити історію. Персональна історія допомагає у вивченні особистостей не лише як об'єктів, а як суб'єктів історичного розвитку. “Людська історія” досліджує не лише біографію конкретної людини, а й внутрішній світ особистості, її характер, емоції, світогляд, психологічний тип.

Дослідження історії в особах, особливо відомих діячів ХІХ століття, їх творчої та наукової спадщини, громадсько-політичних поглядів, внеску у вітчизняну культуру сприяє розширенню наукових пошуків дослідників, збагачує та гуманізує дослідницький процес.

Ім'я Федора Івановича Корбелецького навряд чи відомо комусь, окрім дослідників та спеціалістів з історії російської літератури початку ХІХ століття. Він вважається другорядним письменником, творчість якого знати не обов'язково. Дійсно, його талант ні в якій мірі не можливо порівняти з О. Пушкіним, М. Лермонтовим, М. Гоголем, В. Жуковським та багатьма іншими поетами та письменниками, творчість яких належать до “золотого століття” російської літератури. Однак у свій час його твори були популярні, а сам він був доволі відомим серед читаючої публіки.

Відомий російський історик наполеонівських війн О.І. Михайловський-Данилевський дав позитивну оцінку його книзі “Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании в оной. С приложением оды в честь победоносного российского воинства”, назвавши її унікальним та єдиним у своєму роді джерелом з історії Вітчизняної війни 1812 року.

Але разом з тим, до теперішнього часу, історіографія даної проблеми не носить широкого характеру, а обмежена кількома незначними публікаціями. Окрім невеличких статей у довідникових виданнях та “Словаре русских писателей XVIII века” можна назвати роботи І. Подольської, А. Антонова, З. Оленіної та Г. Ляпішева [1-5]. Однак всі вони носять описовий характер або присвячені тільки одному з періодів життя письменника, його перебуванню в окупованій французами Москві 1812 року. Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні видання російських краєзнавців Д. Красноп'ярова та В. Гладишева, в яких віддзеркалений останній період життя Ф. Корбелецького, а саме перебування на службі у Пермський губернії. Розділи у їх книгах, що присвячені письменнику, навіть мають специфічні назви “И стали пермяками...” та “Узник пермского замка” відповідно [6-7].

Разом з тим, поза увагою дослідників опинився значний відрізок життя Ф.І. Корбелецького, який залишається не дослідженим. У відділі Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині зберігається цілий комплекс документів пов'язаних з життям та діяльністю Ф.І. Корбелецького, який може не лише доповнити попередні дослідження, а й пролити світло на зовсім невідомі сторінки його життя. Архівні фонди містять різнопланові документи: це формулярний список письменника та пояснення до нього, дипломи члена-кореспондента двох російських вільних товариств, грамота на отримання дворянства, рескрипт на нагородження

дворянською бронзовою медаллю, майнові відомості, судові справи, виборчі документи та матеріали дворянської опіки Ніжинського повіту, що охоплюють період з 1812 по 1863 рік.

Федір Іванович Корбелецький народився у селі Дрімайлівці Ніжинського повіту у родині священика місцевої Ільїнської церкви. На жаль, до сих пір, точно не встановлений рік його народження. У більшості публікацій називається 1775 р. або 1776 р. Однак у “Представлении” свого формулярного списку на вимогу ніжинського повітового маршала дворянства Г.В. Забіли від 25 жовтня 1822 року він зазначає, що йому виповнилось 48 років. Таким чином можна прорахувати, що він народився у 1774 році [8].

Про дитячі роки його життя нічого не відомо, але можливо припустити, що начальну освіту він отримав вдома разом зі своїм братом Іваном, який пізніше, ставши протопопом, перебував у віршованій переписці з Г.Р. Державіним. У 1788 році він поступає на навчання до Чернігівської духовної семінарії, де вивчає “словесні науки з нижніх класів по філософський”. За шість років він здобув відмінні знання з латинської граматики, німецької мови, риторики та філософії. На здібного семінариста звернуло увагу керівництво і у 1794 році за наказом Синоду він був відправлений до Санкт-Петербурга “для продовження наук” у вчительській семінарії, що пізніше була перетворена на педагогічний інститут [9]. “По завершенні у тій гімназії курсу математичних, фізичних та інших наук був у званні студента прийнятий на дійсну службу на посаду вчителя Санкт-Петербурзьких народних училищ, яку справляв у 1796-1798 роках” [10].

Потрібно віддати належне Ф.І. Корбелецькому, який дуже сумлінно ставився до навчання, що дало змогу у 1796 році, після завершення семінарії отримати перший класний чин Табелю про ранги (колезького реєстратора). Як відмічав у своєму фундаментальному дослідженні російський історик Б. Миронов, “ті хто завершив гімназію з відмінними успіхами

поступали на державну службу з чином XIV класу, без похвального листа - канцеляристами” [11]. Якщо претендент на отримання першого класного чину не мав достатньої освіти, і починав службу простим канцеляристом, то стати колезьким реєстратором він міг за 10-15 років, але в залежності від станової приналежності, особистих якостей, відношення керівництва, віку та місця, де служив чиновник, цей строк міг скоротитися чи зрости на 4-5 років [12].

Саме у цей час він активно займається літературною діяльністю. У 1797 році він написав урочисту оду “На прибуття з Москви до Санкт-Петербурга імператора Павла I”. Ода була піднесена самому імператору та заслужила його схвального відгуку, за що автор був нагороджений золотим годинником [13]. Пізніше, у 1799 році, побачили світ оди на честь перемог О.В. Суворова в Італії та “благополучного повернення великого князя Костянтина Павловича з армії до Санкт-Петербурга” [14].

На вчительській посаді І.Ф. Корбелецький пропрацював всього два роки і у 1798 р. перевівся у Санкт-Петербурзьку удільну експедицію, де працював спочатку помічником землеміра, а потім зайняв посаду землеміра. Тут потрібно наголосити на тому, що у кінці XVIII- на початку XIX століття представники дворянського стану дуже неохоче йшли на статську службу віддаючи перевагу військовій. Саме тому серед цивільних чиновників переважали вихідці з непривілейованих станів. Як писав відомий мемуарист Ф.Ф. Вігель “молоді дворяни, як відомо при Катерині і до неї, вступали у військову службу, більш блискучу, веселу і тоді менш важку ніж цивільна... званням канцелярським гребували, і воно було залишено дітям священо та церковнослужителів та різночинцям” [15].

Саме на цій посаді він проявив у повній мірі свої ділові якості. У окремому пункті свого формулярного списку під назвою “особые по службе отличия” він повідомляв: “Під час

служби у Санкт-Петербурзькій удільній експедиції відкрив по трьох у Новгородській губернії самих заплутаних справах прихований казенний інтерес, що складався з орних земель та будівельного лісу, площею більше трьох тисяч десятин, які по зверненню його були повернуті на користь уділів, а по четвертій справі, у тій самій губернії, у Староруському повіті захистив удільне село, у якому проживало сімдесят ревізьких душ, від слідства та карного суду, яким піддавалось це село по наклепу скаржників” [16].

Крім того він виконував “особливі доручення” керівництва. Неодноразово представляв інтереси експедиції у “присутственных местах” Новгородської та Псковської губерній. За успіхи у справах він був нагороджений у 1800 році чином губерньського секретаря. Через три роки він переводиться у департамент міністерства фінансів на посаду старшого помічника столоначальника з чином титулярного радника. Тут працює до 1805 року [17].

Зайнявши цю посаду він зміг поправити своє фінансове становище. Помічник столоначальника вже мав оклад 750 крб. на рік, що вважалося непоганим заробітком. У цей час він одружився на дочці губерньського секретаря Маркова, Матроні Іванівні. Вони прожили разом все життя, але дітей у подружжя не було. Після цього “був переміщений у Нижегородську казену палату, а після у тамтешнє губерньське правління асесором будівельної експедиції” [18].

У порівнянні зі столицею служба у губернії завжди вважалася нецікавою та другорядною. Але на новому місці служби йому вдалося у черговий раз проявити себе. Він неодноразово, за наказом губернатора Руновського, проводив обстеження та ревізії запасних хлібних магазинів у Лукоянському, Васильсурському, Княжинському та Макарьєвському повітах.

Крім того Ф.І. Корбелецький відмітився у справі по будівництву у губернії “присутственных мест”. Справа в тому,

що у роки царювання Олександра І розпочалось у губерніях та повітах грандіозне будівництво нових та перебудова старих будівель, у яких розміщувалися державні установи. Багато з них будувалися за проектами відомих архітекторів. Так будівлю Сенату в Москві спроектував М.Ф. Казаков, а у провінційних містах Пензенської губернії будівлі будувалися по типовому проекту академіка архітектури А.Д. Захарова.

Це були двоповерхові будівлі, де на першому поверсі розміщувалися кімнати для проживання городничого та повітове казначейство, а на другому – повітовий та земський суд і дворянська опіка. Під час будівництва у восьми повітових містах губернії кам'яних будівель, “на які архітектором нараховано, міністерством апробовано, та по височайшій конфірмації до відпуску асигновано було триста сорок п'ять тисяч карбованців, відкрив помилку, через яку в числі вищезгаданої суми покладено було лишку проти потрібного сто п'ятнадцять тисяч карбованців, і тим зберіг Державну Скарбницю від такого значного збитку” [19].

Як тут не згадати слова відомого тогочасного російського історика М.М. Карамзіна, який на питання, як би він охарактеризував ситуація у Росії на початку ХІХ століття, лаконічно відповів: “Крадуть”. Декабрист О. Бестужев (Марлінський) у листі до Миколи І писав: “...хто може, грабує, хто не сміє, той краде” [20].

Після цього йому було доручено “особисто таємну справу до державного інтересу”, яку він успішно виконав і був нагороджений чином колезького асесора (1808 р.). На жаль встановити, що це була за справа нам не вдалося, однак одразу після виконання Ф. Корбелецький “по хворобі, що з ним сталася” виходить у відставку. З 1808 по 1810 рр. він “займався сільським господарством”. У цей час він придбав у Ніжинському повіті хутір Будиловський біля рідного села Дрімайлівки. Там був “дерев'яний будинок з господарськими будівлями... 120 десятин орної та сінокісної землі та при

ньому писаних за останньою ревізією чоловічої статі дві души” [21]. Така справа вважалася на той час не зовсім законною, адже І.Ф. Корбелецький хоча й вислужив чин колезького асесора, якій надавав особисте дворянство, але його ще не підтвердила дворянська комісія. Тому законність придбання маєтку та селян пояснювалась, як тоді говорили “по праву імені асесора”. Незадовго до виходу у відставку Ф.І. Корбелецький переклав з німецької мови та видав книгу І.-П. Фридеріка “Досвід бджільництва для охотників та любителів оного”, за що отримав “від Його Імператорської Величності Олександра І за прагнення у розповсюдженні покращення бджільництва діамантовий перстень, за рескриптом графа Кочубея” [22].

Але одразу після одужання Корбелецький знову повертається на службу у столицю. На початку ХІХ століття зі збільшенням кількості чиновників та періодичними скороченнями штатів державних установ влаштуватися у столиці було практично не можливо. Однак він влаштувався при інспекторі санкт-петербурзьких колоністів статському раднику Є.Ф. Канкріну, що пізніше буде генерал-інтендантом російської армії, на посаду наглядача на будівництві колоній у Стрільній мизі, Петергофі та Оранієнбаумі [23].

Накопичений солідний досвід практичної роботи, розуміння всіх тонкощів бюрократичної роботи, а крім того, особисті якості та розум, зробили Ф.І. Корбелецького незамінним помічником для керівництва. Врешті-решт на початку 1812 року його переводять на посаду помічника бухгалтера та контролера у Департамент державного майна Міністерства фінансів, де він буде служити до своєї чергової відставки у 1818 році.

Саме тут з ним трапилась історія, яка зробила його відомим та стала сюжетом для його найбільш відомого літературного твору “Краткого повествования о вторжении

французів в Москву и о пребывании в оной. С приложением оды в честь победоносного российского воинства”.

19 серпня 1812 року Ф.І. Корбелецький був відправлений до Москви та Калуги для вирішення оперативних питань в управлінні фінансами. Сам автор книги не пояснює, що це були за питання, які потребували негайного вирішення, але російський дослідник Г. Ляпішев припускає, що Корбелецького направив сам міністр фінансів граф Д.О. Гур'єв, щоб він доглянув його маєтність у селі Богородське під Москвою. Однак недалеко від містечка Віреї 30 серпня він потрапив у полон до французів.

Як розповідає у своїй книзі сам Ф.І. Корбелецький, вони його прийняли за важливу особу і він був направлений у свиту імператора Наполеона. Три тижні, він як людина що знала французьку мову та гарно орієнтувалася у Москві, був змушений супроводжувати імператора у його прогулянках по Москві. У книзі він подає глибокий психологічний портрет імператора французів, особливо йому вдалося передати почуття Наполеона, коли йому доповіли, що у Москві не має російської армії та мешканців. “...Таковая нечаянная вестъ, казалось, поразила Наполеона, как громовым ударом. Он приведен был ею в чрезвычайное изумление... Ровные и покойные шаги его в ту же минуту переменяются на скорые и беспорядочные. Он оглядывается в разные стороны, оправляется, останавливается, трясется, цепенеет, щиплет себя за нос, снимает с руки перчатку и опять надевает, выдергивает из кармана платок, мнет его в руках, и как бы ошибочно кладет в другой карман; потом снова вынимает и снова кладет...короче сказать: он представлял тогда человека беснующегося или мучимого жестокими конвульсиями. Что продолжалось битый час; и во все то время окружавшие его генералы стояли перед ним неподвижно. Как бездушные истуканы, и ни один из них не посмел пошевелиться...” [24].

Однак 23 вересня його несподівано звільнили, та, надавши перепустку, відпустили. Після цього він відправився до Санкт-Петербурга, де 2 жовтня доповів “про все бачене, чуте та помічене” своєму начальнику С.К. Вязмитинову. Одразу він був заарештований та посаджений у Шліссельбурзьку фортецю, звинувачений у зраді. Знаходячись в ув’язненні, він написав та спромігся видати свою книгу в березні 1813 року.

Це викликало неабиякий подив у сучасників та залишило багато запитань, на які не змогли до сих пір відповісти дослідники. Справа в тому, що більшість тих, хто співпрацював в окупованій Москві із французами, були заарештовані, а амністовані, тільки у серпні 1814 року. І.Ф. Корбелецький не тільки вийшов із в’язниці у лютому 1813 року, але він був знову прийнятий на службу в чині колезького асесора і в цьому ж році був відправлений у Новгородську губернію для освідчення корінних земель для їхнього продажу [25]. Мало того, 30 серпня 1814 року він був нагороджений “дворянською медаллю 1812 року на володимирській стрічці у петлицю” [26]. А перед цим відправив листа отаману М.І Платову з пропозицією розпочати розшук самого Наполеона. Для цього він приклав 50 примірників портрету імператора, виконаних художником зі слів Корбелецького.

Всі дослідники при розгляді питання пов’язаного з полонем Ф.І. Корбелецького користувалися виключно його замітками, однак у “Поясненні...”, що було представлено предводителю ніжинського дворянства, він пише: “Перед самим нашестям на Москву ворога відряджений був до Калуги для скорішого та безпечного супроводження звідти до Москви грошової казни у мідній монеті сумою більше чотирьох сотень тисяч карбованців, де взятий у полон французами та знаходився в ньому більше трьох тижнів” [27].

З самого пояснення не зрозуміло, чи виконав Ф.І. Корбелецький поставлене перед ним завдання, а якщо ні,

то куди поділися казені кошти. Варто припустити, що Корбелецькому повірили, а окрім того, за нього вступилися його покровителі, про що він натякає у своєму “Поясненні...”.

Вже у 1814 році він був відправлений у Симбірську губернію для “огляду казенних горілчаних заводів, на яких щорічно викурювалось вина двохсот восьмидесяти тисяч відер” [28]. Наступного року Ф.І. Корбелецький вже описує придатний на будівництво кораблів ліс у Київський та Волинський губерніях, а у 1816 році відпускає цей ліс на будівництво у Чорноморський флот і “це доручення виконав, як і всі попередні, до повного задоволення та вдячності керівництва” [29].

Необхідно відмітити, що цей період служби Ф.І. Корбелецького, позначився цілою чергою нагород та визнання його талантів. У 1817 році він отримує чин надвірного радника, у березні того ж року Імператорське Вільне Економічне товариство нагородило його почесним званням члена-кореспондента [30].

Наступного, 1818 року, він отримав грамоту “від Санкт-Петербурзького губернського предводителя дворянства та повітових дворянських депутатів...про те, що він та весь рід його внесені у дворянську родовідну книгу у 3-ю частину” [31]. І нарешті, у червні того ж року “Санкт-Петербурзьке вільне товариство любителів російської словесності поважаючи любов до просвітництва...та віддаючи належну справедливість працям надвірного радника Ф.І. Корбелецького, необхідним для користі наук та вітчизняної словесності... визнає його членом-кореспондентом з усіма правами та привілеями” [32]. Диплом підписали такі видатні діячі російської літератури того часу, як Ф. Глінка (голова), О. Боровков, П. Плетньов (обидва цензори) та А. Нікітін (секретар товариства).

Але у цей час Ф.І. Корбелецький відійшов від активних занять літературною діяльністю. Невідомо, щоб він друкувався

у журналі, що видавалося товариством. Відомо тільки те, що у 1826 році він напише чергову оду “Гімн при берегах Дніпра або стогін росіян на смерть Олександра І...”, яку направить новому імператору Миколі І. Достеменно не відомо у яких стосунках з керівниками товариства любителів російської словесності знаходився Федір Іванович, але всі вони були членами масонської ложі “Обраного Михайла”. У майбутньому цей факт суттєво вплине на життя та долю Корбелецького.

Невідомо з яких причин, але у 1818 році Федір Іванович знову подав у відставку яка і була прийнята. Можна припустити, що людина яка прослужила більше двадцяти років, вислужила чин VII класу та відносилася до середньої групи російського чиновництва (чиновники 6-8 класів – колезький радник, надвірний радник та колезький асесор), розбиралася у всіх тонкощах бюрократичної служби, була на гарному рахунку у керівництва та займалася такими “прибутковими справами” як нагляд та контроль над заготівлею державного майна та казеними підрядами, навряд чи по своїй волі могла подати у відставку.

Скоріше за все Ф.І. Корбелецький, як свого часу гоголівський Чичиков, “постраждав на службі за правду”, а простіше – попався на хабарі та зловживанні владою. Як згадував один з сучасників, на початку XIX століття хабарі стали невід’ємним атрибутом чиновницької служби. “Особливо відзначалися столоначальники та секретарі, що походили з духовного звання та навчалися у духовних семінаріях, де хабарі були широко розповсюджені серед учнів. Вони були по хабарництву значно сміливішими, наполегливішими, і навіть можна сказати, безсовіснішими... чим чиновники, що не навчалися у таких школах; перші з прохачами торгувалися, як на базарі, та напряду призначали для себе ціну десятками та навіть сотнями карбованців, а другі задовольнялися тим, що їм давали” [33].

Йому був виданий патент герольдії “для вільного проживання у російських губерніях”. Після цього він разом із дружиною переселився у свою маєтність у Ніжинському повіті. Цей період життя Ф.І. Корбелецького зовсім не досліджувався істориками, разом з тим він провів на Україні 12 років. У своєму маєтку він спочатку став вести життя звичайного поміщика, займаючись сільським господарством. Однак кріпаків у нього було всього дві ревізькі душі, що навіть по міркам провінції було мало.

За підрахунками дослідників економічної історії Російської імперії, для безбідного та достойного дворянина проживання у провінції був необхідний річний прибуток у 200-300 карбованців. Таку суму могли забезпечити мінімум 20 кріпаків (при середньому оброку у , 10 карбованців на рік). Тому вже у 1823 році в документах Ф.І. Корбелецького поданих у Ніжинське повітове дворянське зібрання значиться, що “він перебуває на службі” [34].

На жаль, нам не вдалося з’ясувати де він служив у цей час. Федір Іванович приймав участь і у громадському житті повіту та губернії. У 1823 році він був присутній на дворянських виборах у Чернігові по спискам повітового дворянства Ніжина та був обраний на посаду засідателя губернського совісного суду (за нього всі дворяни проголосували одноголосно). Крім того він балотувався на вакантну посаду у повітовий суд Ніжина. Однак ніжинські дворяни, які завжди до чужинців ставилися з обережністю, його кандидатуру не підтримали [35].

Варто сказати, що тоді ж не був обраним підполковник Г.Г. Левицький, який у 1812 році очолював ніжинський полк земського ополчення [36].

Як свідчать фінансові документи, ніяких заборгованостей по утриманню маршальської канцелярії, повітового суду, депутатів губернського суду та рекрутський повинності за помістям Корбелецького у 1818-1824 рр. не було [37-38].

У 1826 році Ф.І. Корбелецький полишив спокійне життя поміщика й вкотре вступив на чиновну службу у Київській губернії. Саме тут з ним трапилась чергова неприємність яка вдруге привела його до в'язниці. Російський краєзнавець В. Гладишев пише, що причиною стала нетвереза сварка Корбелецького з жандармським офіцером десь під Києвом, але при цьому невірно відносить цю подію на 25 червня 1822 року.

Однак документи ніжинської міської поліції та нижнього повітового суду від 30 вересня 1830 року свідчать, що "...надвірний радник Федір Корбелецький під час перебування його у Ніжинському повіті з 1818 по 1826, а також нинішнього року з лютого місяця по теперішній час жив чесно" [39]. "А по Київській губернії був засуджений за взяття під варту та посадження на ланцюг підпоручика Рутенберга. Та по рішенню Сенату, як зазначається з повідомлення київського нижнього суду від 5 січня 1828 року...засуджено його як карного злочинця, присуджено його тримати у тюремному замку та стягнути з нього Корбелецького штраф" [40].

Відбувши строк ув'язнення, він був змушений для погашення присудженого штрафу, "1830 року грудня 22 дня, закласти 40 десятин орної, сінокісної та лісної землі козаку села Дрімайлівка Федору Моругому за 150 карбованців срібною монетою або 600 карбованців асигнаціями без відсотків" [41].

Так сталося, що повернути борг він так і не спромігся до кінця життя, не зробила цього і його удова. Після цього родина Корбелецьких остаточно покинула Україну та виїхала на нове місце проживання та служби Федора Івановича у Пермську губернію.

Однак і на новому місці служби він не зміг ужитися з підлеглими та керівництвом. Працюючи на посаді другого члена Пермської межевої комісії, він у 1831 році розпочав переслідування землеміра Кудрявцева, у якого був знайдений список комедії Грибоєдова "Лихо від розуму". Не зупиняючись

на цьому, він разом із свої керівником Прутковським почав “викорінювати” вільнодумства у своїх підлеглих, що “не підкорюються своєму керівництву, ні губернському”.

Разом із Прутковським вони звинуватили своїх підлеглих у масонстві і написали скаргу столичному керівництву.

Ще Олександр I видав наказ, у якому з усіх чиновників були взяті розписки, що вони “ні в яких таємних товариствах під будь якою назвою б вони не існували не перебувають і надалі перебувати не будуть”. Імператор Микола I який вступив на престол під час декабристського повстання, ще більш обережно ставився до масонських організацій, адже значна частина учасників повстання були членами різних лож. Тому справі швидко дали хід, а у 1833 році самого Ф.І. Корбелецького звинуватили у масонстві. У березні того ж року його “від посади за протизаконні дії та буйні вчинки відсторонити... та віддати під суд з триманням у тюремному замку” [42].

Розслідування тривало довгі чотири роки. У результаті поліцією не було виявлено ніяких масонських організацій, від посад були відсторонені Прутковський “за лихоїмство” та губернатор Г.К. Селастенник “за нерозпорядність” [43]. Сам же Федір Іванович Корбелецький так і не дочекався рішення суду і помер 21 жовтня 1837 року у в’язниці. Його удова, Матрона Іванівна Корбелецька “...що проживала у Санкт-Петербурзі 21 червня 1845 року померла не зробивши ніякого розпорядження по духовному заповіту” [44]. Майно, що залишилося після смерті подружжя Корбелецьких, перейшло під контроль Ніжинської повітової дворянської опіки. 17 березня 1848 року був складений опис нерухомості: “1. Хутір при селі Дрімайлівці, Будиловський, а в оному житловий ветхій без вікон та дверей, із заваленою пічкою будинок, із сенями та коморою покритий соломою. 2. У дворі стоїть невелика комора під соломою. 3. Клуна дерев’яна, рублена, стара на двох сохах. 4. Льох та льодовня розвалена та ні для

чого не придатна. 5. Колодязь хоча і старий але придатний. 6. Під цими будівлями та городом, одним шматком, обнесені навкруги старим тином орної та сінокісної землі всього приблизно три десятини. 7. Дві селянські хати, ветхі, під соломою, у яких живе селянин-кріпак Стефан Водоп'янов, 62-х років” [45]. Дворянська опіка поставила опікуном над майном Корбелецьких губернського секретаря Павла Іванухіна та почала шукати спадкоємців. На майно покійних претендував племінник Ф.І. Корбелецького, колезький реєстратор Іван Іванович Корбелецький [46 20].

Але майно було передано братам померлої Матрони Іванівни колезькому раднику Якову Івановичу та титулярному раднику Костянтину Івановичу Марковим. Однак вони у володіння маєтністю не захотіли вступати, дізнавшись, які борги за ним рахуються. Після цього у продовж майже 15 років ним опікувався П. Іванухін. Він не одноразово звертався у дворянську опіку з проханням “продати що небудь з старих будівель для сплати боргів по рекрутській повинності”. Тільки у вересні 1856 року було прийнято рішення “визнати маєток цей виморочним та передати його у казенне відомство” [47].

Підводячи підсумки необхідно наголосити на тому, що І.Ф. Корбелецький, не дивлячись на те, що не став знаковою фігурою російської літератури початку ХІХ століття, зробив значний внесок у розвиток російської словесності. Письменник, поет, перекладач, дослідник у сфері природничих наук, він за життя досяг визнання своїх талантів, ставши членом-кореспондентом двох вільних російських товариств. Разом з тим, працюючи на державній службі у різних установах, він був глибоко віруючою людиною, переконаним монархістом, активним захисником самодержавства та пропагандистом традиційних імперських цінностей. Він не тільки не поділяв ідей своїх “волелюбних” колег, з якими спілкувався у столиці, про перебудову Російської імперії,

оновлення способу життя її народу, а й під кінець життя намагався боротися з усіма проявами “західного лібералізму” серед своїх підлеглих. Будучи переконаним консерватором він не сприймав революційні ідеї, що розповсюджувались у масонських товариствах. Всі його твори проникнуті запереченням ідей прогресу, разом з тим він виступає апологетом здорового націоналізму.

Його життєві принципи і переконання, емоційний характер та емоції, які він іноді не міг стримувати, дух авантюризму, що наповнював його особистість неодноразово ставали причинами драматичних подій у його житті. Борючись за справедливість (в його особистому розумінні) він сам став жертвою державно-бюрократичної системи. Роблячи добрі справи на користь простих людей та держави, згадати хоча б захист державних селян, боротьбу проти розкрадання казенних грошей та майна, Ф.І. Корбелецький часто був не справедливим до колег по службі, у стосунках з підлеглими був грубим, проявляв негативні якості. Однак, разом з тим, ім’я Федора Івановича Корбелецького, без сумніву, повинно зайняти належне місце у свідомості представників сучасного покоління. Ми не повинні забувати ім’я та творчість цього українського митця та вірного сина своєї Батьківщини.

Джерела та література

1. Модзалевский Б.Л. Корбелецкий / Б.Л. Модзалевский // Русский биографический словарь. Т. “Кнаппе-Кюхельбекер”, 1903.
2. Словарь русских писателей XVIII века. Выпуск 2 (К-П). / Под. ред. А.М. Панченко, С-Пб.: “Наука”, 1999. – С. 127-128.
3. Подольская И.И. Биографический очерк о Федоре Ивановиче Корбелецком / И.И. Подольская // Русские мемуары. Избранные страницы. 1800-1825 гг.: Сборник. –М.: Правда, 1989. – С. 158-163.
4. Антонов А.С. Судьба писателя Ф.И. Корбелецкого / А.С. Антонов // Личность и власть в истории России XIX-XX веков. Материалы научной конференции, С-Пб, 1997. – С. 78-84.
5. Аленина З.Н., Ляпишев Г.В. Ф.И. Корбелецкий и его “Краткое повествование...” – история создания и использования / З.Н. Аленина, Г.В.

Ляпишев // Эпоха наполеоновских войн: люди, события, идеи. – М. 2008. – С. 72-81.

6. Красноперов Д.А. Литературная память Перми. Краеведческие заметки./ Д.А Красноперов, Пермь, 2010. – С. 72-74.

7. Гладышев В.Ф. Инкогнито в Перми. Неизвестные визиты известных людей / В.Ф. Гладышев, Пермь, 2011. – С. 41-45.

8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 58 зв.

9. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 58 зв.

10. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 59.

11. Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. / Б.Н Мионов: В 2 т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2003. – Т. 1. – С. 139.

12. Писарькова Л.Ф. Чиновник на службе в конце XVII – середине XIX века / Л.Ф. Писарькова // Отечественные записки, 2004, № 2, С. 124.

13. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 61.

14. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), ф. 377, оп. 1, спр. 84, арк. 94.

15. Писарькова Л.Ф. Вказана праця, - С. 127.

16. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60 зв. – 61.

17. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60.

18. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60.

19. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 61.

20. Писарькова Л.Ф. Вказана праця, - С. 128.

21. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203, арк. 14 зв.

22. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 61 зв.

23. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60.

24. Корбелецкий Ф.И. Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании их в оной. Описанное с 31 августа по 27 сентября 1812 года Ф. Корбелецким с присовокуплением собственного его странствия. / Ф. И. Корбелецкий .- С-Пб., типография Департамента внешней торговли, 1813. – С. 23.

25. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60 зв.

26. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 58.

27. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60 зв.

28. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60 зв.

29. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 60 зв.

30. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 63.

31. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 64.

32. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 905, арк. 63 зв.

33. Писарькова Л.Ф. Вказана праця, - С. 131.

34. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 342, арк. 9.

35. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 342, арк. 44.
36. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 335, арк. 12.
37. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 317, арк. 18 зв.
38. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 322, арк. 14 зв. - 15.
39. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 382, арк. 2 - 2 зв.
40. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 186, арк. 2 зв.
41. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 186, арк. 2 зв.
42. Гладышев В.Ф. Вказана праця – С. 43.
43. Там само. – С. 44.
44. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 188, арк. 33.
45. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 186, арк. 2.
46. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 188, арк. 14.
47. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 188, арк. 69.

Дмитро Гордієнко (Київ)

Війна 1812 року в світлі творчості Тараса Шевченка

Життя і творчість Тараса Шевченка всеохопно визначають вимір української культури та історії. Відтак, попри десятки тисяч шевченкознавчих праць, завжди залишатимуться теми й сюжети для осмислення й переосмислення, серед них і теми, які не привертали чи мало привертали увагу дослідників. Серед таких є тема війни у творчості Українського Генія, зокрема війни 1812 р. Шевченко народився через півтора року як прогрімів гармати тієї війни, що пройшла повз Україну, лише частково задівши її північні землі та відбившись у створенні І. Котляревським козацьких полків та в несправджених надіях на відродження козацької автономії. Проте значнішими були рецесії війни в суспільно-політичній думці, що відбилися у зародженні різноманітних політичних товариств, що вилились у декабристський рух, продовжувачами якого вважали себе й кирило-методіївці [10, с. 169], серед них і Тарас Шевченко.

У поетичній спадщині Т. Шевченка слово “війна” у формі “война” вживається лише одинадцять разів, і ці згадки стосуються періоду козацтва та один раз часів “лютого ворога України – голодної вовчиці” Катерини II (“Великий льох”, 21 жовтня 1845 р.) [див.: 11, с. 263–264]. У писемній спадщині Шевченка зовсім відсутні й імена Наполеона та Александра I. Подібно і в мистецькій творчості, за висновками дослідників, Шевченко уникав батальних сцен “із вбитими та кровопролиттям” і “до батальної живописі не готувався” [30, с. 108].

До теми війни, зокрема війни 1812 року, Тарас Шевченко звернувся в ранній період своєї творчості у якості художника ілюстратора. Безумовно, як відмітив К. Широцький, твори на замовлення не можуть мати ту саму мистецьку вартість, що виконані вільно, “але все ж таки і ці твори варті уваги, як свідоцтво умов і обставин, серед яких працював артист, як показчик зростання його сили та популярності; нарешті, вони цінні як пам’ятки творчості великого артиста. Такі замовлення вводили артиста в ширший круг людей, знайомили його з сучасними літературними течіями і підіймали його популярність в ширших колах суспільності” [30, с. 90]. Однак у шевченкознавстві ці сюжети згадуються лише принагідно [16; 24, с. 376; 25, с. 9; 27, с. 157; 30, с. 116–117].

Вже з перших виставок своїх творів Шевченко потрапив у поле зору мистецької критики Санкт-Петербурга. Так, вперше, ще як “сторонній учень”, Шевченко взяв участь в академічній виставці в 1839 р. і виставлені ним портрети були відзначені оглядачем “Северной пчелы” як гарні, а М. Рєзвий охарактеризував їх як добре намальовані й добрі за колоритом. Вже наступного 1840 року Шевченко отримав від Академії мистецтв медаль і подяку за першу спробу в малярстві, та був названий серед тих, “що подають великі надії”. 1841 р. художник здобув срібну медаль від Академії мистецтв за акварель “Ворожіння”. Цей успіх Шевченка був широко

спопуляризований у тогочасній пресі, про нього писали “Художественная газета” (1841, 7 жовтня), “Tygodnik Petersburski” (1842, № 360) та “Литературная газета” (1841, 7 жовтня) [32, с. 25–26].

Як книжковий ілюстратор Шевченко дебютував малюнком “Католицький чернець” [29, с. 104/105] до повісті М. Надєждіна “Сила волі. Спогад мандрівника”, опублікованої у збірці “Сто русских литераторов” (окреме видання: Санкт-Петербург, 1841, т. 2, між с. 398 та 399). Цей твір високо оцінила мистецька критика, відзначивши, що з-поміж інших творів він вирізняється “своєю монументальною шляхетністю”, що це “не тільки безперечно найкраща ілюстрація в обох томах, а й зовсім відмінна від усіх інших монументальним трактуванням сюжету” [цит. за: 32, с. 26]. Й, попри те, що до ілюстрування збірника були залучені такі метри, як К. Брюллов та Ф. Толстой, Шевченко “гідно вийшов з небезпечного суперництва” зі знаменитостями [9], хоча на час виконання малюнка він був студентом лише другого курсу Академії мистецтв [25, с. 5]. Такі відгуки безумовно сприяли популярності Шевченка як художника і сприяли його залученню до нових, навіть масштабних видавничих проєктів.

Відтак, як ілюстратор воєнної тематики, Шевченко і дебютував у книзі М. Полевого “История Суворова” (Санкт-Петербург, 1843). Разом з Шевченком ілюстрували книгу художники Р. Жуковський та О. Коцебу – всі усні Академії мистецтв та ровесники. При цьому Шевченко виконував малюнки жанрових сцен, у той час як Р. Жуковський – батальні, а О. Коцебі належить портрет О. Суворова [25, с. 6–7; 27, с. 154]. Працювати над цими малюнками Т. Шевченко розпочав у 1841 р. [27, с. 155; 29, с. 397]. Критика високо оцінила як саму книжку, так і подані до неї ілюстрації, зокрема були відзначені й малюнки Шевченка “Арешт Пугачова”, “У хана Шагін-Гірея” та “Бенкет із ногайцями” [8].

Проте образ Суворова, створений Шевченком, критика сприйняла по-різному, закидаючи невідповідність духу книжки духові героя, припускаючи спотворення граверами оригіналів художника, або ж вважаючи, що “особа славетного російського полководця не могла дати натхнення Шевченкові” [30, с. 97; 32, с. 27].

Хоча видавець книжки – приятель Шевченка В. Семененко-Крамаревський у своєму листі до художника застерігав його, “щоби... фігури не були карикатурними” [12, с. 19], образ Суворова у виконанні Шевченка є суто анекдотичним і відповідав тому образу генералісімуса, який був поширений серед російської аристократії першої половини XIX ст. і який, очевидно, й хотів бачити читач майбутньої книги, про що власне й промовляє зміст листа В. Семененка-Крамаревського.

Саме в той час Шевченко впевнено увійшов у найближче коло К. Брюллова, а через нього і в коло еліти Санкт-Петербурга. Здобувши свободу, він, за висловом І. Дзюби, став таким собі “світським денді” [5, с. 71]. Шевченко пише портрети представників еліти, наприклад Катерини Абазі чи М. Луніна [29, с. 34/35, 42/43], і швидко здобуває популярності як художник-портретист. Як згадував про Шевченка І. Сошенко, “у цей час він зовсім змінився. Познайомившись через Брюллова з кращими петербурзькими домами, він часто їздив на вечори, гарно вдягався, навіть із претензією на *comme il faut* nics. Одне слово, на деякий час у нього вселився світський біс” [26, с. 55]. Дійшло до того, що Шевченко відбив у свого друга Сошенка дівчину, з якою той мав одружитися, на щастя, з часом, Шевченко перепросив, та весілля так і не відбулося. Це був час “упоєння свободою” [5, с. 72] і світського злету Тараса Шевченка. Тому не випадково саме його М. Полевой і запросив до участі у своїх проектах.

З Миколою Полевым (1796–1846) – російським письменником, критиком, істориком та видавцем Тарас

Шевченко познайомився на вечорі у М. Марковича 9 травня 1840 р. [1]. У тому ж році М. Полевой у своєму часописі “Сын отечества” (т. 2, № 4) опублікував негативну рецензію на “Кобзар” Шевченка. Згодом негативний відгук подав Полевой і на поему “Тризна”, опублікований у газеті “Северная пчела” (1844, 20 червня та 18 серпня). При цьому перша рецензія була зовсім анонімною, а друга за криптонімом “Z. Z.” Очевидно, М. Полевой не хотів псувати стосунки з Шевченком, тому і не підписав свої тексти. Зрозуміло, відгуки були негативними і не подобалась “рецензенту” саме мова поезій Шевченка: “школа бачити пана Шевченка, коли він спотворює думку і руську мову, підлаштовуючись під хохлацький лад! У нього є душа, є відчуття, і його російські вірші, ймовірно, могли б прибавити частку гарного і в нашу справжню руську поезію” [18, с. 4]. “Тризна” ж належить до російськомовних творів Шевченка і, здавалося б, мала задовольнити “смаки” Полевого, однак разом з низкою інших творів він відніс поему до тих, що “до словесності не належать і літератури зовсім не стосуються...” [20]. Очевидно, тут можна вбачати особисті мотиви, наприклад, пов’язані з тим, що Шевченко відбув в Україну остаточно не закінчивши малюнки для “Русских полководцев”, можливо, не сприймав Полевой й ідейний зміст поеми, який контрастував з його “полководцями”. Прикметно, що свою критику Полевой обрушив на пасаж поеми – переспів Першого соборного послання апостола Петра, де Шевченко уводить метафору 12 братів, що, ймовірно, асоціювалось у критика з 1812 м роком [22]. Тим більше, що Шевченко оспівує подвиг декабристів, про яких жодним чином не згадується у книзі Полевого. Як зазначав Ю. Бойко, російська інтелігенція не могла пробачити Шевченкові і “його національно-українських позицій” [3, с. 604].

Загалом ставлення М. Полевого до українського питання було неоднозначним, що проявилось вже в оцінці “Истории государства российского” М. Карамзіна. Як відомо,

М. Полевой виступив з різкою критикою праці Карамзіна, чим нажив собі багато ворогів [1]. Основна критика була спрямована на аристократичність концепції, якій М. Полевой протиставив власну – буржуазну, ідеологію третього стану, насамперед купецтва, виражену в головній його праці “История русского народа” (т. 1–6, 1829–33), яка за первісним задумом мала вийти у 12 томах, як і твір Карамзіна. Не вважаючи українців частиною “руського народу”, вину за створення російського малоросійського міту він покладав саме на М. Карамзіна. Для самого ж Полевого, Україна ніколи не була частиною єдиної Росії, її московити завоювали, як англійці завоювали Шотландію та Ірландію: “ми русифікували їх аристократів, по-троху ліквідували місцеві права, запровадили свої закони, звичаї.., але повністю зрусифікувати туземців не встигли, так само як татар, бурятів і самоїдів”. Відтак, “у цього народу ми бачимо лише два основні елементи давньої Русі: віру і мову, але й ті були змінені часом. Все решта не наше: фізіогномія, норови, помешкання, побут, поезія, одяг” [19, с. 224–225]. Тому він з різкою критикою виступив проти другого видання “Истории Малой России” М. Бантиш-Каменського, закидаючи, що його “Малоросія” мало чим відрізняється від Московської губернії [31, с. 322]. При цьому початок російської державності історик виводив з часу монгольської навали, себто з середини XIII ст. [17, с. 10]. Різко М. Полевой виступив і проти так званого гоголівського напрямку в літературі. На його переконання, “українська література не мала дублювати російську ні змістом, ні стилем” [13, с. 164]. У такому ставленні до української літератури М. Полевой повністю уподібнювався до свого суперника й недоброзичливця Й. Сенковського, редактора “Библиотеки для чтения”.

З переїздом до Санкт-Петербурга наприкінці 1837 р. [6, с. 657] М. Полевой відійшов від ліберальних ідей цілковито ставши на позиції самодержавства, вбачав добробут імперії у

союзі третього стану з монархією, тим самим здобувши реноме ретрограда [31, с. 322].

Тому у більшості ілюстрацій Шевченка до “Истории Суворова” відбито саме світогляд, уявлення елітарного, легітимного до влади кола. Таким сюжетом, наприклад, є ілюстрація “Суворов на варті” (мал. 1), яка передає анекдот про зустріч молодого Суворова з імператрицею Єлизаветою Петрівною, коли він стояв на варті в Петергофі біля Монплезиу і так вдало віддав честь імператриці, що вона пожалувала йому срібний карбованець. Однак статут забороняв солдатам на варті брати гроші, тому імператриця поклала карбованець на землю, щоб Суворов його забрав, коли звільниться з варті [29, с. 399]. Випадає з цього ряду лише малюнок “Суворов у труні” (мал. 2), що вирізняється епічністю та монументальністю передачі моменту і може бути віднесений до кращих творів Шевченка-ілюстратора. Варто зазначити, що саме в той період молодого Шевченка дуже цікавила тема смерті, – можна згадати його твори “Смерть Лукреції”, “Смерть Олега, князя древлянського”, “Смерть Віргінії”, “Смерть Богдана Хмельницького” чи “Смерть Сократа” [29, с. 22–27, 30–33].

“История Суворова” М. Полевого була “російською відповіддю” на “Історію Наполеона” Лорана де Лардена з півтисячею ілюстрацій О. Верне, видання перекладу якої на той час готував видавець “Истории Суворова” згаданий вище В. Семененко-Крамаревський [27, с. 155]. Прикметно, що саме для здешевлення виготовлення ілюстративного матеріалу для цього перекладу видавець купив, переклав російською мовою і видав книгу Ф. фон Кабелла “Гальванографія”, а першу гальваногравюру в Російській імперії виконав саме Тарас Шевченко. Нею став його “Король Лір” [27, с. 155]. Наприкінці життя М. Полевой виношував план написання власної “Історії Наполеона” [7, с. 183], можливо, з залученням Шевченка як ілюстратора.

На відміну від ілюстрацій до “Истории Суворова”, зовсім інший характер мають малюнки Шевченка до другого проекту М. Полевого – видання “Русские полководцы” (мал. 3), в якому художник виступив у жанрі парадного портрету. У передмові до книги зазначено, що “Портрети мальовані відомим художником Т. Г. Шевченком і ... скопійовані з відомих оригіналів, що зберігаються в нащадків російських полководців, у Зимовому палаці російських царів і в громадських закладах” [21, с. X]. Позаяк у Російській імперії на той час не було можливості виготовити якісні гравюри з малюнків, їх виготовив британський гравер Джон-Генрі Робінсон – почесний вільний спільник Петербурзької академії мистецтв і віддруковані вони були безпосередньо в Лондоні, а в Петербурзі лише вшиті в книгу [29, с. 416]. На жаль, практика тогочасних британських видавництв не передбачала збереження самих малюнків після виготовлення естампів для гравюр, тому самі малюнки Шевченка на сьогодні, очевидно, втрачені.

Працювати над цим проектом Шевченко розпочав восени 1842 р., одразу по закінченні малюнків до “Истории Суворова” і завершив у травні 1843 р., безпосередньо перед поїздкою в Україну 1843 р. [16, с. 282], що стала переломною в його дальшій долі. Робота над ілюстраціями, як і у випадку з Суворовим, велася паралельно з написанням тексту [7, с. 165]. Тому текст не впливав на творення образів героїв художником, хоча в підсумку, в опублікованому варіанті тексти та ілюстрації й склали своєрідну цілісність. Про початок роботи над ілюстраціями до книги Полевого “Русские полководцы” відомо зі спогадів брата Шевченка – Варфоломія Шевченка, який пригадував, що Тарас Шевченко йому розповідав, як “...приходить до мене Полевой і каже, що він гадає видати «Двенадцать русских волководцев», то що б я намалював йому портрети їх. Зрадів я, думаю: правду люди кажуть: «Голий – ох! а за голим – Бог». Умовились ми з Полевым, він дав мені

завдатку, оцими грішми я й визволився з пригоди” [28, с. 29–30].

Саме тоді, за пропозицією скарбника Товариства заохочення художників А. Сапожникова, Шевченкові було відмовлено у матеріальній підтримці з боку зазначеного товариства. У своєму рапорті від 15 травня 1842 р. А. Сапожников зазначив, що Шевченко упродовж 7 місяців не відвідував академічні класи і жодних своїх робіт не подав у комітет Товариства. Вже наступного дня, 16 травня, комітет Товариства вивів з числа своїх пенсіонерів Тараса Шевченка, тим самим, поставивши його у досить скрутне матеріальне становище [16, с. 279]. Рішення Товариства, як і рапорт А. Сапожникова, було явно упередженим. Упродовж зазначеного часу Шевченко створив цілу низку робіт, зокрема згадані ілюстрації до “Истории Суворова”, 26 вересня 1841 р. художник отримав срібну медаль від Академії мистецтв за картину “Циганка-ворожка”. Відвідував він і академічні класи, про що свідчать екзаменаційні списки Академії. Про штучність причини виключення Шевченка з числа пенсіонерів Товариства свідчить і річний звіт Товариства, в якому зазначалося, що вибув він з тієї причини, що на той час вже “міг підтримувати себе та існувати за власну працю”, на відміну від висновку рапорту від 16 травня, де чітко наказувалося вивести Шевченка з числа пенсіонерів Товариства “за відсутність наполегливості... і не виявлення в останній час жодних успіхів” [15, с. 108; 16, с. 279, 280]. Попри те, що Товариство висловлювало етикетне сподівання, що художники, які перестали отримувати пенсії, будуть і надалі “варті уваги і сприяння Товариства”, можна погодитись з Г. Паламарчук, що причина крилася в поетичній творчості Шевченка. Саме в грудні 1841 р., за п’ять місяців до рапорту, була надрукована поема “Тайдамаки”, а 21 березня 1842 р. Шевченко отримав дозвіл на розповсюдження книги. Відтак, “Сапожников побачив загрозу в особі Шевченка-поета і

поквапився позбутися його з числа утриманців Товариства заохочення художників” [16, с. 280]. Варто зазначити й те, що фінансова скрута посилювалась тим, що Шевченко мав викупити з друкарні наклад своїх “Гайдамаків”, на швидкий виторг від яких розраховувати було годі. Таким чином, пропозиція М. Полевого була на часі як з точки зору матеріальної, так і певної політичної реабілітації Шевченка.

Загалом, у книзі вміщено 12 портретів російських полководців, відповідно до числа персонажів/героїв книги. Як і в попередньому випадку, критика високо оцінила малюнки Шевченка. Так, “Отечественные записки” зазначали, що “портрети надзвичайно гарні за обробкою і, напевно, дуже подібні до тих, з яких скопійовані” [2], подібно відмічав і журнал “Иллюстрация”: “Портрети всіх дванадцяти полководців надзвичайно вишукані” [14, с. 183].

Серед цих портретів бачимо вже цілком парадний портрет О. Суворова [29, с. 190/191], виконаний “з єдиного його портрета, писаного з натури саксонським живописцем Йоганном-Генріхом Шмідтом; точна його копія зберігається у Ф. А. Бюлера, батько якого користувався особливою прихильністю Суворова” [21, с. XI]. Саме цією копією й користувався Шевченко ілюструючи “Историю Суворова” та “Русских полководцев”. Серед цих портретів є й портрети катів України, як їх пізніше осмислить Шевченко, – Б. Шереметева, О. Меншикова та Петра І, “що розпинав нашу Україну” (“Сон”, 8 липня 1844 р.). Для української історії та культури мають інтерес портрети, наприклад, П. Румянцева та Г. Потьомкіна – рідного дядька свого колишнього володаря – сенатора-поміщика В. Енгельгардта.

І саме серед іконографічного ряду “Русских полководцев” маємо п’ять портретів російських героїв війни 1812 року, виконаних Шевченком ще до написання до них тексту. Принаймні так можна виснувати зі щоденника автора тексту М. Полевого, який лише в червні та липні працював над

текстом про Вітгенштейна, а повністю текст закінчив восени 1843 р. [7, с. 169, 171–173, 180]. Це був час, коли Шевченко перебував в Україні, а Полевого безупинно підганяв видавець Жернаков [16, с. 282].

Відкриває цей іконографічний ряд портрет генерал-фельдмаршала князя М. Голенищева-Кутузова (1745–1813) – головнокомандувача російської армії у війні 1812 р. [29, с. 192/193] (мал. 4). Саме на той час припала героїзація постаті Кутузова, як єдиного росіянина серед вищого офіцерського корпусу імперії, тому він і винесений на перше місце у ряді портретів учасників війни 1812 р. М. Полевою прямо проголошує його “спасителем Росії” та “переможцем Наполеона” і наголошує, що “рід Кутузових належить до почесних родів російського дворянства.., настільки прославлений відомим нащадком у велику епоху нової російської історії” [21, с. 200, 218, 222]. М. Кутузов, як перший у ряді, за задумом М. Полевого, уособлював собою й образ перехідної постаті, що поєднала в собі вік Катерини та вік Александра [21, с. 222].

Війни з Наполеоном, в яких Кутузов показав себе як бездарний полководець, що панічно боявся відкритої битви з французьким імператором, у візії М. Полевого постають подією, що “цілком доказує обдарування Кутузова, як полководця”, коли його відступи перед французами стають “неймовірним подвигом непереможної мужності, і вершиною стратегічного розрахунку і дипломатичної хитрості” [21, с. 207, 208]. Однак, прикметно, що М. Полевою жодним чином не оцінює Бородінську катастрофу російської армії. Він лише зазначає, що “обережний Кутузов” був змушений відійти через великі втрати війська [21, с. 215]. Надалі ж, в успіхах російської армії, автор відтворює образи надійних союзників Росії – голоду та холоду, а не власне таланту Кутузова, хоча і вкладає останньому в уста зізнання, що “міг би я величати себе першим генералом, перед яким біжить Наполеон, але Бог

усмиряє пихатих” [21, с. 217]. Фактично, успіхи Кутузова пояснюються помилками Наполеона [21, с. 224].

Для створення цього портрету Шевченко використовував твір англійського художника Георга Дау, виконаний 1825 р. з оригіналу Р. Волкова для Воєнної галереї Зимового палацу [29, с. 420]. На портреті Шевченка Кутузов зображений повернутим вліво, щоби приховати прострелене око, “грубий та неповоротний – намальований вже сивим, але ще молодявим” [30, с. 116].

Наступним є портрет першого і останнього російського головнокомандувача у війні 1812 р., реорганізатора російської армії генерал-фельдмаршала князя М. Барклая-де-Толлі (1761–1818) [29, с. 194/195] (мал. 5). Прикметно, що розкриваючи діяльність Барклая-де-Толлі на посаді військового міністра, коли саме до його честі було реорганізувати російську армію за зразком європейських, М. Полевої прямо пише про приготування саме Александра І до війни з Наполеоном ще з 1810 р. [21, с. 239], хоча й подає їх як превентивні заходи проти подібних ніби то планів Наполеона, що буде замовчувати дальша російська офіційна історіографія. Як і у випадку з Кутузовим, відступ Барклая-де-Толлі М. Полевої подає як успіх, повністю виправдовуючи дії головнокомандувача. Однак, заміщення М. Барклая-де-Толлі Кутузовим на посаді головнокомандувача “було наслідком загального невдоволення і переконання армії, і навіть самого імператора Александра, що відступ доведений надто далеко, і що тому причиною були невдалі розпорядження Б.-де-Толлі” [21, с. 244]. Однак далі, як і Кутузов, М. Барклай-де-Толлі проголошується “спасителем Росії”, “одним із найперших російських полководців”, на якого доля поклала “обов’язок боротьби з першим полководцем у світі, і відповідальність за спасіння Росії” [21, с. 251].

Як і для портрета М. Кутузова, Шевченко користувався портретом того ж самого англійця Георга Дау, виконаного

також для Воєнної галереї Зимового палацу, а також міг використовувати й виконаний 1816 р. з натури гравірований портрет Карла Зенфома [29, с. 421]. Шевченко зобразив М. Барклая-де-Толлі як вдумливого, скромного і водночас мужнього полководця, яким він був і у житті [30, с. 116].

Цілком логічно, наступною постаттю в російському іконостасі війни 1812 р. є фельдмаршал граф Петро Вітгенштейн (1765–1842) [29, с. 196/197] (мал. 6) – “народний герой”, – як його називає М. Полевой [21, с. 246]. Відмічає автор й те, що “місцем його батьківщини був Ніжин” [21, с. 258]. Починаючи війну 1812 р. під командуванням М. Барклая-де-Толлі, саме Вітгенштейну судилось “першому зійтися в битві з ворогом” 14 червня того ж року [21, с. 262]. На початку війни на Вітгенштейна був покладений обов’язок захисту Петербурга від можливого наступу військ Наполеона. З усіх вищих офіцерів російської армії, у книзі Полевого, Вітгенштейн єдиний, хто у війні 1812 р. послідовно віддавав перевагу тактиці наступу перед відступом: “він був учень Суворовської школи, поборник війни наступальної, але всі дії... показують точний погляд і вміння виконувати план, не систематично продуманий, але той, що миттєво виник і визрів в умі Вітгенштейна” [21, с. 282]. Як наслідок, уже наступальна операція 19 червня проти корпусу Удіно була першою успішною операцією російської армії у війні 1812 р. [21, с. 264]: “Велич і невимовний вплив мали ці битви на дух російських військ, і невимовно порадували вони Росію, яка до того чула лише про відступ військ наших. Перемоги Вітгенштейна приводили до всезагального захоплення. Не лише його ім’я, навіть ім’я Кульнева стали народними. Народ зі сльозами молився за свого героя, і в театрах плакали при возгласах: Ура! коли співали там: Слава хороброму Вітгенштейну, що здолав сили ворожі!” [21, с. 267–268]. Про популярність Вітгенштейна в народі промовляє і той факт, що окрім урядових нагород мешканці міста Пскова просили

дозволу поставити йому пам'ятник у Пскові, а інші міста пропонували збудувати церкву, викарбувати медаль чи подарувати йому його ж портрет. Як зазначає М. Полевой, від усієї цієї честі Вітгенштейн відмовився і лише від мешканців Пскова прийняв ікону Псковського чудотворця князя Всеволода Гавриїла, з зображенням меча князя, на якому був викарбуваний напис: “Honorem meum nemini dabo” (“Честі моєї нікому не віддам”) [21, с. 268]. Згодом цей напис був доданий до герба Вітгенштейна [21, с. 280].

За М. Полевым, як свого визволителя вітали Вітгенштейна і в Пруссії [21, с. 271]. Тоді ж, по смерті Кутузова, Вітгенштейн був призначений головнокомандувачем російської армії, хоча старшими за нього були чотири офіцери. Такому вибору сприяла популярність і слава фельдмаршала в армії як “Захисника Петрова града” [21, с. 272].

П. Вітгенштейн помер у часі підготовки видання. Про його смерть є запис у “Щоденнику” М. Полевого від 31 травня (12 червня) 1843 р.: “Писав Суворова... Розберг приїхав. Увечері Лук'янович і Демон. – Повідомлення про смерть Вітгенштейна” [7, с. 166].

Для створення портрета П. Вітгенштейна Шевченко також користувався портретом кисті того ж таки Георга Дау, так само виконаним 1823 р. для Воєнної галереї Зимового палацу, який надіслав М. Полевому сенатор І. Горголі [7, с. 172]. За спостереженням К. Широцького, “якби перед сим генералом зараз покласти в перспективі ряди війська, то була б добра ілюстрація до присвяченої Вітгенштейнові оди. Щось є римського на лиці й вогонь в очах сього германця з походження” [30, с. 116]. Власне Шевченків портрет Вітгенштейна і доповнювався поетичною одою М. Полевого: “Наш Витгенштейн, вождь-герой / Петрополя спаситель, / Хвала, он щит стране родной, / Он хищных истребитель! / О, сколь величественный вид, / Когда перед рядами, / Один, склонясь на бранный щит, / Он грозными очами / Блюдет

противників полки, / Им гибель устрояет, И вдруг движением руки / Их сонмы рассыпает!” [21, с. 284].

Зі штабу П. Вітгенштейна походить генерал-фельдмаршал граф І. Дибич-Забалканський (1785–1831) [29, с. 198/199] (мал. 7), який був одруженого з небогою Барклая-де-Толлі. Для написання цього портрета Шевченко знову ж таки використовував твір Георга Дау, виконаний 1823–24 рр. для згаданої Воєнної палати. Хоча художник міг використовувати й інші портрети генерала-фельдмаршала. За висновком К. Широцького, портрет Дибича “найживіший” зі всіх Шевченкових портретів, уміщених у книзі [30, с. 116].

І. Дибич “брав участь у всіх справах, якими уславив себе корпус Вітгенштейна” [21, с. 288] та особливо відзначився в битвах при Дрездені та Ляйпцігу. У 1829 р. І. Дибич змінив на посаді головнокомандувача російської армії графа Вітгенштейна [21, с. 292], і тоді ж, як головнокомандувач, здійснив знаменитий Адріанопольський похід.

Завершує іконографічний ряд книги і зокрема героїв війни 1812 р. портрет генерал-фельдмаршала, князя Варшавського І. Паскевича (1782–1856) [29, с. 200/201] (мал. 8). Походив він з козацької старшини Полтавського полку. Війну 1812 р. І. Паскевич зустрів як командир 26-ї дивізії, а закінчив як командир другої гренадерської дивізії. Брав участь у битві під Смоленськом, Бородінській та битві народів під Ляйпцігом. Паскевич був єдиним героєм книги, хто пережив її вихід у світ, відтак міг ознайомитися зі своєю біографією та портретом.

Для виконання цього портрета Шевченко користувався твором німецького художника Франца Крюгера з фельдмаршальської зали Зимового палацу [29, с. 422] і за висновками К. Широцького, поруч з портретом Суворова, портрет Паскевича – загарбника Кавказу належить до найкращих ілюстрацій Шевченка [30, с. 117]. Та незабаром у своєму безсмертному “Кавказі” Шевченко гостро засудить

російську політику поневолення вільнолюбних народів Кавказу.

З приводу портретів російських полководців мистецтвознавець В. Яцюк зазначав: “Звісно, що ілюстрації Тараса Шевченка, виконані на замовлення переважно задля заробітку, відрізняються від його оригінальних творів, які не залежали від умовностей жанру й волі замовників, але й вони також становлять окрему цікаву сторінку творчості великого майстра. Не виключаємо, що саме під впливом ілюстраторської практики виник у Шевченка задум: показати в офортах Україну в усій красі її, зі славною історією, цікавим побутом” [32, с. 28].

Тому “Живописна Україна” вже зовсім інший етап у творчому злеті Шевченка і це зрозуміли вже його сучасники: “Потрібно бути філософом, поетом і художником, щоби зуміти так схопити і так відмінно передати типи національності. Пан Тарас Шевченко, малоросійський Кобзар, або ж поет, у подібних сценах незрівнянний”, – наголошував Р. Подбереський [33, с. 177].

Гравюри на сталі замовлялися в Британії, де й були віддруковані у кількості відповідно до накладу книги. На жаль, у традиціях англійських видавництв того часу не було практики зберігати самі малюнки після виготовлення кліше для гравюр, тому Шевченкових оригіналів на сьогодні не знайдено, відтак мистецький бік портретів російських полководців можна характеризувати лише з певною умовністю. Чи дійсно англійський гравер Дж. Г. Робінсон “пригладив, ошляхетнив, знищив усю життєвість малюнків Шевченка” [23, с. 109], чи якимось інакше спотворив оригінали [30, с. 118], відповісти складно. Однак вже порівняння портрета Вітгенштейна кисті Дау та гравюри Шевченка показує, наприклад, значно глибше й тонше, попри складність, зумовлену жанром, передання Шевченком гри світло-тіні, у чому він був незрівнянним. Тому, можна

погодитись з В. Белінським, що ці “портрети дуже добре виконані, і, очевидно, дуже схожі з тими, з яких скопійовані” [2]. Проте, праця над ілюстраціями до видань М. Полевого забиравала багато часу, природно, це позначилося й на якості навчання в Академії мистецтв. Його навчальні оцінки за цей час, хоча й були високими, знизились порівняно з першими роками навчання в Академії мистецтв [16, с. 280].

Можливо припустити, що Шевченко ще встиг побачити вигравірувані Робінсоном свої малюнки до книги “Русские полководцы”. Книга вийшла вже після від’їзду Шевченка в Україну, у так звану другу подорож. Цензурний дозвіл на друк книги був виданий 2 квітня 1845 р., через десять днів по від’їзді Шевченка з Петербургу.

Перед тим, 22 березня 1845 р. Шевченко подав заяву на ім’я ради Академії мистецтв, з проханням надати йому звання художника. У заяві він зазначив, що навчався під керівництвом К. Брюллова історичного живопису, а замість дипломної роботи подав низку своїх творів, серед них і картину “Циганка-ворожка”. Однак, сподівання Шевченка отримати звання по класу історичного живопису не справдилось. За рішенням ради Академії мистецтв йому було присвоєно звання некласного художника. І лише в передмові до “Русских полководцев”, як відмітила Г. Паламарчук [16, с. 283], Шевченка було гідно оцінено, названо “відомим художником” [21, с. X].

Чи бачив свої твори Шевченко у виданій книзі вже по заслання, однозначно сказати складно. Очевидно, що так, враховуючи заходи Шевченка зі збирання своєї творчої спадщини, як періоду заслання, коли йому вдавалося деякі твори пересилати “на волю”, так і раннього періоду своєї творчості.

“Русские полководцы” було офіційним, пропагандистським виданням, що одразу помітила критика. На думку В. Белінського, у цій книзі “нових даних немає – це

історія чисто офіційна, газетна” [2]. Кореспондент часопису “Иллюстрация” відмічав особливу розкіш та дороговизну проекту. Відтак, приходив до висновку, що ілюстрації і текст є пам’ятниками дванадцяти полководцям, при цьому самі ілюстрації-портрети є “істинно прекрасні” [14, с. 183].

Обрання ж саме 12 постатей полководців, очевидно, було зумовлено взоруванням на античні зразки – “Життєписи дванадцяти цезарів” Светонія, хоча в передмові автор покликається на Тацита [21, с. X]. Книга породила й відповідний жарт: “Питання: Скільки в Росії було полководців? Відповідь: Дванадцять” [14, с. 182].

Попри те, що іконографічний ряд, підібраний очевидно самим М. Полєвим, охоплював період від Петра I, основне ідейне навантаження книги лягало на останніх п’яти полководцях – героях війни 1812 р. Про глорифікацію саме цієї війни промовляє вже титульна сторінка до видання, яка, як пояснено у передмові, “зображує Російського орла, який прикриває зображенням Росії вершину Паризької Вандомської колони; на піраміді та обеліску, по боках, зображені назви столиць, куди вносили російські воїни свої знамена”, вгорі листа зображена емблема, “якою Александр Благословенний освятив медаль дванадцятого року” [21, с. XI]. Таким чином, книга стала продовженням заходів з уславлення війни 1812 р., серед яких можна назвати спорудження пам’ятника на місці Бородинської битви 1839 р., появу вірша М. Лермонтова “Бородино” (1837 р.), в якому вже зроблену спробу перетворити катастрофічну поразку російської армії під Бородіно на велику перемогу, що в подальшому стане звичним явищем для російської історіографії та пропаганди.

Чому ж саме у 1830 ті роки виникла потреба уславлення війни 1812 р.? Попри перемогу над Наполеоном, образ французького імператора залишався популярним серед вищих і ліберальних загалом прошарків європейського та російського суспільства і в даліші роки. З іншого боку, поразки російської

армії в перші місяці війни, здача і спалення Москви, замордування холодом і голодом самою ж російською військовою та цивільною адміністраціями десятків тисяч москвичів, власне величезні матеріальні збитки та втрати в особовому складі війська не сприяли популярності війни у поствоєнній Росії.

Проте удару по Росії як переможниці Наполеона, ключової скрипки в Європі “Священного союзу” завдало польське листопадове повстання 1830–1831 рр. Громадська опінія як Європи, так і самої Росії була на боці польських повстанців. Жорстоке ж придушення повстання, з порушенням рішень Віденського конгресу, підважувало й образ та легітимність російського самодержавства. Тому й виникла потреба інформаційного “позитивного” вбросу, щоб перекрити російські іміджові втрати внаслідок польської кампанії.

Опосередковано це простежується і в книзі Полевого. Так, автор окремо зупиняється на участі Кутузова у придушенні виступів конфедератів у Польщі в 1764, 1766 рр., та корпусу Костюшки в 1792 р. [21, с. 201, 205]. Окрему увагу приділяє й участі М. Баркляя-де-Толлі у польській кампанії 1794 р. проти конфедератів, в якій його корпус змусив капітулювати віленський гарнізон полковника Грабовського [21, с. 233]. У цій же кампанії брав участь і молодий П. Вітгенштейн [21, с. 259]. І саме наступний герой – І. Дибич командував російською армією у придушенні листопадового польського повстання 1830–31 рр., що широко відображено і в книзі М. Полевого [21, с. 301–302]. Це була остання воєнна кампанія Дибича, у травні 1831 р. він помер від холери, а його місце головнокомандувача російських військ зайняв останній герой книги – І. Паскевич, який остаточно придушив повстання й окупував Польщу: “Почате Суворовим у 1794 році, закінчено Паскевичем у 1831 році” [21, с. 342], – як підсумував М. Полевой. За цю “перемогу” Паскевич був удостоєний титулу князя Варшавського і отримав в управління Царство

Польське з правами і титулом намісника [21, с. 342], а на його щиті було зображено напис “Варшава” за “розгром Варшавських стін” [21, с. 351]. Таким чином, через прославлення героїв війни 1812 р. російська пропаганда легітимізувала й анексію Польщі та придушення польського повстання. Відтак, у романі Льва Толстого “Война и мир” (1863–1869 рр.) вже інший іконостас російських героїв війни 1812 р., що відповідав новим запитам російського суспільства епохи реформ 1860–1870 х рр.

Традиція інформаційної пропаганди з перетворенням катастроф у тріумфи в Росії буде продовжена й надалі. До прикладу, після нищівного розгрому російської армії у війні з Японією 1904–1905 рр. російська пропаганда почала глорифікувати Кримську війну 1853–1856 рр. з перетворенням капітуляції російської армії у метафору “нескореного Севастополя”, а згодом перетворила катастрофу Порт-Артура у “нездоланий Варяг”. По Другій світовій війні ця практика перетворилась у цілий “пропагандистський російський спам” “Великої вітчизняної війни”, що активно експлуатується і в часі російсько-української війни, розпочатої Росією у 2014 р.

У біографії Шевченка ці твори належать до раннього періоду творчості. Після екзистенційного зламу “Трьох літ” у творчості Шевченка вже складно уявити офіційний портретний ряд російських полководців. Однак, з точки зору історії України та української культури, портретний ряд героїв війни 1812 р. є витвором Українського Генія, відтак сторінкою в історії українського мистецтва, української графіки. Створені Шевченком образи відображають погляд, яким українська культура дивиться на учасників війни 1812 р. Таким чином у часі, коли малярські портрети виконувались в одиничних примірниках і лише книжкова гравюра давала можливість масового поширення зримих образів серед читацької публіки, упродовж десятиліть і російський соціум бачив образи своїх героїв через “українські окуляри”. Офіційний характер

видання сприяв і популярності Шевченка як талановитого художника.

Для Шевченка це був все ще один з перших досвідів графіки, щоб згодом, уже після заслання, здобути звання першого Академіка гравюри від Санкт-Петербурзької академії мистецтв, на думку ж В. Січинського, Шевченка “можемо визнати ... за основника новітнього граверства на цілому Сході Європи” [24, с. 369, 373]. Хоча Полевой у тексті й орієнтувався на римські зразки, Шевченко відходить від псевдокласичних зразків зображення і подає справжні, хоча й пафосні портрети своїх героїв. На засланні Шевченко познайомиться і потоваришує з учасниками польського листопадового повстання, передусім з Бронеславом Залеським, який відіграє ключову роль у популяризації ідей та творів Шевченка у польському революційному середовищі, тим самим сприятиме зближенню українського та польського визвольного руху проти російської окупації.

Не виключено, що саме праця над портретами героїв війни 1812 р. спонукала Шевченка до розмов про війну у колі князя Рєпніна, де, можливо, порушувалися й теми декабристів, адже рідний брат М. Рєпніна – С. Волконський був одним із чільних діячів декабристського руху, одним із керівників “Південного товариства”, та й познайомив Шевченка з родиною Рєпніних декабрист О. Капніст. Відтак, перебуваючи в маєтку Рєпніних у Яготині, як відповідь на смерть декабриста М. Муравйова, і з’явилась поема “Тризна” [4, с. 133], одним з героїв якої є декабрист, для якого “любимая мечта – полезным быть родному краю”, і яка так не сподобалась М. Полевому. Згодом, у поемі “Юродивий” Шевченко впевнено впише своє ім’я в декабристську легенду: “А я полину на Сибір, / Аж за Байкал; загляну в гори, / В вертепи темнії і в нори, / Без дна глибокії, і вас – / Споборники святої волі – / Із тьми, із смрада, і з неволі, / Царям і людям на показ, / На світ вас виведу надалі / Рядами довгими в кайданах”.

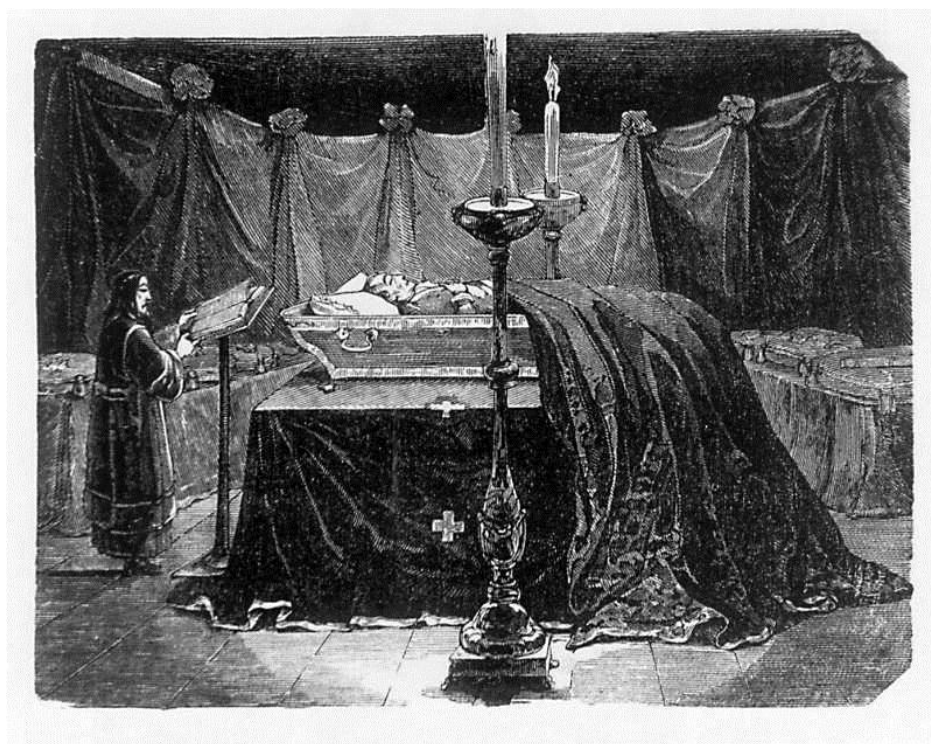
Джерела та література

1. Бажинов І. Полевой Микола Олексійович // Шевченківська енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К., 2015. – Т. 5: Пе–С. – С. 239.
2. Белинский В. Русские полководцы, или Жизнь и подвиги российских полководцев, от времен императора Петра Великого до царствования императора Николая I [Отечественные записки] // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 182.
3. Бойко-Блохин Ю. Шевченко і Москва // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – 1989. – № 5. – С. 602–613.
4. Гордієнко Д. Тарас Шевченко і декабристи // Шевченкознавчі студії. Збірник наукових праць / Ред. кол.: Г. Ф. Семенюк (голова) та ін. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 131–138.
5. Дзюба І. М. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 720 с.
6. Дневник Н. А. Полевого. 1838–1845 // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 31. – С. 654–674.
7. Дневник Н. А. Полевого. 1838–1845 // Исторический вестник. – Санкт-Петербург, 1888. – Т. 32. – С. 163–183.
8. Журнальная амальгама [Литературная газета] // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 103–104.
9. Издания [Художественная газета, 1841, № 13] // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839 – 1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 18.
10. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ – початку ХХ ст. / Упоряд. І. І. Глизь (гол. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко. – 544 с.
11. Конкордація поетичних творів Тараса Шевченка / Редакція й упорядкування Олега Ільницького, Юрія Гавриша. – Нью-Йорк; Торонто, 2001. – Т. 1. – XXXIII, 774 с.
12. Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861 / Відп. ред. Є. П. Кирилюк; упоряд., передмова та примітки Л. Ф. Кодацької. – К.: АН УРСР, 1962. – 332 с.
13. Назаренко М. Сокращенный рай. Украина между Гоголем и Шевченко // Новый мир. – 2009. – № 7. – С. 160–172.
14. Новая книга [“Иллюстрация”] // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 182–183.
15. Отчёт Комитета Общества поощрения художников, с 28 го апреля 1842 по 28 е апреля 1843 года // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839 – 1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 107–108.
16. Паламарчук Г. Портрети російських полководців // В сім’ї вольній, новій. Шевченківський збірник. – К., 1984. – С. 274–283.

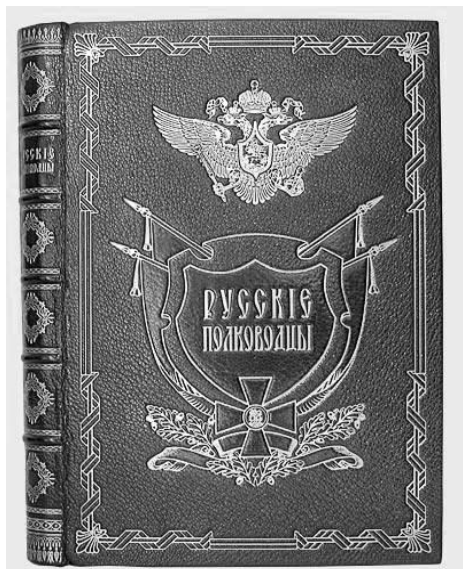
17. Полевой Н. А. История русского народа. – Москва, 1833. – Т. IV. – 366, 84, XVII с.
18. [Полевой Н.] Кобзарь. Т. Шевченка // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 3–4.
19. П[олевой] Н. Малороссия; ее обитатели и история // Московский телеграф. – 1830. – № 17–18.
20. Полевой Н. Русская литература за первое полугодие 1844 года // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 171.
21. Полевой Н. Русские полководцы, или жизнь и подвиги российских полководцев, от времени императора Петра Великого до царствования императора Николая I. – Санкт-Петербург, 1845. – XII, 353, [2] с.
22. [Полевой Н.] Z. Z. Тризна. Т. Шевченка // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 169–170.
23. Сидоров А. А. Шевченко как живописец, мастер рисунка и гравюры // Тарас Шевченко. – Москва: АН СССР, 1962. – С. 92–110.
24. Січинський В. Шевченко-гравер // Тарас Шевченко. Твори. – Львів; Варшава, 1937. – Т. XII: Пластична творчість Т. Шевченка. – С. 369–404.
25. Судак В. В. Сторінки діяльності Т. Г. Шевченка-ілюстратора // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 1. – С. 3–9.
26. Чалий М. К. Нові матеріали для біографії Т. Г. Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 47–58.
27. Черняков Б. Тарас Шевченко – початкуючий художник-ілюстратор // Журналістика: Науковий збірник / За ред. Н. М. Сидоренка. – К.: Ін т журналістики КНУ імені Т. Шевченка, 2002. – Вип. 1(26). – С. 150–158.
28. Шевченко В. Г. Споминки про Тараса Григоровича Шевченка // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 26–35.
29. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка. – 504 с.
30. Широцький К. Тарас Шевченко як ілюстратор // Шевченківський збірник. – Санкт-Петербург, 1914. – Т. 1. – С. 90–119.
31. Ясь О. Полевой Микола Олексійович // Енциклопедія історії України / Ред. кол. В. А. Смолій) та ін. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8: Па–Прик. – С. 321–322.
32. Яцюк В. Шевченко-художник у прижиттєвій критиці // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 25–34.
33. Podbereski R. Ukraina malownicza [Tygodnik Petersburski] // Тарас Шевченко в критиці. – К.: Критика, 2013. – Т. I: Прижиттєва критика (1839–1861) / За заг. ред. Г. Грабовича. – С. 175–178.

**Мал. 1. Шевченко Т. Суворов на варті
(кінець 1841 – початок 1842 рр.). Політипаж**

**Мал. 2. Шевченко Т. Суворов
у труні (1842). Політипаж**

**Мал. 3. Палітурка книги М. Полєвого
“Русские полководцы” (Санкт-Петербург, 1845)**

**Мал. 4. Шевченко Т. Портрет М. Голенищева-
Кутузова (1842–1843). Гравюра на сталі**

**Мал. 5. Шевченко Т. Портрет М. Баркляя-
де-Толлі (1842–1843). Гравюра на сталі**

**Мал. 6. Шевченко Т. Портрет П. Вітгенштейна (1842–1843).
Гравюра на сталі**

**Мал. 7. Шевченко Т. Портрет І. Дибича (1842–1843).
Гравюра на сталі**

**Мал. 8. Шевченко Т. Портрет І. Паскевича (1842–1843).
Гравюра на сталі**

Вітгенштейни: родинні історії

З січня 2019 р. у відділі «Поштова станція» Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського діє виставка «Вітгенштейни. Родинні історії», присвячена 250-літтю від дня народження Петра Християновича Вітгенштейна /Людвіга Адольфа Петера Зайн-Вітгенштейн-Берлебурга/ (1769 – 1843), видатного полководця, героя війни 1812 року, якого військові історики відносять до сотні найвидатніших полководців ХІХ ст.

Саме від Вітгенштейна, німця «ніжинського» (адже представник старовинного германського роду народився у Ніжині), вперше за всю європейську кампанію війська Наполеона зазнали поразки.

1-й корпус армії Баркляя де Толлі, яким командував П. Вітгенштейн, вступив у поєдинок з трьома корпусами Наполеона (корпуси маршалів Удіно, Макдональда, Сен-Сіра), затримав їх сили і вирвав стратегічну ініціативу. Вітгенштейн переміг французів біля білоруського села Клястиці, взяв Полоцьк, перекрив шляхи французькій армії на Псков і загалом на Псковську та Петербурзьку губернії. Військові дії Вітгенштейна Кутузов назвав цілковитою перемогою, відмітив, що воювати у тій ситуації краще не зміг би ніхто.

Корпус під командуванням Вітгенштейна закрити Наполеону шлях на Петербург і отримував перемоги, у той час як російська армія під командуванням Кутузова відступала до Москви і здала її французам. За Вітгенштейном закріпилася слава «рятівника Петербурга».

Французький резидент доносив про Вітгенштейна Наполеону «...Дуже гарний генерал, надзвичайно хоробрий, якого люблять свої солдати, завжди серед них, обідає з ними... добре знає тактику; 40 років, енергійний...».

Під час Закордонного походу 1812-1813 рр. корпус Вітгенштейна приймав активну участь у бойових діях у Пруссії. Його війська взяли фортецю Піллау, потім Кенігсберг та Берлін. По смерті головнокомандувача союзними військами М.І. Кутузова (16.04.1813) голови союзних держав прийняли рішення призначити новим головнокомандувачем генерала від кавалерії графа П.Х. Вітгенштейна. Його авторитет полководця у війську був надзвичайно великим. Але після невдалого бою при Бауцені (8-9 травня), коли об'єднані під його командуванням війська зазнали поразки, Вітгенштейн написав рапорт і попросив звільнити його з посади головнокомандувача: «Поскольку в армию прибыл Барклай де Толли, который старше меня и в команде которого я всегда находился, мне приятно быть под его руководством». Вітгенштейн ніколи не тримався за посади та чини, ставлячи честь над почестями.

Останнім боєм у цій військовій кампанії для Вітгенштейна стала битва поблизу Бар-сюр-Об (15 лютого 1814 р.), під час якої він був поранений у ногу, але командував своїми військами до переможного кінця.

Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. Вітгенштейна було призначено головнокомандуючим на Дунайському фронті. За короткий час його військами були зайняті Молдавія і Валахія. 1829 р. полководець «ввиду совершенно расстроенного здоровья» вийшов у відставку.

За ратні подвиги Петро Вітгенштейн, генерал-фельдмаршал російської армії (1826), прусський князь (з 1834) був нагороджений численними нагородами.

У мирний час полководець не дуже переймався військовою службою, а приділяв значну увагу суто мирним справам. Він захоплювався садово-парковим мистецтвом, виноградарством та виноробством. У своїх маєтках - на Вінниччині, поблизу Тульчина, та у Кам'янці Ольгопольського повіту Подільської губернії (нині Придністров'я) – Вітгенштейн розбив кілька

гарних парків, заклад виноградники та збудував винні погребі. Його по праву вважають засновником виноробства у цих краях. Сюди були завезені з півдня Германії, півночі Франції та Португалії лози сортів винограду Піно Нуар, Рислінг, Трамінер, Альварна, Шасла, Мускат, Чауш та ін. Окрім того, П. Вітгенштейн, заліковуючи бойові рани, першим звернув увагу на цілющі властивості місцевих мінеральних вод і поклав початок місцевому курортному лікуванню.

П.Х. Вітгенштейн помер у Львові в 1843 р. і був похований у м. Кам'янка в родовому склепі збудованій ним лютеранської кірхи. У радянські часи церква була зруйнована, склеп спаплюжено, останки викинуті. На сьогодні місцезнаходження праху князя Вітгенштейна та його рідних невідоме.

Задум зробити у музеї виставку, присвячену видатному полководцю, визрівав давно. Ще у 1973 році наш земляк - головний зберігач нумізматичної колекції Ермітажу Іван Георгійович Спаський передав Ніжинському краєзнавчому музею жетон на честь генерала графа фон Вітгенштейна (із серії жетонів героям війни з Наполеоном).

На одній стороні жетону зображено П.Х. Вітгенштейна верхи на коні, Напис по колу: «GENERAL GRAF V: WITTGENSTEIN /JETTON». На іншій стороні профіль імператора Олександра I. Напис: «ALEKXANDER KAI:V. RUSSLAND. L». Жетон круглої форми діаметром 2,6 см, виготовлений з бронзи майстернею Іоганна Якоба Лауера (Боварія, королівство Нюрнберг), 1812-1814 роки [1]. Жетон експонується в історичному відділі музею.

До речі, під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. був випущений ще один аналогічний бронзовий жетон на честь генерала Вітгенштейна, але з портретом Миколи I на звороті. Ратні подвиги нашого земляка увічнені і у рідкісному невеличкому круглому срібному жетоні «В честь графов П.Х. Витгенштейна и Карла Филиппа фон Верде и битвы при Труа 3 февраля 1814 г.». (Срібло, 1,58 гр. Діаметр 1,6 см). На

жаль, наш музей цих нумізматичних рідкостей не має. Про них відомо з видання: Холодковский И.М., Годлевский Н.Н. «Нумизматические памятники Отечественной войны. Описание медалей и жетонов 1812-1912 гг.», СПб., 1912 р., с. XXXI-XXXIII [2].

За допомогою І.Г. Спаського із Ермітажу музей отримав також гіпсовий дублікат з пам'ятної медалі 1835р. «Сражение при Березине 1812», виготовленої за оригіналом Ф. Толстого майстром А.П. Ляліним. Медальйон круглої форми діаметром 6,5 см. [3] (Експонується в історичному відділі). Згодом директором Ніжинського краєзнавчого музею А.К. Єсіним для бібліотеки музею було придбане рідкісне репринтне видання твору Дмитра Бантиш-Каменського «Біографії російських генералісимусів і генерал-фельдмаршалів» (4 частини, СПб., 1840 - 1841). Видавниче об'єднання «Культура», 1990-1991 рр. м. Пушкіно. Нашому земляку присвячений розділ 42, ч. 4, с. 1-80 [4].

У експозиції відділу «Поштова станція» представлена оригінальна газета «Северная почта или Новая Санкт-Петербургская Газета» за 7 травня 1813 року. (Дата вказана за старим стилем) [5]. У газеті на другій сторінці міститься повідомлення про кончину: «Его Светлости Князя Михайла Ларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского, последовавшей ко всеобщему сожалению после кратковременной болезни 16 числа Апреля в городе Бунцлау».

Наступним матеріалом у газеті розміщено Донесення імператору генерала кавалерії графа Вітгенштейна від 21 квітня (за старим стилем) про події на фронті 18-20 квітня. У донесенні Вітгенштейн детально описав жорстоке і кровопролитне протистояння російсько-пруських та наполеоновських військ у боях при Люцені. Про події 20 квітня він писав, що після чисельних атак и контратак: «Наступившая ночь прекратила битву. Место сражения осталось за нами, и взято у неприятеля 16 пушек и 1400 человек пленных, из

которых много офицеров. Мы же не потеряли ни одного орудия... Неприятель потерял 15 000 человек. С нашей стороны потеря простирается до 10 000, большею частию легкораненых.»

Отже, як сам Вітгнештейн оцінює ці події: не цілковита перемога, але й не поразка.

Донесення набране більш дрібнім шрифтом і займає майже весь розворот газети (с. 2, 3).

У розділі «Известия иностранные» міститься ще одне цікаве повідомлення про ці ж події, яке оцінює їх дещо по-іншому :

«Из Берлина, от 3 мая. Н.Ст.

С одним достойнейшим всякого верования согражданином нашим, прибывшим сюда сего числа из Лейпцига с экстра-почтою, получили мы следующее известие. Апреля 30 числа (18 Апр. по ст.ст.) Российские и Прусские войска собрались из Цвенкуа, Пегау, Вейсенфельса и Люцена на одной равнине, в двух или трех милях по ту сторону Лейпцига. Дабы дать сражение французам, стоявшим при Наумбурге под командою Маршала Нея. Мая 1 числа пушечная пальба продолжалась с утра до самого вечера. При Гогенмельзене между Люценом и Вейсенфельсом произошло сражение, в коем действовало более левое крыло соединенных Российских и Прусских войск. Французы, по разбитии их, были преследованы три мили от места сражения, потеряли 15 (а как иные утверждают, 40) пушек и множество пленных. Все известия, полученные Лейпцигским Магистратом, подтверждают сию славную победу. Подробнейшего описания оной ожидали в Лейпциге ежечасно, при отправлении оттуда нашего соотчича» [6].

В цьому повідомленні події оцінюються як беззаперечна перемога. Де ж тоді взялися розмови про програму Вітгенштейном битву при Люцені? Певно, заздрісників та недоброзичливців у нього теж вистачало.

У 18-19 ст. Ніжинська поштова станція була саме тим місцем, куди звідусіль доставлялися листи, журнали та газети (ось і цей унікальний екземпляр «Северной почты» дістався Ніжина). Сюди прибували і звідси вирушали у дорогу подорожні люди, і є значна доля імовірності, що колись у цих стінах перебували представники родини Вітгенштейнів.

На виставці в одному із залів Ніжинської поштової станції ми розмістили копії портретів Петра Християновича Вітгенштейна та близьких йому людей.

Це портрет батька – графа Християна-Людовика-Казимира Сайн-Вітгенштейна-Людвігсбурга, Sayn-Wittgenstein-Ludwigsburg, (1725-1797). Батько належав до давнього германського роду. На російську службу він вступив за царювання Єлизавети, вийшов у відставку генерал-поручиком. Мав маєток у с. Вертіївка (тоді Веркіївка) поблизу Ніжина [7]. Портрет роботи невідомого художника. 1797р.

Портрет матері полководця графині Амалії-Людовики, уродженої Фінк фон Фінкенштейн, Finck von Finckenstein, (1740-1771). 1760-ті рр. Автор невідомий.

Портрет дружини Вітгенштейна Антуанетти Станіславівни (Антонії-Сесілії) (1779-1855), дочки маршала Полоцького намісництва Станіслава Снарського. Портрет роботи невідомого художника. Кінець 18 ст.

Петро Вітгенштейн одружився за велінням серця. Його наречена була ані знатною, ані багатою. Вінчалися у Полоцьку 27 червня 1798 р. У родині було 6 синів і дочка. Його старший син Лев (1799—1866) – граф, ротмістр лейб-гвардії, декабрист. Член Союзу благоденства й Південного твариства. Той факт, що Лев Вітгенштейн, син «рятівника Петербурга», опинився серед змовників, глибоко вразив Миколу І. Але реакція царя була зовсім несподіваною: «Высочайше повелено не считать прикосновенным к делу». Більше того, Льва залишили у почті Імператора флігель-ад'ютантом.

В експозиції представлена копія портрета Льва Вітгенштейна роботи Франца Крюгера 1836р. Також представлені портрети двох його красунь-дружин.

Завдяки першому шлюбу з княжною Стефанією Радзивілл (1809 — 1832) Л.Вітгенштейн успадкував частину володінь її батька Домініка Ієроніма Радзивілла і став одним із найбагатших землевласників імперії. Після передчасної смерті Стефанії від сухот, він одружився вдруге з княжною Леоніллою Барятинською (1816- 1918). На своїх землях Лев з Леоніллою скасували кріпосне право [8].

Після смерті батька Лев Вітгенштейн з родиною виїхав до Пруссії, де відновив родовий замок Сайн. Від нього походить князівський рід Сайн-Вітгенштейн-Сайн. Під час реконструкції Сайнського замку Лев з Леоніллою потурбувалися про працевлаштування багатьох безробітних свого регіону (поблизу Франкфурта-на-Майні). Вони замовили не лише залізні сходи для свого замку, але й зовсім унікальні в історії будівництва вікна з чавунного лиття. Це забезпечило добробут родинам багатьох металургів протягом декількох років [9].

В експозиції можна оглянути копію портрета Стефанії Радзивілл у весільному вбранні роботи невідомого автора. Оригінал знаходиться у США. Портрети Леонілли Барятинської представлені копіями робіт Ф.-Х. Вінтерхальтера, Г. Верне.

В експозиції представлені фотографії Вяркяйського, Сайнського та Кам'янського та Дружносельєвського маєтків Вітгенштейнів, виноградників та винних погребів Кам'янки. зовнішнього виду Сайнського замку та його інтер'єрів.

Взагалі нащадків П.Х. Вітгенштейна багато цікавих особистостей, історії життя яких варті окремих розповідей. Ця родина залишила величезний пласт у світовій історії та культурі. Серед нащадків Вітгенштейна є відомі скульптори (Паоло Трубецкой), фотографи (Маріанна Вітгенштейн) і актори.

Для жителів Ніжина приємним сюрпризом стала інформація, що партнером нашої знаменитої землячки Еліни Бистрицької у фільмі «Тихий Дон» був прямий нащадок Петра Вітгенштейна, правнук його дочки Емілії, актор, Народний артист СРСР Петро Петрович Глебов (1915-2000). Звернімо увагу на те, що серед нащадків Вітгенштейна дуже популярним було ім'я Петро, в пам'ять про знаменитого полководця.

Таблиця спорідненості Петра Глебова і його пра-пра-прадіда Петра Вітгенштейна

Петро Християнович Вітгенштейн (1769-1843)
Емілія Петрівна Вітгенштейн (1801-1869) + Пётр Иванович Трубецкой (1798-1871)
Микола Петрович Трубецкой (1828-1900) + Любов Василівна Орлова-Денисова (1828-1860)
Софія Миколаївна Трубецька (1854-1936) + Володимир Петрович Глебов (1848-1926)
Петро Володимирович Глебов (1879-1922) + Марія Олександрівна, уроджена Міхалкова (1883-1966)
Петро Петрович Глебов (1915-2000)

Джерела та література

1. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського(далі НКМ): КП-2-2619/Н-24.
2. <http://www.museum.ru/museum/1812/Memorial/Medals/index.html#part148>
И.М. Холодовский, Н.Н. Годлевский «Нумизматические памятники Отечественной войны. Описание медалей и жетонов 1812-1912 гг.», №XXXIII.
3. Фонди НКМ: КП-2-2620/Н-23.
4. Бібліотека НКМ: Б-23 633/2151.
5. Фонди НКМ: КП-12-15648/ПП-4257.
6. Там же, с.3-4.
7. Генеалогія української шляхти. Послужні списки погарської шляхти 1772-1781 рр. «Описание» Ніжинської шляхти 1784 р. Упорядкування та вступна стаття Ігоря Ситого.Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, «Темпора», Київ, 2008. № 119. Ст. 167. «Граф генерал поручик Людвиг Казимеж Заин Витгенштейн Берленбург (представил) две копии за подписанием собственныя Ея Величества руки о увольнении от службы и о пожаловании в вечное потомство местечка Веркеевка грамота, писанное на двох листах» выписка из Ведомости про Нежинскую шляхту 1784 г., апрель.
8. <http://www.sayn.de/en/fuerstenhaus/familie-aktuell> Сайт:Родинні новини «Шлосс Сайн», Історія, Князі цу Сайн-Вітгенштейн-Сайн.
9. Там же. Принцеса Леонилла цу Сайн-Вітгенштейн.

Круглий стіл 14 травня 2019 р. в Ніжині «“Переможець Наполеона” Петро Вітгенштейн і його доба в Україні»

Круглий стіл 14 травня 2019 р. в Ніжині «“Переможець Наполеона” Петро Вітгенштейн і його доба в Україні»

Вітгінштейни: родинні історії».
З експозиції відділу «Поштова станція» Ніжинського
краєзнавчого музею імені Івана Спаського

Батьки полководця: граф Християн-Людвіг-Казимир фон Зайн-Вітгенштейн-Берлебург-Людвігсбург (1725–1797) і графиня Амалія-Людовика Фінк фон Фінкенштейн (1740–1771)

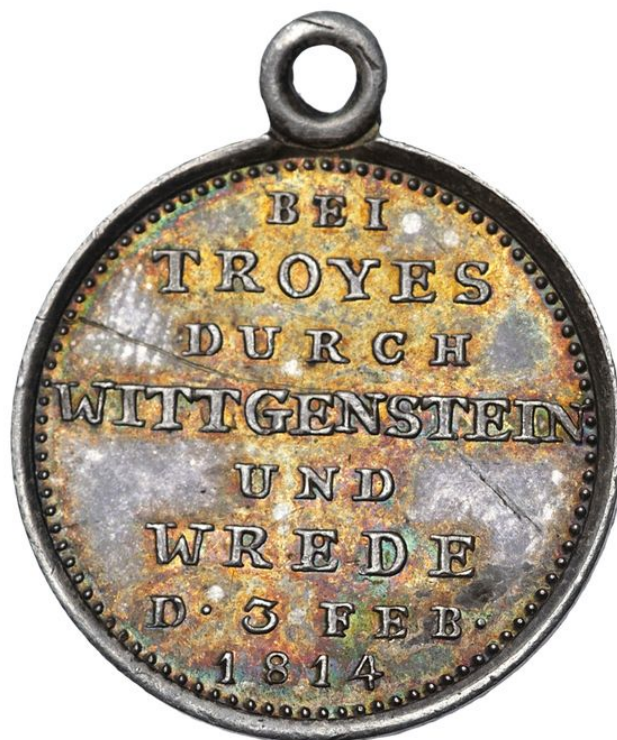
Старовинний дуб на території Ніжинського університету, який пам'ятає графів Вітгенштейнів

Молодий Петро Вітгенштейн і його дружина Антонія-Сесилія Снарська (1779-1855)

Старший син цього подружжя Лев Петрович Вітгенштейн (1799-1866). Декабрист

**Пам'ятний жетон і медаль, пов'язані з військовими
звитягами Петра Вітгенштейна**

**Князь Петро Вітгенштейн.
Портрет роботи Франца Крюгера (1853)**

Нащадок Вітгенштейна актор Петро Глєбов у ролі Григорія Мєлєхова та Еліна Бистрицька (дитячі і юнацькі роки якої пройшли в Ніжині) в ролі Аксинії в кінокартині «Тихий Дон» (1958)

Відомості про авторів

Гордієнко Дмитро Сергійович, кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Kowalczyk Rafał Wiktor, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny, Instytut Historii Uniwersytet Łódzki (Polska)

Лейберов Олексій Олегович, голова профспілки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Луняк Євген Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Руденко Лілія Михайлівна, завідувачка відділу «Поштова станція» Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського

Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя